

HÍD

IRODALOM · MŰVÉSZET
TÁRSADALOMTUDOMÁNY

IN MEMORIAM STEVAN DORONJSKI
STEVAN DORONJSKI EMLÉKEZÉSEI
TITÓVAL VALÓ UTOLSÓ TALÁLKOZÁSAIRA
BELA DURANCINAK A FORRADALMI
EMLÉKMŰVEKRŐL SZÓLÓ TANULMÁNYÁNAK
BEFEJEZŐ RÉSE
TIN UJEVIĆ VERSEIBŐL
INTERJÚ SZELI ISTVÁNNAL
NÉMETH ISTVÁN ÉS TARI ISTVÁN PRÓZÁJA
VARGA ZOLTÁN: EMBERÉLET ÉS EMBERI ÉLET (ESSZÉ)
AZ IRODALMI KRITIKÁRÓL — VUK KRNJEVIC,
SLAVKO GORDIĆ ÉS SRBA IGNJATOVIĆ ÍRÁSA

KÖNYV- KRITIKA

1981
Szeptember

HÍD
IRODALMI, MŰVÉSZETI ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI
FOLYÓIRAT

Alapítási év: 1934
XLV. évfolyam

SZERKESZTŐI TANÁCS

Ács Károly, Andruskó Károly, Bányai János, Blahó József, Bordás Győző,
dr. Bori Imre, dr. Burány Béla, Burány Nándor, Deák Ferenc, Gál László,
Lackó Antal, Németh István, dr. Pap József, Pándi Oszkár, Petkovics Kálmán,
Sinkovits Péter, Sróder János, Szabó Ida, Szekeres László, dr. Szelei István és
Vicsék Károly

A Szerkesztő Tanács elnöke: dr. Pap József
Fő- és felelős szerkesztő: Bányai János
Szerkesztő: Bordás Győző
Műszaki szerkesztő: Kapitány László

TARTALOM

<i>Jovan Veselinov Žarko:</i> Életét a forradalomnak szentelte	957
<i>Stevan Doronjski:</i> Utolsó találkozásaim Titóval	960
<i>Bela Duranci:</i> A kegyelet és a büszkeség emlékművei II. (tanulmány)	982
<i>Tin Ujević</i> verseiből	1005
<i>Burányi Nándor:</i> Tudomány és közélet (interjú)	1011
<i>Brasnyó István:</i> Pilinszky János emlékére (vers)	1022
<i>Böndör Pál:</i> Vigeposz (részlet)	1023
<i>Veszteg Ferenc:</i> Várom udvarias levelét Thomas Mann (vers)	1030
<i>Németh István:</i> Sérelem (novella)	1039
<i>Tari István</i> prózái	1045
<i>Fülöp Gábor:</i> (Effektus: bomba le-föl) (rádiójáték)	1053
<i>Varga Zoltán:</i> Emberélet és emberi élet (esszé)	1064

ÉLETÉT A FORRADALOMNAK SZENTELTE

JOVAN VESELINOV ŽARKO

Amikor a nálunknál fiatalabb harcostársaink nélkül maradunk, akikkel forradalmi harcunk utóbbi néhány évtizedének minden nehézségét és szép napjait együtt éltük át, akikkel együtt arattuk győzelmeinket és együtt éreztük a vereség keserűségét, akkor valamennyiünknek úgy tűnik, hogy velük magunkat is temetjük kísé, s ez jobban fáj, mintsem elképzelhető.

Stevan Doronjski halála súlyosan érintett. Elment a mi Stevónk, a Fruška gora-i lankák halk szavú embere, szülőföldje dolgozóinak és föld nélküli parasztjainak közkedvelt elvtársa, aki önzetlenül segédkezett a jogfosztottaknak, hogy megszervezzék igazságos harcukat, eltávozott a lázadó egyetemista, felkelő, s fasiszta megszállók elleni harc szervezője, a partizán politikai biztos és az ifjúkommunista tribun, aki maga köré tudta gyűjteni az ifjúságot, aki élükre állt és felelős kommunista forradalmárként életét és jövőjét a forradalmi eszmék célkitűzései megvalósításának szentelte mindvégig.

Negyven évvel ezelőtt találkoztam vele a fegyveres felkelés tüzeiben, amikor a szerémségi síkságon szerveztük az első partizánosztásokat és a fasiszta megszállók elleni harcot. Azóta, életének utolsó pillanatáig, sohasem váltunk el. Habár nagyon fiatal volt, Stevo a felkelés és forradalom sorsdöntő napjaiban tapasztalt harcosként cselekedett. Akkor is, amikor a fegyveres akciót szerveztük, vagy cikket kellett írni, s kinyomtatni, terjeszteni a partizánújságot, s akkor is, amikor egybe kellett gyűjteni a népet, s megmagyarázni annak a harcnak a lényegét, amelyet a kommunisták Titóval az élükön terveztek és vezettek. Köztudott volt, hogyha Stevo elvállalt egy feladatot, akkor azt sikeresen és idejében el is végezte. A harcosok mindig igyekeztek egy alakulatba kerülni

vele, az akciókban mindenütt szívesen látták, szívesen várták, s bárhol is jelent meg a szerémségi falvak szállásain, vagy illegális harcokként Tito felszabadító egységeinek üzenetét hozván, mindenki szerette és tisztelte.

Ilyennek maradt meg a forradalom győzelme után is. Sohasem volt saját magával elfoglalva. Életének értelmét a munka és az ember felszabadításáért folytatott harcban látta. „A forradalom — mondta Doronjski — életem legjobb részét képezi. S ha nem lett volna az, akkor is boldog lennék, ha fenntartás nélkül elmondhatnám, hogy a forradalom az én életem, a hitem, mindaz, amit adtam, s amit a forradalom többszörösen visszaadott. Ezt mondhatom, ha társadalmi fejlődésünk utóbbi négy évtizedére tekintek vissza, amennyi idő elmúlt azóta, hogy bekapcsolódtam a forradalomba napjainkig.”

Stevóra a párt és a társadalmunk a legfelelősségteljesebb feladatokat bízta, s ezeket ő ifjúkommunista lelkesedéssel vállalta és vitte véghez. Munkás, harcos és jó ember lévén mindenütt tárt karokkal fogadták, s mindenki magáénak tekintette Vajdaságban is, Belgrádban is, Szerbiában is, s egész Jugoszláviában is. Valamennyi feladatát és megbízását egyforma felelősséggel és odaadással teljesítette. Ilyen volt mint az ifjúkommunisták titkára, s mint a párt és az állam magas rangú funkcionáriusa. Ezzel magyarázható a tekintély, amelyre szert tett, s a töretlen fejlődés, amelyet társadalmunkban megvalósított mint Tito elvtárs közeli és nagyra becsült munkatársa.

Társadalmi és politikai angazsáltsága szerteágazó és sokoldalú volt. Számára a munka és a dolgozó volt minden értékelésnek az alapvető mércéje. A munkásosztály döntő szerepének megvalósításáért folytatott harcban társadalmi életünk és munkásságunk minden területén azért szállt síkra, hogy érvényt szerezzen ezen értékelés módszereinek és az eszmei-politikai harc élgárdájának, a Kommunista Szövetség eszméje megvalósításának, mert ebben látta kitűzött célunk valóra váltásának zálogát. Forradalmunk nehézségei alkalmával, a dilemmák és megpróbáltatások óráiban — 1941-ben, 1945-ben, 1948-ban, az 1970-es években és sok más alkalomkor is — Stevan Doronjski nem tétovázott, mindig szilárdan és következetesen megmaradt szocialista öngazgatásunk titói útján. Határozottan szembeszegült minden nyomással, amelynek fejlődésünk során ki voltunk téve mindazokkal, amelyek „jobbrol”, mind pedig azokkal, amelyek „balról” jöttek. Szembeszegült

a bürokrata önkény szűklátókörűségével csakúgy, mint a kispolgári lazasággal, ösztönszerűséggel és felelőtleniséggel. Állandóan emlékeztette harcostársait, különösképpen a fiatalabbakat, hogy a forradalom nem folyik nyugodt mederben, hanem, hogy állandó heves harcot jelent az új társadalmi viszonyokért, s e harc valamennyi szakasza áldozatokat is követel. A dolgozók élgárdájának tekintélyét és hatását sohasem választotta el az élgárda minden tagjának, minden egyénének tekintélyétől és erkölcsi magatartásától. Nem tűrte az opportunizmust, az ingadozást és következetlenséget, aminek veszélyére különösen az utóbbi évek során figyelemztetett valamennyiünket, mondván, hogy ebben fejlődésünk jelentős kerékkötője rejlik.

Síkraszálta nemzeteink és nemzetiségeink egyenjogúságának következetes megvalósításáért, mint forradalmunk egyik legnagyobb vívmányáért. Elsőrendű feladatának tekintette, hogy a több nemzetiségű Vajdaságnak kommunistái csakúgy, mint egész országunk valamennyi kommunistája, ezt tekintse legfontosabb feladatának. Állandóan hangsúlyozta, hogy ez az állam a szabad és egyenrangú emberek országa, s lakóit nem aszerint értékeli, hogy milyen nemzetekhez vagy nemzetiséghez tartoznak, hanem, hogy milyen a viszonyuk az ember szabadságáért, a szocializmusért és az öngazgatásért vívott harchoz.

Stevo közkedvelt volt valamennyi környezetben, ahol dolgozott és politikailag tevékenykedett. Rangos funkciói nem választották el az „átlagemberektől”, mint ahogy azt sem engedte meg, hogy magával ragadja a vezető posztokkal járó elidegenülés veszélye. Szívesen találkozott az emberekkel a gyárakban, falvakban, az ifjúsági akciók alkalmával vagy vadászaton. E találkozások a közös öröm pillanatai voltak, a véleménycsere, a megbeszélés óráit képezték, s ha kellett, akkor vitát is folytatott. Becsületével, egyszerűségével és nyíltságával, amely olykor a jó és tisztességes emberek naivításával volt határos, mindenkit elragadott.

Mindezért Stevan Doronjski emlékéért tartósan meg fogjuk őrizni, s forradalmi tevékenysége értékes örökségként megmarad valamennyi nemzedék számára, mindazok számára, akik a forradalom ugyanazon eszméiért szállnak síkra.

UTOLSÓ TALÁLKOZÁSAIM TITÓVAL

STEVAN DORONJSKI
EMLÉKEZÉSEI

Más elvtársakhoz hasonlóan Stevan Doronjski, a JSZSZK és a JKSZ Elnökségének tagja is arra hivatkozott nyilatkozatának kezdetén, hogy felidézve a Titóval való utolsó találkozásokat sok más, korábbi eseményről is szólnia kell:

„Tudom, kötelességem a Tito elnökkel való utolsó találkozásaimról beszélni. Ám ha ezekre gondolok, önkéntelenül is emlékezetembe tolnak más, régebbi emlékek is... Az utolsó találkozások többnyire Karadordevón játszódtak le. Egyébként számtalanszor találkoztunk ezen a helyen, számtalanszor beszélgettünk a legkülönbözőbb dolgokról. Ilyen esetben Tito elvtárs kifejtette gondolatait, elképzeléseit, s gondolatainak gazdagsága engem is, másokat is új feladatok vállalására serkentett... Nem tehetem meg, hogy ezek közül legalább egyet ne említsek meg...”

Nem véletlenszerű, hogy Stevan Doronjski régebbi dolgokról is kívánt beszélni. Akkor lépett a kommunisták soraiba, amikor Tito a JKP élére került: Tito harcosainak sorában állt 1941-ben, a háború kezdetén; a háború befejezése után — mint maga mondja — mint „fiatal káder”, az ifjúsági szervezetben vállalt különböző megbízásokat, majd évekig különféle állami és párttisztviselőket töltött be Vajdaságban. Később köztársasági, majd szövetségi szinten kapott megbízásokat. Így hát gyakran volt Tito közelében, gyakran volt vendéglátója, s ott volt, valahányszor elnökünk Karadordevóra érkezett. Még szorosabbá vált a kapcsolat, amikor a föderáció legmagasabb szerveibe választották. Tagja, majd 1978-ban alelnöke volt a JSZSZK Elnökségének, tagja a JKSZ Elnökségének, s 1979 októberében elnöklővé választották. Röviden szólva: Stevan Doronjski évek hosszú során át Tito elnök legközelebbi munkatársai és harcostársai közé tartozott. Tito elnök életének

utolsó évében és betegsége idején hazánk két legmagasabb tisztségének egyikét töltötte be. Ezért minden emléke, minden mondata értékes tanúvallomás Tito elvtársról.

Stevan Doronjski elvtárs gyógykezelésen volt, amikor fogadta Momčilo Stefanovićot, a belgrádi Politika munkatársát. Amikor eleget tett a kérésnek, hogy beszéljen Tito elnökről, kikötötte, hogy legalább egy régebbi emlékéről is szólhasson.

— Ismeretes, hogy a háború után rengeteg élelmiszert, főleg sok búzát hoztunk be — mondta Doronjski elvtárs. — Ez nagyon megterhelte fizetési mérlegünket. 1956-ban a vajdasági pártbizottság titkára voltam, amikor rámteléfonoztam Tito, hogy eljönne hozzánk egy beszélgetésre a mezőgazdaság és az élelmiszer-termelés gyors fejlesztésének módjairól.

Azonnal hozzáfogtunk a beszélgetés előkészítéséhez. Sok szakemberrel tárgyaltunk, alaposan áttanulmányoztuk lehetőségeinket, hogy új, korszerű technológiák meghonosításával, azaz mezőgazdaságunk technológiai forradalmasításával, elérhetjük célunkat.

Jelentettük Titónak, hogy fölkészültünk a beszélgetésre. Elmondtam, hogy mint a legnagyobb búzatermelő vidék, persze beleértve többi búzatermelő vidékünket is, az új technológiák bevezetésével párhuzamosan javasoljuk változtatások eszközölését mezőgazdasági és általában gazdasági politikánkban, s ha ezt megtegyük, Vajdaság az összes többi búzatermelő vidékkel együtt lehetővé teheti a búzabehozatal megszüntetését három év alatt. Míg erről beszéltem, Titóval szemben ültem, s láttam, hogy földerül az arca, megörült a hallottaknak. Amikor befejeztem, így szólt:

„Eltársak, nagyon elégedett vagyok azzal, amit tőletek hallottam. Ami az én hozzájárulásomat illeti, vessétek papírra konkrét javaslataitokat, s azokat én támogatom. Rátok tartozik azután, hogy amit mondatok, azt meg is valósítsátok.”

... Három év múlva beszüntettük a búzabehozatalt. Ezt a Képviselőházban is bejelentettük. A közben elmúlt három év azonban legnehezebb éveim közé tartozott. Nehéz volt elviselni felelősségem súlyát. Máskor is végeztem felelősségteljes munkát... de ezek miatt nem voltak nyugtalan éjszakáim, mint ezúttal. Három év alatt bejártam Vajdaság minden szövetkezetét, birtokát. Nagyon boldogok voltunk, amikor teljesíthettük Titónak tett fogadalmunkat. Ez azonban nem csak a mi sikerünk volt. Nagy eredménye-

ket érték el a horvát elvtársak is, de más búzatermő vidékeinken is jók voltak az eredmények.

Tito elvtárs közben állandóan érdeklődött erőfeszítéseink eredményei iránt. Gyakran ellátogatott hozzánk. Ha Karadordevóra jött, meghívott bennünket is és megkérdezte:

„Hogy álltok ígéretetek teljesítése dolgában?”

Mondtuk, hogy harcolunk, sok új embert alkalmaztunk birtokainkon, szövetkezeteinkben, hogy zömük fiatal szakember, agrónómus és közigazdász, hogy a műszakival együtt káderforradalom van kibontakozóban. Ismert mondatával nyugtázta szavainkat:

„Ez igazán helyes!”

Megvallom, hogy nem sikerül következetesen megvalósítanunk azt, amit elterveztünk, ha nincs köztünk Tito. A mezőgazdaság problémái iránt Kardelj és Bakarić elvtársak is érdeklődtek. Aztán a mezőgazdaságot irányító szövetségi szervek élére új elvtársak kerültek, közöttük Slavko Komar és Ivan Buković.

Miután végére ért az elmondottaknak, Stevan Doronjski elvtárs fölvetett az asztalról egy vastag jegyzetfüzetet, pontosabban naplót. Belelapozott, majd így szólt:

— Itt van néhány jegyzet, amit Tito elvtárral való utolsó találkozásaim után készítettem. Röviden: tömören... De előtte másról is kellene beszélnem, hiszen oly sok alkalommal találkoztunk! És a legrövidebb beszélgetés is fontos volt. Mert Tito tanácsokat adott nekünk, válaszolt kérdéseinkre, irányt adott akciónknak, fejtegette, mi következhet ezután, mire kell fölkészülnünk. Gondolatai mindig kristálytiszták voltak. Nincs ebben semmi túlzás. Tito mindig éleslátóan elemezte a helyzetet, s mindig rámutatott a megoldás lehetőségeire is, az irányra, amelyben tevékenykednünk kellett.

— Itt a bejegyzés, hogy 1979 májusának végén Tito elvtárral Algériába, Líbiába és Máltára utaztunk. Útközben Tito a nemzetközi helyzet remek elemzését adta, különös tekintettel az el nem kötelezettek helyzetére. Olvasom a Politikában, hogy Bakarić elvtárs elmondta, havannai útja előtt Tito több közel-keleti országba ellátogatott. A mi utazásunk alapja és célja ugyanaz volt. Tito elvtárs a három ország vezetőinek véleményét, álláspontját kívánta meghallgatni. A helyszínen akart ezekről meggyőződni, de ki akarta fejteni előttük a havannai értekezlet alapvető céljait is. Előadásmódja világos, politikailag tiszta és elvszerű volt. Ottani barátaink a legnagyobb figyelemmel hallgatták fejtegetéseit.

Elmondanám, hogy Tito elvtárs ez alkalommal ismertette Egyiptommal kapcsolatos nézeteinket. Abban az időben Egyiptom elleni mint el nem kötelezett ország elleni „intézkedések”-ről beszéltek a közel-keleti kérdéssel kapcsolatos lépései miatt. Tito elnök ismertette elvi álláspontjainkat ezzel kapcsolatban a három ország vezetőivel. Hangsúlyozta, hogy ebben az ügyben a következő alapállásból kell kiindulni: megsértette-e Egyiptom az elnemi kötelezettség eredeti elveit, s ettől kell függővé tenni az iránta való viszonyulásunkat. Ha nem sértette meg — és Tito úgy vélte, hogy nem sértette meg —, akkor helytelen fölvetni Egyiptom részvételének kérdését az el nem kötelezettek havannai értekezletén. Tito természetesen készségesen és türelmesen meghallgatta tárgyalópartnereinek véleményét és állásfoglalását, de arra törekedett, hogy ők is elvszerű alapállásból gondolkodjanak erről a kérdésről.

Hozzátenném, Tito elvtárs közölte algériai barátainkkal, hogy elismerni készülünk Nyugat-Szaharát, s hogy kapcsolatba léptünk velük... Megbízott, hogy találkozzam Nyugat-Szahara képviselőivel, és közöljem velük elhatározásunkat.

Igazán röviden beszéltem erről az utazásunkról. Hozzátenném azonban, hogy utunkkal Tito nagyon elégedett volt. Azért volt elégedett, mert látta, hogy olyan erők vannak ezekben az országokban, amelyek elősegítik a havannai értekezlet sikerét... Ő személy szerint mindent megtett a siker érdekében.

Jól emlékszem, hogy amikor visszatérőben voltunk erről az útról, pontosabban, amikor felszálltunk Máltáról, Berislav Badurina kabinetfőnök a repülőgépen tájékoztatta Tito elnököt további kötelezettségeinkről, beleértve Havannát is, mint programjának legfontosabb részét. Tito végighallgatta és elfogadta a szeptemberig szóló programot. Ne feledje, hogy ez a tájékoztatás június 5-én hangzott el! Tito csak azt kérte, hogy szeptember elején tartalékoljanak számára három napot vadászatra... Tito elvtárs valójában még vadászat közben is kötelezettségeivel foglalkozott. Lényegében véve sohasem szűnt meg dolgozni, még vasárnapokon, ünnepnapokon sem... Önmagát sohasem kímélte. Bennünket igen. Vasárnap, szombaton és ünnepnapokon sohasem hívott össze értekezletet, hacsak valamilyen rendkívüli eset nem kényszerítette erre. Ilyesmi azonban az utóbbi évek folyamán csupán egyszer fordult elő.

Így múlt el 1979 nyara. Tito, mint tudja, utána Havannába

utazott. Erről, mint látom, Vidoje Žarković elvtárs beszélt önöknek, aki tagja volt a delegációnak. Én másra emlékszem...

Tito elvtárs elégedetten tért haza Havannából. Az elért eredmény kitűnő volt, de Tito nagyon fáradt volt. Fáradtsága arcán, tartásán is megmutatkozott. Ilyen fáradtnak még sohasem láttam. Neki, aki annyira szeretett vadászni, aki olyan nagy szenvedéllyel eredt a vad nyomába vagy várt rá lesben türelemmel, ezúttal erre sem volt kedve... Csak egy alkalommal mentünk ketten egy les-helyre, de egyikünk sem lőtt semmit. Hazafelé menet így szólt hozzám:

„Menj te ki holnap oda, ahol voltunk... én többé nem megyek ki... valahogy nagyon fáradt vagyok...”

Így történt. Ez a Bellyén töltött három szeptemberi nap, az együttes kiszállásunk a lesre, Tito utolsó vadászata volt. És az egyetlen eset volt, amelyen, sajnos, nem volt vadászszerencséje...

— Önt 1979 októberében megválasztották a JKSZ Elnökségének elnöklőjévé. Föladatának végzése közben bizonyára gyakran volt Tito elvtárs társaságában. Mondjon erről valamit részletesebben.

Stevan Doronjski elvtárs ismét belelapozott jegyzetfüzetébe, majd elmosolyodott:

— Íme, október 23-án a következőket írtam ide: „Megválasztották a JKSZ Elnökségének elnöklőjévé. Tito elvtárs javaslatára.” Meg kell mondanom, hogy meglepett a javaslat. Úgy gondoltam, nem jöhetnek számításba e tisztség betöltésére, mert nemcsak a JKSZ Elnökségének, hanem a JSZSZK Elnökségének is tagja voltam. Tito mégis javasolt, a többiek elfogadták javaslatát, s ez alól nem volt kibúvó. Amikor az ülés után első ízben jártam Titónál, megmondtam, hogy nem vártam ilyen javaslatot, s hogy attól tartok, a két elnökségben vállalt sok kötelezettségem miatt nem tudok kellőképpen helytállni a JKSZ Elnökségének elnöklőjeként. Tito elmosolyodott, s így szólt: „Úgy vélem, helytállsz.” S ebben maradtunk.

— Mindezt nem azért mondom, mintha úgy vélném, hogy Tito engem rátermettebbnek tartott a többi elvtársnál, hanem azért, mert meggyőződésem, hogy javaslata közben is a vezető tisztségviselők egyéves megbízatását tartotta szem előtt.

Íme, mihelyt egy kicsit kipihente Havannát — noha igazi pihenésre nem volt ideje, hiszen megérkezése után azonnal Splitbe utazott, a Földközi-tengeri Játékok megnyitására, majd utána a

Kadinjačára —, Tito elvtárs újra intenzív munkába kezdett. Munkájának legnagyobb részét azon az őszön, sőt 1979 végéig itt, Karadordevón végezte. Én rendszeresen meglátogattam, hogy beszámoljak neki a JKSZ Elnökségének munkájáról, s kikérjem véleményét egyes kérdésekben. E jelentéstételek nyomán egyes kérdésekről élénk eszmecsere alakult ki... Elmondhatom, hogy a jelek szerint Tito elvtársat sokat foglalkoztatta a Szakszervezeti Szövetség VIII. kongresszusán tett javaslata. Tito erről a kérdésről Karadordevón két alkalommal is igen alaposan és részletesen beszélt. Meg volt győződve arról, hogy ez nagyon fontos intézkedés a Kommunista Szövetség és általában az egész jugoszláv társadalom demokratizálása érdekében. Érzésem szerint meggyőződése volt, hogy ez az intézkedés a hatalomra való törekvés jegyében való csoportosulás és frakciózás erős ellenszere. Ezt mondta, ezt hangsúlyozta többször is.

Egy alkalommal, amikor befejeztem beszámolómat, Tito megkérdezte, milyen a visszhangja a szakszervezeti kongresszuson elmondott beszédének, vagy ahogy mondta, az egyéves megbízatásnak. Azt válaszoltam, hogy nem hallottam más véleményt, csupán néhány, egyébként kétségtelenül jó szándékú ember gondolkodik hangosan arról, nem veszik-e el ebben a rendszerben néhány tehetséges káder csupán azért, mert csak egy évig töltheti be funkcióját.

Tito elvtárs jószerevével meg sem várta, hogy befejezzem mondanivalómat, azonnal fejtegetésbe kezdett:

„Ej, én úgy gondolom, nem veszik el egy sem. Nem szükséges, hogy az ember először bürokrata legyen ahhoz, hogy bebizonyítsa képességeit. (Úgy vélem, Tito elvtárs a bürokrata szót olyan értelemben használta, hogy valaki több évig marad fizetett funkcion.) A kollektív munkában mindenki tanúságot tehet képességeiről. A rátermettek tovább jutnak, egészen a föderációig — mondta Tito elvtárs. — De mindezt demokratikus módon kell elérni...”

Elnökünket a forradalmunk folyamatossága állandóan foglalkoztatta. Ezzel a témával kapcsolatban Doronjski elvtárs a következőket mondta:

— Tito nagy-nagy megbecsüléssel és bizalommal beszélt arról a nemzedékről, amely győzelemre vitte a forradalmat. De ugyanilyen bizakodással beszélt azokról a nemzedékekről is, amelyek

utána következnek, vagy amelyek ezután lépnek színre. Elmondta, a régi forradalmárok megtanulták, hogy munkájukban, harcukban mindig a munkásosztályra, a népre támaszkodjanak, mert másként nem vihették volna győzelemre a forradalmat. Ez rendkívül értékes tapasztalatuk. Nekünk tehát olyan Kommunista Szövetséget kell kiépítenünk — mondta Tito —, amelynek új káderei kötelesek átvenni a régiek tapasztalatait, de egy demokratikus Kommunista Szövetség, egy jól bejáródott öngazgatási gyakorlat és általában egy demokratikus társadalmi berendezés útján.

Úgy gondolom, nem tévedek, ha azt állítom, hogy Tito az egyéves megbízatást, az egyéves megbízatásra való demokratikus választást egy ilyen kibontakozás előfeltételének, eszközének tekintette. Úgy vélte, hogy egy ilyen demokratikus választás folyamán a Kommunista Szövetség fórumai, tisztségviselői és tagjai állandóan a párt felügyelete, ellenőrzése alatt állnak. Ezt nagyon lényegesnek tartotta, mert szerinte ebből két fontos dolog következik: az egyik, hogy jobban kifejlődik a felelősségérzet a párt iránt, a másik, hogy munkájában a párt a bázisára és a munkásosztályra támaszkodik. Tehát az új körülmények között is megmarad az a lényeg, amely annyira jellemezte forradalmunkat. Megmarad az az alap, amelyen forradalmi harcunk lezajlott. A forradalomnak ez a folytonossága, a párt kapcsolata a munkásosztállyal, a néppel, a tömegekkel — ez foglalta le Tito elvtárs gondolatait. Több alkalommal is beszélt erről. Megismételte a JKSZ XI. kongresszusán elhangzott beszámolójában ismertetett álláspontját, hogy a jelölés és a választás folyamatában minden tisztségre, még a legfontosabbakra is, több jelöltet kell állítani, olyanokat persze, akik eleget tesznek az alapvető követelményeknek. Többször hangsúlyozta, ha nincs csoportosulás, és ha teljes felelősségtudattal választjuk meg a tisztségviselőket, a jó és tehetséges káderek nem kallódhatnak el... Tito elvtárs gyakran szóvá tette, mindent meg kell tenni annak érdekében, hogy a párt ne veszítse el forradalmiságát, hogy megmaradjon élcsapatnak, hogy káderei ne bürokratizálódjanak el, hanem forradalmárok maradjanak, ne váljanak ki a munkásosztályból, hanem annak részeként vezessék azt.

— *Az 1979 őszén folytatott beszélgetések során szóba kerültek-e más témák is?*

— Időszzerű téma volt akkoriban a kevésbé fejlett köztársaságok és Kosovó tartomány problémája. Tulajdonképpen akkoriban

kezdődtek el erről a megbeszélések. Mint minden vita kezdetén, ebben az esetben is kissé szélsőséges megállapítások hangzottak el mindkét oldalról.

Először azt kezdtük vitatni, mik legyenek a fejletlenség ismérvei, és már ebben is komoly véleménykülönbségek voltak. Aztán megoszlottak a nézetek a segítség rendszere körül: hogyan finanszírozzuk a kevésbé fejlett köztársaságokat és Kosovót, hogy ez összhangban legyen társadalmi-gazdasági és politikai rendszerünkkel.

Erről kettesben is beszélgettünk Titóval. Megvolt a maga véleménye. Megmondhatom, hogy nagyon haragudott a beszélgetések ilyen módja miatt. Mert induljunk ki néhány tényből. Az első: a kevésbé fejlettek ügyében nem folytathatunk határainkon belül más politikát, mint amilyenért nemzetközi viszonylatokban síkra szállunk. Egy alkalommal így kiáltott föl:

„Hát, az istenért, nem beszélhetek én odakint arról, hogyan kell támogatni fejlődésünkben a fejletleneket, ha idehaza egészen mást csinálók. Én ezt nem tehetem!”

Tito álláspontja ezekben a dolgokban határozott volt. Nem akarta megengedni, hogy a viták nemzeti egyenetlenségekhez vezessenek. Erre rendkívül érzékeny, e tekintetben rendkívül óvatos volt, s ilyen alapállásból mérlegelte a vita alakulását. Elégedetlen volt, ha a vita kiéleződött. Amiatt aggódott, hogy nézeteltérések keletkeznek a nemzetek között, ezek pedig, érthetően, mindig a legnagyobb veszélyt jelentik soknemzetiségű közösségünk számára, mindig politikai válságokhoz vezethetnek. Ezért úgy vélte, ha ezt a problémát jól és tartósan megoldjuk, akkor ez kedvezően hat közösségünk szilárdságára és egységére. Ezt világosan kifejtette, és mindig az egységet helyezte előtérbe. Az ő számára nem a százalékok voltak a legfontosabbak. Úgy vélte, ezt egymás közötti megbeszéléseinken kell megállapítanunk objektív fölmérések alapján.

Abból indult ki, mint mondtam, hogy idehaza következetesen kell ragaszkodnunk ahhoz, amit nemzetközi viszonylatban hirdetünk. Ebben következeteseknek kell lennünk, már csak azért is, hogy megőrizzük hazánk egységét, nemzetek és nemzetiségeink testvériségét és egységét.

Amikor egy alkalommal Tito elvtársat arról tájékoztattam, hogy már a kevésbé fejlettek fejlesztésének rendszeréről vitázunk, így szólt:

„Ez már másként hangzik. Ezt a rendszert rendszerünk egészé-

hez kell igazítanunk, bár úgy vélem, hogy ezt nem tehetjük meg egyetlen lépéssel. Ezt alaposan ki kell tanulmányoznunk. A fejletlenek segélyezési rendszerét fönnt kell tartanunk mindig, amíg szükségesnek tartjuk.”

— *Titóval együtt várta az 1980. új évet . . .*

— Igen, ott voltam. Régi munkatársai közül meghívta Vladimir Bakarićot, ott volt Ljubičić és Vrhovec, a vajdasági elvtársak, Tito családjának tagjai, az orvosok és a Tito elvtárs közvetlen környezetében dolgozó emberek.

A légkör meghitt volt.

A vacsora előtt Titót erős lábfájás gyötörte és fél órára visszavonult. Aztán jókedvűen tért vissza. Vacsora közben elmondta nekem, hogy bal lábának ujjaiiban vérrögök keletkeztek, s ez komoly fájdalmakat okoz neki. Gyógyszereket szed, s naponta három óra hosszat feküdniie kell. Mindennap gyalognia is kell, de járás közben erősödnek fájdalmai. Ezt mondta: „Nehezen bírom, de kibírom.” Abba hagyta a dohányzást s egészségügyi állapotát kezdte igazán komolyan venni. Erős akaratú ember volt, rá tudta magát kényszeríteni arra, hogy amit elhatározott, azt véghezvigye. Elhatározta, hogy nem dohányzik, nem iszik kávé, s megtette minden habozás nélkül. Hihetetlenül tudta fegyelmelni önmagát.

. . . Tito egész idő alatt jókedvű, beszédes volt. Legtöbbet Afganisztánról beszéltünk. Aggasztotta a nemzetközi viszonyok romlásának lehetősége. Hangosan is föltette önmagának és környezetének a kérdést: „Hova vezethet mindez?”

Különben szép, kellemes, derűs est volt ez, jó volt a műsor. Tito elvtárs fél kettőig maradt fenn. Jól érezte magát. Hogyisne! Hiszen első szilvesztere volt ez, amelyen részt vettek fiai, menyei és összes unokái. Nem tudom, töltött-e még szilveszterestet ilyen széles családi körben. Tán épp az, hogy ezúttal jelen volt szűkebb családjának minden tagja, adott erőt arra, hogy olyan keményen állja az időnként jelentkező fájdalmakat.

Az új év első napja minden tekintetben derűs volt. Tito jól aludt. Éjszaka már nem gyötörték újabb fájdalmak, sőt napközben sem. Jókedvűen érkezett a vendégszobába. Ilyen maradt az ebéd alatt is. Ha nem vagyunk ott hatan-heten vezetőik, az ebéd teljesen családi lett volna. Vlado Bakarić köszöntötte, gyors gyógyulást kívánt neki, merthogy szüksége van rá az egész országnak, az egész világnak. Megköszönve Bakarić szavait, mindannyiunk-

nak újra boldog új évet kívánt, majd családtagjaihoz fordulva azt kívánta, hogy az ő nagy öröme, sokasodjanak tovább az elkövetkező évek folyamán.

Amikor aznap eltávoztunk Karadjordjevóráról, Titónak nem voltak fájdalmai, jókedvű volt. Ez az állapot, sajnos, rövid ideig tartott. Másnap, január másodikán, otthon ültem és egy szöveget javítottam, amelyet régebben írtam. 11.30-kor megszólalt a telefon. Badurina kabinetfőnök jelentkezett, s azt mondta, azonnal utazzak Karadjordjevóra, mert Tito rosszul van. Fölhívtam Nikola Ljubičićet, és együtt indultunk útnak...

... Karadjordjevón együtt találtuk az orvosi konzíliumot. Mindjárt tájékoztattak bennünket Tito egészségi állapotáról. Az északa folyamán erős fájdalmak gyötörték. Úgy vélték, nincsenek meg a kellő feltételek arra, hogy az elnököt tovább gyógykezeljék Karadjordjevón. Ljubljanába kell utaznia, hogy elkészítsék a szükséges fölvételeket s állapotát egészében véve kivizsgálják. Meggyőződésük, hogy szükség lesz műtéti beavatkozásra.

Természetesen azonnal megkérdeztük, megvan-e minden feltételük a pontos diagnózis felállítására és a gyógykezelésre, szükséges-e emiatt külföldre utazni, esetleg külföldi szakembereket ide kéretni. Azt a választ kaptuk, hogy minden megvan, ami kell. De Tito is elutasította a külföldi gyógykezelés lehetőségét, amikor ezt megemlítették neki... Az orvosok elmondták, Titóra nézve milyen kockázattal jár egy ilyen műtét.

... Tulajdonképpen akkor kezdődött a dráma, de ennek még nem voltunk tudatában...

Egyetértettünk az orvosok javaslatával. Tito elvtársat másnap Nikola Ljubičićyvel együtt kikísértük a batajnicai repülőtérre. Elutazott Ljubljanába. Erős fájdalmak kínozták, s amikor hogyléte iránt érdeklődtem, így válaszolt: „Fáj és fáj! Én meg összeszorított foggal tűnök...” Így szállt föl a repülőgépre...

Mihelyt hazatértem Karadjordjevóráról, fölhívtam Szkopjében Lazar Kolisevszkit. Beszámoltam neki Tito elvtárs egészségi állapotáról. Megbeszéltük, hogy összehívjuk a JSZSZK és a JK SZ Elnökségét, s tagjaival is ismertetjük elnökünk helyzetét.

Bár állapota nem változott, Tito elvtárs tovább dolgozott. Érdeklődött a hazai és a külföldi események iránt, figyelemmel kísértte a két elnökség munkáját. Emiatt január hetedikén magához

szólított bennünket a Kranj melletti Brdóra. Lazar Kolisevski, Dušan Dragosavac és én utaztunk hozzá. Tájékoztattuk a nemzetközi szintéren, a szovjetek afganisztáni beavatkozása kapcsán indított akciónkról.

Tito figyelmesen meghallgatott bennünket, és egyetértett tervezett kezdeményezéseinkkel. Nyilvánvaló volt, hogy betegen is igen intenzíven követi a nemzetközi eseményeket. Több tanácsot adott és néhány körülményre fölhívta a figyelmünket. Azt hangsúlyozta legjobban, hogy rá kell mutatnunk a beavatkozás következményeire, s arra, hogy ennek kapcsán új nemzetközi tűzfészekek keletkezhetnek.

Titót kimerültnek láttuk. Ez hangszínén és -erősségén egyaránt érződött. Nehezen mozgott, botra támaszkodott . . .

— *Ezután találkozott-e újra Titóval Brdón?*

Doronjski elvtárs ismét jegyzeteibe nézett. Attól a naptól kezdve minden nap papírra vetett néhány mondatot: Olvasta:

„Január 10-e . . . A két elnökség együttes ülése. Ebéd után, de még az ülés idején, kétszer kaptunk telefonértesítést arról, hogy Tito állapota rosszabbra fordult. A második hívás után megszakítottuk az ülést, és elhatároztuk, hogy Lazar Kolisevskival Brdóra utazunk . . .”

„Január 11-e . . . Reggel Brdóra érkeztünk. Az orvosi konzílium tájékoztatott bennünket arról, hogy Tito állapota váratlanul rosszabbra fordult. Pillanatnyilag azonban valamivel jobban érezte magát. Új gyógyszerekkel kezelték, s várták, hogyan hatnak. Nem rosszabbodott, de nem is javult a helyzet. Az volt a cél, hogy a gangréna föllépését és az amputáció szükségességét minél tovább halasszák. 24 óránál tovább semmit sem tudtak előrelátni. Ahhoz a határhoz értek, amikor dönteni kell a műtétről. Először érműtéttel kísérleteznének. Ha ez nem sikerül, el kell határozni a bal láb amputálását. Megkérdeztük: az utóbbiról mikor kell dönteni? Úgy vélekedtek, hogy azonnal a láb amputálása mellett kellene dönteni, mert Tito nehezen viselne el két műtétet egymás után, két teljes narkózist. Egyetértettünk az orvosokkal, de kikötöttük, hogy ezt beszéljék meg vele. Arra kértek bennünket, hogy segítsünk a beteg lelki fölkészítésében. Attól tartanak, hogy elutasítja az amputációt.”

„Január 12-e . . . Reggel Tito jól érezte magát. Nem voltak fájdalmai. Megmondták neki, hogy itt vagyunk, s kilenc utánra

magához kéretett bennünket. Fotelben találtuk, félig fekvő helyzetben. Jókedvű, vidám volt.”

— *Hogyan fogadta Tito ezeket a megpróbáltatásokat?*

— Nem gondolt a halálra. Úgy vélte, mindez átmeneti jellegű... Tito akkor még nem gondolt arra, hogy meghalhat... Tito azonban reális ember volt, tehát a halál is foglalkoztatta. Nikola Ljubičić elvtárs elmondta, hogy 1978 szeptemberében Tito arról beszélt neki, ha meghal, hol temessék el. Emlékszem, hogy amikor 1978-ban a JSZSZK Elnökségének alelnöke voltam, valahol az év vége felé beszámolóim alkalmával háromszor is előhozta ezt a témát. Egy alkalommal, meglepetésemre, ezzel szakította meg mondókámat:

„— Ide figyelj, beszéljétek ti azt ott meg, hol temesettek el, ha meghalok. Olyan korba érkeztem, hogy erre gondolni kell.”

Utána sorolni kezdte: Belgrád, Zágráb, Kumrovec. Azt mondta, erről döntenem kell. Persze elutasítottam, hogy erről beszéljünk. Azt mondtam, erről szó sem lehet, nem fog még meghalni, s amíg én ezt a megbízatást végzem, ezt a témát ne boncolgassuk. Ettől függetlenül, még két alkalommal szóba hozta a témát és mindkét esetben Belgrád mellett maradt...

— *Karadjordjevón beszélgettek erről?*

— Először nála, az Užice-utcai házban, másodszor a Beli dvorban, harmadszor pedig Karadjordjevón. Ezt a kérdést teljesen hidegvérűen, a legtermészetesebb dologként vetette föl. Ebből is kitészik, hogy reális ember volt. Tudta, hogy a halál az élet logikus befejezése, aki megszületik, annak egyszer meg kell halni. Egy alkalommal ezt így megmondta...

— *Hogyan kezdődött az a brdói beszélgetés, amelyet legutóbb említett?*

Doronjski megint belelapozott jegyzetfüzetébe, ebbe a különös naplóba, majd olvasni kezdett:

— Hogyléte iránt érdeklődtünk. Azt mondta: úgy gondolta, hogy a kezelés rövid ideig tart, de most be kell látnia, hogy hosszabb ideig is eltarthat. Szemmel láthatóan konzervatív (gyógyszeres) kezelésre gondolt. Arról kezdtem győzőgetni, hogy szívlelje meg azt, amit az orvosok mondanak, annak szellemében, ahogyan azt velük megbeszéltük: ha a konzervatív kezelés nem használ, radikális eszközökhöz kell nyúlni. Ők mindent figyelembe vesznek, jól ismerik a helyzetet. Mindent idejében javasolnak. Azt mondta, teljesen megbízik a konzíliumban... Megszakította ezt a

beszélgetést és tréfára fogta a szót. Megkérdezte: „Háborúnk-e már valakivel?” Hasonló tónusban válaszoltam . . .

Ezután Lazar Kolisevszki megkezdte tájékoztatóját. Utána én beszéltem. Figyelmesen végighallgatta a két elnökség együttes ülésének határozatait a nemzetközi helyzettel és a belbiztonságunkkal kapcsolatos kérdésekről. Elégedett volt helyzetelemzésünkkel. Gyakran közbeszólt, s mindannyiszor egyetértett velünk. Végül, amikor búcsúzkodni kezdtünk, ismét arról kezdtem beszélni, hogy szívlelje meg, amit az orvosok mondanak.

Kétszer-háromszor is megismételte: igen-igen. Megszorította a kezem és sokáig nem engedte el.

Fölbátorított bennünket tartása és jókedve. Utánunk Josip Vrhovec ment be Titóhoz. Amikor kijött, közölte, hogy Titót ismét fájdalmak gyötrik . . . Többé nem is szüntek meg. Az orvosok nála voltak. A konzílium minden órában megvizsgálta.

Tizenkettő után, a konzílium kérésére, találkoztunk az orvosokkal. Gondterheltek voltak. Közölték, hogy a helyzet állandóan rosszabbodik. Az üszkösödés jelei jelentkeztek. Föltétlenül szükséges a műtét. A helyzet az idő múlásával egyre drámaibbá vált. Műtétet javasoltak, hogy a bal alsó lábszárbán olyan eret találjanak, amellyel áthidalhatják a comb főűtőerét.

A Tito műtétjét vállaló Kosak professzortól megkérdeztük, mekkora annak a lehetősége, hogy jó véreter találjon. Azt mondta: a nagy egészségügyi központok világstatisztikája szerint a lehetőség 70 év alatt 50 százalékos. Nem folyamodnak azonnal a láb levágásához, ha nem találnak megfelelő eret, hanem erre csak egy hét múlva kerülhet sor. Sokat kérdezősködtünk, hogy minél világosabban lássuk a helyzetet. Beláttuk: más megoldás nincs. Holnapra a helyzet még súlyosabbá válhat, s ki tudja lesz-e akkor már kiút. Már estére elvégeznék a műtétet. Támogattuk őket, s kifejeztük beléjük helyezett bizalmunkat. Megkértük őket, hogy Tito előtt tárják föl a teljes valóságot . . .

Az orvosok elmentek . . . Tito nyugodtan végighallgatta őket. Ő is megkérdezte, milyenek az esélyek jó vérér megtalálására. Kosak megmondta: 50 százalék. Nem fűzött hozzá megjegyzést. Aztán megkérdezte, mikor kívánják megoperálni. Megmondták: már estére. Megkérdezte, várhatnak-e holnapig. Amikor megtudta, hogy minden órák kérdése, szó nélkül beleegyezett a műtétbe. Amikor az orvosok elmentek, újra bekérített bennünket.

Amint Kolisevszkivel, Kraigherrel és Vrhoveccel bementünk, Kolisevszki a következő szavakkal állt elébe: „Mindig bátor volt és mindig bölcs határozatokat hozott, ez a határozata is bölcs.”

Hogy jó hangulatot keltsen, Tito megszakította Kolisevszkit, és helyet kínált bennünket. Mindjárt átvettem a szót, és elmondtam, hogy az orvosok mindent jól megfontoltak, elmondták, hogy az eddigi kezelés nem járt eredménnyel, hogy meg kell tenni azt, ami lehetőséget kínál a betegség gyors gyógyítására. Még néhány szót szóltam ebben az értelemben. Amikor egy pillanatra elhallgattam, azonnal megkérdezte: „Van-e valami újság?” Valahányunkat meglepett a kérdés, s egyikünk sem tudott válaszolni.

Aztán magamhoz tértem, és az Afganisztánnal kapcsolatos nemzetközi kérdésekről kezdtem beszélni. Amikor Indiára terelődött a szó, közbeszólt. Azt mondta, türelmesen kell ápolni viszonyainkat Indiával. Állandóan fejleszteni kell a kapcsolatainkat és az együttműködést. Lehet, hogy India valamely külpolitikai lépése nekünk nem tetszik, de ez nem kell hogy zavarba hozzon bennünket, hanem kitartóan és türelmesen fejleszteni kell az együttműködést. „Ismerem Indiát, az indiai politikusokat, India politikáját, ezért tanácsolom, hogy legyetek türelmesek” — mondta.

És mindez közvetlenül a műtét előtt történt. Tito erről hosszan beszélt . . .

— *Milyen hangulatban volt Tito ezekben a pillanatokban?*

— Ahogyan beszélt, ahogyan érdeklődött a dolgok iránt, ahogyan a mi fejtegetéseinket hallgatta, abból nem lehetett arra következtetni, hogy olyan emberrel állunk szemben, akit néhány perc múlva megműtenek. Jól összpontosított, nyugodt volt . . . Az volt a benyomásom, hogy nem is gondol a műtetre. Azzal a meggyőződéssel távoztam tőle, hogy jobban érdeklik a nemzetközi események, jobban lefoglalja gondolatait a nemzetközi helyzet, az esetleges következmények, többet törődik a világ sorsával, mint a maga sorsával, a maga egészségével.

„A vizontlátásra” — köszöntünk el Titótól, s én még hozzátettem: „Két-három nap múlva újra meglátogatjuk.” Ránk hagyta: „Persze, persze, újra találkozunk . . .”

Így aztán, nyugodtan mondhatom, derült hangulatban váltunk el, semmi jele sem volt annak, hogy valami miatt aggódna . . . Elment, hogy fölkészüljön az útra. Megvártuk, míg elhagyja a brdói házat, majd utána indultunk a klinikai központba.

... A klinikai központban már vártak bennünket, a szlovén elvtársak: Popit, Dolanc, Kraigher, Macek, Avbelj... Ideges voltam. Itt, az alagsorban, terített asztal állt előttünk, alkoholos és üdítő italok, szendvicsek, de senki sem nyúlt semmihez. Csak ritkán szólalt meg valaki. Senkinek sem volt kedve beszélgetni, valamennyiünket a műtét és a kimenetele foglalkoztatott. Az járt állandóan a fejemben, hogy találnak-e az orvosok megfelelő véreret. Aztán egyszer csak megjelent Zvonko Kostić ellentengernagy, Tito szárnysegéde, s közölte, hogy Kosak doktornak sikerült jó véreret találnia...

Valamennyiünkben föléledt a remény. Egyszeriben élenkőbbek, beszédesebbek lettünk. Reméltük, sőt biztosak voltunk benne, hogy a probléma megoldódott.

... Nem tudtam nyugodtan ülni, fölmentem az első emeletre, a műtő elé. Vártam, hogy az orvosok közül valaki kijöjjön, s megkérdezzem, mi a helyzet. Ott ült Badurina és Kostić. Éjfél után két óra is elmúlt, s az operációnak nem volt vége. Már négy óra hosszat tartott. Aztán kitérült a műtő ajtaja, s kilépett Breclj professzor. Azonnal hozzá fordultam. Fölemelte a karját, s ujjongva közölte: „Sikerült.” Nem emlékszem, hogy valaha is nagyobbat dobbant volna a szívem örömben! Átöleltük egymást. Azt mondta, Kosak doktornak kell gratulálni! Leszaladtam az emeletről, közölni az örömhírt az elvtársakkal...

Mindenki egyszerre nyúlt a poharak után. Ki rövid italt, ki hűsítőt töltött. Végre keletje támadt az összefonnyadt szendvicseknek is... Nagy élenkség, öröm, derűlátás, bizakodás töltött el bennünket... Megérkezett Mahkota professzor is, hogy hivatalosan közölje a jó hírt. Szerinte a műtét teljes mértékben sikerült, az áthidaló éren jól közlekedik a vér.

... Washingtonból közölték, hogy De Bakey professzor útra kész, ha szükség van rá. Mondtuk, köszönjék meg neki segítőkészségét. Mahkota professzor közölte, hogy Lazar Kolisevski és én nyugodtan Belgrádba utazhatunk, mert minden rendben van, s Tito elvtársat az intenzív osztályon kezelik tovább.

Azonnal fölkészültünk az útra, s már Ljubljanából jelentettük, reggelre ülésre hívjuk a két elnökséget, hogy beszámoljunk Tito egészségi állapotáról, a műtét sikeréről. Január tizenharmadikának hajnala derengett...

Mint minden „rendes időben”, rendszeresen dolgoztunk, ülésezünk, határoztunk...

Január 15-én már így szólt a jelentés: Tito bal lábában gyöngül a vérkeringés. Ettől lohadni kezdett reménykedésünk, optimizmusunk. Szerencsétlenek voltunk. Fiai, Žarko és Mišo meglátogatták. Ez jó, ő kérte őket magához. Megállapodtunk abban, hogy a nyilvánosságnaak szánt jelentések igazak legyenek. Nőtt az izgalom. A világban elszaporodtak a spekulációk. Meg kellett őrizni nyugalmlunkat, higgadságunkat. Tito egészségi állapota egyre súlyosodott. Az éjszaka válságosra fordult. Három szívrohama volt, testhőmérséklete 39 fok, a tüdején víz jelentkezett, a lába nem javult.

... 11 órai kezdettel ülésezett a Központi Bizottság. Beszámoltam Tito gyógykezeléséről és egészségi állapotáról... Figyeltem a KB tagjainak arcvonásait. Valahányan leverten hallgattak, gondterheltek voltak. 13 óra körül Kraigher jelentette Ljubljanából, hogy Tito jobban van. Nincs láza, a víz visszahúzódtott, a kardiogramja kielégítő. Tito alszik. 20 óra 35 perokor Lazar Koli-sevszki közölte: Tito fölébredt, néhány falatot evett, ami jó jel. Még dúdolgatott is egy kicsit. Dr. Brecelj úgy vélte, hogy a válság elmúlt. A lába azonban nem javult... A dráma tehát bekövetkezett...

A január 16-i jelentésben már az állt, hogy az üszkösödés tovább folytatódik! Az orvosok minden erejükkel azon voltak, hogy visszaállítsák Tito kondícióját és fölkészítsék az új műtetre. Világossá vált, hogy bal lába menthetetlen. Az orvosok minden napért valóságos harcot vívtak.

Január 19-e. 15 órakor Lazar Kolisevszki-vel Ljubljanába indultunk. 18 órakor összeültünk a konzílium tagjaival. Közölték velünk a helyzetet és megmondták, hogy már holnap délben le kellene vágni Tito lábát. Estére kezdjenek hozzá Tito lelki fölkészítéséhez, s másnap közölgék vele javaslatukat. Ezután Kolisevszki azonnal visszatért Belgrádba, mert úgy gondoltuk, hogy kettőnk közül valakinek a központban kell lennie. Így hát én maradtam...

... Az orvosok beszélni próbáltak Titóval, de ő nem értett egyet az új műtéttel. Arról tanakodtak, mit mondjanak holnap, január 20-a reggelén... Eszerint cselekedtek. Kardelj esetére hivatkoztak, meg az államférfiak, polgáraink, harcosaink, a fiatalok, pionírjaink számtalan levelére, akik valahányan gyógyulását kívánják, s kérik, tegyenek meg mindent gyógyulása érdekében. Ez hatott, ez meghatotta. Tito beleegyezett a műtétbe. Megkérdezte, tud-e a vezetőség erről a műtétről. Közölték vele, hogy tudunk

róla, és itt vagyunk. Először arra gondolt, hogy magához kéret bennünket, aztán meggondolta magát. Így szólt:

„Nem, nem beszélek sem velük, sem a fiaimmal. Nem akarom őket terhelni az én egyéni problémáimmal...”

Január 20. Titót aznap operálták. A műtét mindössze 36 percig tartott, és sikerült...

Január 21. Lazar Kolisevszkivel meglátogattuk Titót a klinikai központban. Egy karosszékből ült, félig fekvő helyzetben, takarók alatt. Jókedvű volt, nagyon jó színben volt. A második műtét után! Mihelyt benyitottunk, a szokásos kérdéssel fogadott bennünket: „Mi újság van?” Nem akartuk meghallani a kérdést, és hogy léte felől érdeklődtünk. „Jól vagyok — mondta —, jól. Itt, ezt levágták” — mutatott a bal lába helyére, majd megismételte: „Jól van, jól van, ha egyszer nem lehetett másként, hát így kellett lennie.”

Erről többé nem esett szó. Újra az új dolgok felől érdeklődött. Mi meg, egymást váltva elmondtuk, mit csinál a két elnökség. Figyelmesen hallgatott bennünket. Néha kommentárt fűzött szavainkhoz, néha kifejezte egyetértését, rámutatott arra, amit különösen jónak tartott. Természetesen a nemzetközi helyzet is szóba került.

Akkor — akár január hetedikén a kranji Brdón — megismételte, hogy üzenetet kíván intézni egyes államfőkhöz. Az akciót következetesen kell levezetni, nem szabad megengedni, hogy új tűzfészkek keletkezzenek, ébereknek kell lennünk, éberségre kell intenünk az el nem kötelezetteket, nehogy egyik a másik után agresszió áldozatává váljanak, vagy valamely nagyhatalomnak essenek áldozatául. Mondta, hogy figyelmeztessük erre az el nem kötelezetteket, mert csak függetlenségük és szuverenitásuk megvédésével menthetik meg nemzeti, állami létüket. Ezt csak úgy tehetik meg, ha valóban el nem kötelezettek, ha az elnemkötelezettség eredeti elveinek megfelelően viselkednek. Erről elég részletesen beszélt...

Kolisevszkivel az volt a benyomásunk, hogy gondolatait teljesen lefoglalja az el nem kötelezettek sorsa, hogy számára az elnemkötelezettség és a forradalom, a szocializmus világméretű fejlődése szoros kapcsolatban áll. Egyáltalán nem úgy beszélt, mint aki kórházban van, súlyos műtét után áll. Annyira frissnek hatott...

... Lejárt a 20 percünk. Csak 15 percet kaptunk látogatásra. Az idő lejártá után jöttek, figyelmeztettek bennünket. Tito nem hagyta: „Várjatok még egy kicsit!” Aztán eltelt a huszadik perc is, ismét jöttek, Tito ismét kérőre fogta a dolgot: „Még csak egy kicsit...” De akkor már fölkelünk, megígértük, hogy ismét meglátogatjuk, s majd többet beszélgethetünk. Most pihennie kell. Tito nem hagyta ennyiben:

„Számomra nagyon érdekes így beszélgetni... Mindenről tudni akarok, ami nálunk történik.”

— *Szóba kerültek-e belső ügyeink is?*

— Igen. Arról tájékoztattam, hogy megvitattuk kezdeményezésének alkalmazását. Ülészett a KB elnöksége. Elégedetten állapította meg, hogy jól dolgozunk. Jóváhagyólag mondta:

„Csak dolgozzatok úgy, ahogyan elterveztétek. Jó lesz így, meg kell valósítani azt, amit megígértünk. Ülészett központi vezetőségünk, határozatot hoztunk...”

Sajnos, az idő rövid volt... Többet kívánt erről hallani... Távozás előtt kezét szorítottunk, aztán mindhárman ökölbe szorított kézzel tisztelegtünk. Nem állta meg szó nélkül: „Ej, de rég nem köszöntöttük így egymást, összeszorított ököllel — partizán módra!”

Doronjski elvtárs megint belelapozott jegyzetfüzetébe:

— A további jelentések így szóltak: Tito elvtárs egészségi állapota jó... továbbra is jó...

... Február, Bledbe utaztunk egy elméleti tanácskozásra, s útközben ellátogattunk a klinikai központba. Brecelj, Kičić és Kosak doktorokkal beszélgettem. Azt mondták, elégedettek Tito egészségi állapotával. A cernákat kiszedték, a seb benőtt, s Tito szombaton vagy vasárnap elutazhat a Kranj melletti Brdóra. Az orvos elvtársak tájékoztattak, hogy beszerezték a rehabilitációs eszközöket, s azokat Brdón szerelik föl. Megkérdeztem, mikor oszlik föl a konzílium. Konkrétan Kičić doktort kérdeztem meg, mikor tér vissza Belgrádba. Azt mondta, kedden utazik. Mert ha Tito vasárnap megy Brdóra, akkor a konzílium hétfőn vagy kedden föl-oszlik. Aztán hivatalosan is közölték, hogy kedden véget ér a munkájuk.

... Megbeszéltem Badurinával, hogy Tito hétfőn kezdje olvasni és jóváhagyni a közleményeket. Közöttük azt az ismert közleményt is, amelyet az államfőkhöz intézett Afganisztánnal kap-

csolatban, s amelyről január 7-én Brdón és 21-én a klinikai központban beszélt nekünk.

Amikor másodízben látogattuk meg Titót a klinikai központban, javasoltuk, hogy üzenetét ne csak a nagyokhoz intézze, hanem egyes el nem kötelezett országok államfőihöz is, Fidel Castroéhoz is mint az el nem kötelezettek koordinátorához. Ezzel azonnal egyetértett: „Igen, igen, ez jó javaslat. Ebhez tartom magam!”

Amikor az üzeneteket a kórházban átadták neki, így szólt:

„Nem, nem itt írom alá őket. Majd fönt Brdón, vasárnap, a szobámban, az íróasztalom mellett...”

Tito elvtársnak abban az időben már rendszeresen fölolvasták a Tanjug közleményeit meg a fontosabb sürgönyöket. Ezt megkövetelte, mert tájékozódni kívánt az eseményekről.

... Minden jel arra utalt, hogy Tito meggyógyult, hogy megkezdődhet a rehabilitáció, gyógykezelésének utolsó fázisa. Boldogan utaztam Bledbe. Részt vettem az elméleti vitában, amely gazdag és tartalmas volt, mindnyájan elégedettek voltunk vele. A pártról volt szó.

Február 9. Ljubljánából Belgrádba repültem. Az enyéim azzal fogadtak, hogy a vajdaságiak többször kerestek, mert vasárnap vaddisznóvadászatot rendeznek. Amióta Tito elvtárs megbetegedett, sehova se mentem. Reggel az irodába, az irodából haza, ott-hon dolgoztam, és a különleges telefon mellett ültem, vártam a híreket Ljubljánából.

Ezúttal nem vártam semmilyen hírt. Tudtam, mit mondtak az orvosok. Már kora délután hozzáfogtam vadászfőlszerelésem előkészítéséhez, ami egyébként nem volt szokásom. Mindig az utolsó pillanatban dobtam őket össze — késő este vagy kora reggel. A családom tagjai nem győztek eleget csodálkozni szokatlan pedantériámon. De most egy belső öröm, egy hatalmas megkönnyebbülés hajtott arra, hogy tegyek-vegyek. Mint egy gyerek, úgy örültem annak, hogy mindenkinek megtelefonálhattam: Tito jól van! Ritka jókedvem volt aznap este. Mindenki örült, mindenki derülátó volt, velem együtt, hogy most már minden jóra fordul, minden jól van.

Aztán 23.30-kor megszólalt a különleges telefon. Bevallom: remegés fogott el. Nem vártam rossz híreket, s furcsa volt, hogy a telefonos közölte: Ljubljánából keresnek. Pedig minden beszélgetés

ezzel a bejelentéssel kezdődött, amióta Tito beteg. Fölvettem a kapcsolatot . . .

A klinikai központból azt közölték, hogy Tito állapota váratlanul rosszabbodott . . .! Nem mehet Brdóra. Mi jó hírt vártunk, valahányan, akikkel közölték, hogy jól van, most meg az ellenkezője. Sajnos, többé nem javult az állapota . . . Ekkor kezdődött a nehéz dráma utolsó fölvonása: a harc a halál ellen. Tito életének megmentéséért. Természetesen sehova sem mentem . . . Egész éjjel a telefon mellett ültem, nem jött álom a szememre. Állandóan Titóra gondoltam, állandóan azon tanakodtam magamban, mi okozhatta ezt a hirtelen változást. Igaz, Kičič professzor legutóbb valami fertőzésről beszélt, meg arról, hogy elkülönítették a kórokozót, de arról is, hogy a fertőzést egy-két napon belül megszüntetik. Eszembe se jutott addig, hogy ez veszélyes lehet, mert mindenki arról győződött meg, hogy minden rendben van. A következő napokban bebizonyosodott, hogy nem így volt, hogy a dolgok nem úgy folynak, ahogyan mindenki várta.

Február 13. Éjfél után egykor Lazar Kolisevszki jelentette, Ljubljánából közölték, hogy Tito állapota válságos. Az elvtársak úgy vélik, hogy kettőnknek azonnal oda kell utaznunk. Fél háromkor indultunk repülőgéppel . . .

A klinikai központban mindenki talpon volt. Valahányan gondterheltek. A válság mély, föl kell készülnünk a legrosszabbra. Megtettek minden emberileg megtehetőt. Ott volt Tito két fia, Žanko és Mišo is. Szinte suttogva beszélgettünk. Aztán bejött Tito egyik orvosa, s valamelyikünk kérdőn fölemelte fejét. Csak azt válaszolta: Tito él. Tán egy óra múlva azt közölték, hogy Tito állapota javul . . .

Ekkor elakadtak Doronjski elvtárs szavai. Mély lélegzetvétellel után folytatta:

— Múltak a napok . . . A klinikai központban ügyeleteskedő elvtársak egyre csökkenő reményekről számoltak be . . . Egyik ilyen alkalommal Miloš Minić azt jelentette, hogy előállt az eddig legnehezebb válság, s Ljubljánába hívott bennünket Lazar Kolisevszki-vel. Ott összeültünk a konzíliummal. Először beszéltek Tito haláláról . . . Ők is levertek. A halál egy-két óra vagy nap múlva győzedelmeskedik, s véget ér Tito elvtárs gigászi küzdelme. És az orvosoké is.

Március 9. Megint rosszabbodás. Ez már Tito ötödik válsága.

Az állapota állandóan és egyformán rossz volt. Most ehhez az állapothoz mérték a rosszabbodást vagy a javulást.

Március 10. Tito kómába esett... Rettenetesen szenvedett. Kimondhatatlanul sajnálom. Mindnyájan azt szeretnénk, hogy éljen, ő meg kínlódva tesz eleget kívánságunknak... Senki sem hisz a csodában, mégis mindenki abban reménykedik...

Március 15. Kolisevskivel ismét Ljubljánába utazunk, hogy az orvosokkal beszéljünk. Javulásról tájékoztattak bennünket, de szemmel láthatóan nem bíztak pozitív kimenetelben...

Március 19. Sergej Kraigher jelentkezett. Azt mondta, Titónál gyomorvérzés állt elő. Emiatt nem alkalmazhatják a dialízist, s ha nem alkalmazhatják, akkor bekövetkezik a vég. Tito rettenetesen szenved, s én olyan nagyon sajnálom.

Március 25. Elnökségi ülést tartottunk. Napirenden Tito kezdeményezésének alkalmazása...

Ekkor Doronjski elvtárs összecsukta jegyzetfüzetét. Kiszáradt torokkal próbált beszélni. Nehezen ment, mert a füzetben nem volt több bejegyzés. Néhány perc múlva folytatta:

— Nincs bejegyzés az értekezletről, de rendszeren lebonyolítottuk. Tito elvtárs állapota továbbra is válságos volt. Nem volt erőm erről tovább jegyzeteket készíteni...

Május 4-én, 15 óra körül, Kraigher, Popit és Kostić admirális jelentkezett Ljubljánából. Elmondták, Tito elvtárs állapota súlyos, s minden bizonnyal itt a vég... Azonnal fölhívtam Lazar Koli-sevskit Szkopjében, és Belgrádba hívtam. A JKSZ Központi Bizottságának ügyeletese útján értesítettem az elnökség tagjait, hogy tartózkodjanak otthon, hogy azonnal Belgrádba jöhessenek, ha szükséges... Alig adtam ki az utasításokat, Kraigher jelentkezett Ljubljánából:

„Tito elvtárs meghalt.”

... Elnémultam... Nem tudom, még most sem tudom leírni azt a fájdalmat, amit akkor éreztem...

... Azonnal összehívtam 18 órára a két elnökséget, s az elvtársak zöme megérkezett. Én elnököltem... Leróttuk kegyeletünket, elfogadtuk a kiáltványt és a temetési szertartás programját. Rengeteg embert mozgósítottunk ebben a munkában... A temetésen tartandó búcsúbeszédet már előzőleg megírtam... Minden szavát a szívemből szakítottam ki, mert Titótól kellett búcsúzni a jugoszláv kommunisták nevében... Mit mondjak az érzelmeimről? Ott álltam, megrendülten. Nyugtatókat szedtem, amit nem szoktam,

mert a sírás szorongatta a torkomat. Tudatában voltam a veszteség pótolhatatlanságának. Akkor sem voltam így megrendülve, amikor édesapám halt meg, mint most, amikor Tito távozott. Súlyos percek voltak, s most sem tudok róluk beszélni...

Május ötödike, a bánat napja. 17 órakor kimentünk az állomásra, hogy bevárjuk Tito vonatát... Megrendülten néztem Kostić tengernagyot, Tito szárnysegédét. Négy hónapig ki sem mozdult a klinikai központból. Még az utcára sem ment ki. Állandóan elnökünk mellett maradt. És most a koporsót követte — egyedül. A halott marsallt, főparancsnokát követte. Amikor a koporsót elhelyezték a gépkocsiba, állt és tisztelgett. Sírva fakadtam. Ha erre gondolok, mindig meghatódok. Ez a kép életem végéig elkísér...

A KEGYELET ÉS A BÜSZKESÉG EMLÉKMŰVEI (II.)

(Adalékok a vajdasági emlékművek tanulmányozásához)

B E L A D U R A N C I

Azok a szobrászok, akik a háború utáni években kerültek ki az akadémiaiákról, az ötvenes évek derekán ismerték meg közelről Henry Moore művészetét. A leegyszerűsített, stilizált formát már korábban elfogadták — ez jelentette számukra a modern szobrászatot. Moore 1955-ös tárlata pedig erőteljes ösztönzés volt a forma önálló életének kutatásához.

Hogy az emberi sors tragikus víziója és a prométheuszi lázadás szelleme hogyan egyesült az expresszív modern szobrászati kifejezőmódban, azt a híres Oszip Zadkine alkotása, a Kivégzett tengerészek emlékműve példázta, háttérben az elpusztított Rotterdammal (1954). Moore és Zadkine humanista ihletettsége és műveik sajátzerűsége kihívásként hatott, s egyúttal irányadó is volt a fiatal szobrásznemzedék számára.

A szobrászat két nagy alakja, több más szobrásszal együtt, a plasztikus jelképek archaikus tömörségére törekszik, tisztelik az anyagot, és az anyag természetéből eredő elvek szerint alakítják a formát. S miközben a tartalmat kizárólag a forma és a belső szerkezet hordozza, a modern expresszivitás, a tömegek ritmusa, a környezet és az alkotás egysége humanus, gondolati, pszichológiai és emotív tartalommal itatja át műveiket.

Szobrászati felfogásuk gyökereit Brâncusi (Constantin Brâncusi, 1876—1957) 1906-ból és a későbbi évekből származó hozzáállásában kereshetjük: „Az emlékmű számára merőleges, szimmetrikus és mozdulatlan lemez, tartós jel, akárcsak az ősi népek szikláit, és ezt az alapformát a lehető legkevésbé bolygatja meg.”¹

Brâncusi „primevalizmusa” (ang.: primeval — ősi) „egy máig is ható szobrászati hagyomány kiindulópontja volt, amely különösen az angol

¹ H. W. Janson, *Istorija umetnosti*, „Jugoslavija”, Belgrád, 1974., 545. old.

szobrászokat vonzotta...” — mondja Janson a modern szobrászat még egy lényeges eleméről, a dimenzióról szólva:

„A dimenzió eleme... még nagyobb jelentőséget kapott egy nemrég (a hatodik évtizedre gondol) szobrászati mozgalomban, amely alapvetően új irányba terjesztette ki a szobrászat hatáskörét, sőt koncepcióját is. A »primer struktúra«, az eddig javasolt legjobb megjelölés az ilyen típusú szobor hét alapvonására utal: a végsőig egyszerű formára és az építészettel való rokonságra... Egy másik terminus, az »ambientális szobrászat«... azt a tényt jelöli, hogy számos primer struktúra körülveszi a szemlélőt, akinek be kell mennie az ily módon kialakított szerkezetbe, vagy át kell haladnia rajta. Éppen ez a rendeltetésük — a tér felbontása különbözteti meg a primer struktúrákat minden korábbi szobortól, és ebben rejlik az építészettel való kapcsolatuk is. Azt mondhatnánk, hogy a primer struktúrák az őskori emlékművek — mint amilyen pl. a Stonehenge — betonvasból és betonból megalkotott modern utódai...”²

Éppen ebben az időben, 1950 és 1955 között épült Franciaországban Le Corbusier híres alkotása, a ronchamp-i Notre Dame du Haut temploma. Nagy figyelmet keltett a modern építészeti elképzelések és az archaikus formák lenyűgöző és zavarba ejtő egysége. „A ködös őstörténeti múlt megidézése szándékos: amikor arra kérték fel, hogy szentélyt alkosson a hegycsúcson, Le Corbusier megérezte, hogy olyan eredeti építészeti feladatról van szó, amely azoknak az embereknek a közvetlen utódjává avatja, akik a Stonehenge-et, a mezopotámiai zikkuratokat és a görög szentélyeket építették...”³

A művészek, akiket mélységesen megrázott, szinte megbénított a közműlt kataklizmája, az ember mélységes emberiségének ősrégi bizonyítékaiban, ma is lenyűgöző ősi létesítményben, monumentális sírokban és más jelképes objektumokban kerestek támasztékot az emberbe és az ember alkotó jövőjébe vetett hitükhöz.

„A szimbólum a valami ismeretlent rejtő ismert világ tárgya, a kimondhatatlan megérzésének és meglétének kifejezése.”⁴ (Aniele Jaffé)

A művészek a szocialista realizmus szobrászatának dogmatikus eszköztárával nem teljesíthették autentikus alkotói őszinteséggel az előttük álló feladatot — azt, hogy emléket állítsanak koruknak s a büszkeséggel és kegyelettel teli, fájdalmas közelmúltnak. Tiszta, stilizált formára, az autonóm plasztika öntörvényű jelentésére volt szükség, olyan jel kellett, amely, akárcsak az emberi nem régmúlt korainak hagyatéka, örökévaló, korlátok nélküli humánus tanúságtétel lesz.

Amint az emlékműveket nálunk is a tömör szimbolikus jelentés objek-

² Uo., 551. old.

³ Uo., 565. old.

⁴ Carl G. Jung, *Covjek i njegovi simboli*, Mladost, Ljubljana, 1974., 264. old.

tumainak tekintették, lehetővé vált a kimondhatatlannak, a háborús szobrásznemzedék megrázó élményanyagának kifejezése.

Vajdaságban e nemzedék feladatait három grandiózus emlékmű: a batinai, a venaci és a szabadkai, Augustinčić, Stojanović és Rosandić munkái befolyásolták. A két utóbbi a háború utáni szobrásznemzedék professzora is volt a belgrádi akadémián. Más kézenfekvő mintaképük nem volt, hiszen Vajdaságnak a múltban nem voltak kiemelkedő szobrászai, még kevésbé monumentális emlékművei. Vajdaság csak önmagát nyújtotta a szobrászművész képzelőerejének — a rónát, mélyében a múlt nyomaival, a végtelen látóhatárt, melyben oly ritkák a vertikálisok.

A három említett realista és akadémiai fogantatású példaképet figyelmen kívül hagyva, a vajdasági térség tehát éppen csak megnyílt a szobrászok előtt. Olyan formákat kellett találniuk, amelyek a környezetbe olvadó emberi jelzések lesznek.

A modern formát előrevetítve, Ana Bešlić, Toma Rosandić műhelyének tagja stilizált emberalakot ajánlott fel, amikor Szabadka külvárosában, a Sándorban emléket akartak állítani az elesett harcosoknak és a fasiszta terror áldozatainak.

Az emlékművet 1955. július 7-én leplezték le.

Az első dolog, amire felfigyelünk, és amin meglepődünk ennél az emberméretű és szerény emlékműnél — az elhelyezése. Közvetlenül az E5-ös nemzetközi út mellett áll! Mintha a művész ösztönösen követett volna egy formát — az út menti síremlék hagyományát.

Az út menti síremlékek ősi emberi törekvést tükröznek: elkerülni az egyedüllétet. Az ember társakat keres, hogy elkerülje a magány beláthatatlan borzalmait. Az úton pedig emberek járnak, megállhatnak, és néma párbeszédet folytathatnak az elhunytakkal.

A művész egészen alacsony talapzatra állította az *Anya és fiát*. Az egy tömbből faragott, leegyszerűsített forma nyilvánvalóan hiányos: nincs ott a harmadik szimbólum, az élet biztos támaszának jelképe — az apa. Csakogy az emlékmű nem a védtelenek iránti sajnálatot sugallja. Az anya szilárd alakja a család biztos támasza, a nép asszonya helytáll a történelem viharában. A művész mindezt bronz plasztikában, kiváló stilizálással közli. A fiú, akit az anya kézen fogva vezetni, irányítani akar, dacos testtartással áll. Mindkét alak egységes, tömören tagolt tömeg. Az emlékmű csattanója a gyengédség motívuma — a fiúnak az az eltökéltsége, hogy megvédi édesanyját. S miközben az emlékmű a kegyelet jelképe is, az eljövendő nemzedékeknek azt az eltökéltséget is tartalmazza, hogy megvédjék az oly nehezen kivírt szabadságot. Az áldozatok tehát nem voltak hiábavalóak. Az emlékmű a tisztelet jele, de egyúttal üzenet is a jövő számára. Az út menti síremlék, népeink szabadságszerető múltjának, a nép szellemének oly sok jelzéséhez hasonlóan a modern szobrászatban is az emberi érzelmek univerzális szimbóluma maradt.

Ana Bešlić: Anya és fia

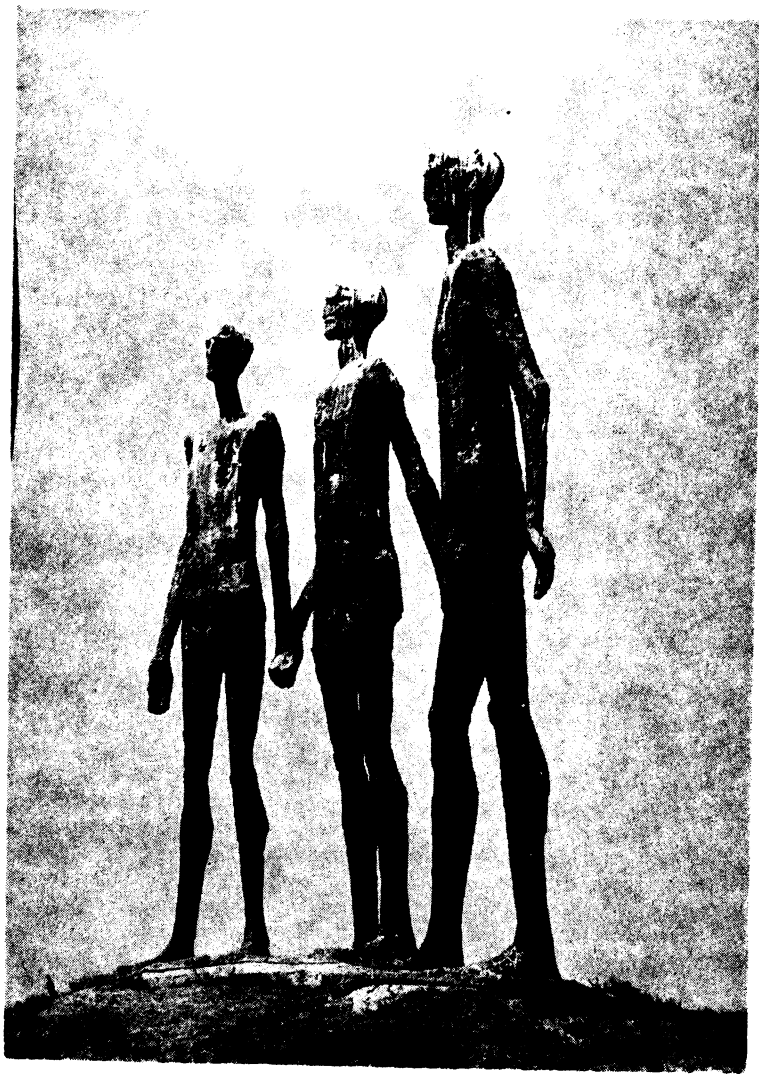
A čerevići születésű Jovan Soldatović, ugyancsak Toma Rosandić tanítványa, 1953-ban tért vissza Vajdaságba. Ehhez a tájékhöz fűződik művészetének három leggyümölcsözőbb évtizede. Soldatović kétségtelesen a vajdasági szobrászat legfigyelemreméltóbb egyénisége.

Az antropomorf szobrászat híve maradt, ám egy nagyon is sajátos, finom, törekeny antropomorfizmust alakított ki. Emberalakjai árnyalati finomságú elnyúlt alakzatok, amelyek oly közvetlen és oly megfoghatatlan bánatot, sőt fájdalmat árasztanak. Arról is híres, hogy kiváló állatszobrokat alkot, ezúttal azonban két emlékművével kell foglalkoznunk: a zsbalyaival, amelyet a sajkási partizánosztagnak és az újvidékivel, amelyet a razzia áldozatainak szentelt.

A Zsbalya és a Tisza közötti halastó mintegy kihangsúlyozza a végtelen síkságot, amely valahol a látóhatár mögött egyesül a hatalmas égbolttal. A Tisza felé haladva mintha a látóhatárral párhuzamosan száguldánánk, hogy azután egy kanyarban hirtelen feléje forduljunk. S ekkor a szemléelő előtt három vertikális szökken a magasba. És amint közeleg feléjük, lassanként emberalakot öltenek. A három karcsú, nagyon magas emberalak szétvetett lábakkal, kitárt karokkal, tenyerét mutatva békésen várja a szemléelőt. Különböző magasságuk, kezük, lábuk különböző helyzete csendet, nyugodt hullámzást sugall. Völgybe sülyedt hantról ékelődnek az égbe, és elmélkedésre serkentő nyugalmat árasztanak. Az ember akaratlanul is csendben közelíti meg őket. A halom alján kötömb áll, rajta felirat, és a súlyos kő mintha az égből pottyant volna ide, erre a földre, ahol nincsenek kövek. Mintha egy óriás keze jelölte volna meg ezt a helyet — éppen ezt! Ahogy az út lejt, úgy nőnek az emberalakok. A „hármak” törzsén, akár a villámsújtotta, szelétpte, fagyragta fatörzseknek sebek tátognak, amelyeken olykor jajongva átsüvölt a szél. És lám, madarak rebbennek szét a sebekből! Réti madarak serege fészkel a bronztestek üregeiben, és fészükben új élet fogan. A környező füzesben türelmesen várnak az emberek távozására. Számtalanszor térnek így vissza a fegyvertelen, meztelen harcosokhoz — védelmezőikhez. A természet és az emberi kéz munkájának együttese, a végtelen róna és a vertikálisok, a titokzatos halom és a súlyos kő — lenyűgöző, gondolatokat ébresztő emlékmű. Szuggesztív ereje messzire sugárzik. A szemléelő tekintete befogja a Tiszát és a fasiszta vérfürdő színhelyét, majd a fedezék nélküli síkságon, a szabadságszeretettel felfegyverzett partizánok hallatlan hőstetteinek színterén pásztázik, ott, ahol 1941 és 1942 találkozása a szabadságharc kezdetét jelentette.

A kétségtelenül tartós értékű s egyúttal sajátosan vajdasági emlékműnek a Soldatović-szobrok nagy kifejezőerején kívül más fontos jellegzettségei is vannak.

Először is az, hogy a síksági környezet adottságaival élve éri el monumentális hatását, s közben embermértékű marad. Soldatović emberközébe hozta az emlékművet, anélkül, hogy bármivel is csökkentette

Jovan Soldatović šajkaši emlékműve

volna a kompozíció és a környezet fenségét. Humánus üzenettel megnevesített vertikálisokkal utal az embernek a végtelen síkságon való jelenlétére, alkotásának effektusát pedig az alföldi embernek arra a beidegződött szokására alapozza, hogy nem mindennapi jelentőséget tulajdonít a vertikálisoknak.

Soldatović alkotása az emlékmű és a tájék, konkrétan az emlékmű és a vajdasági tájék összhatásának kiváló példája. A egyszerű megoldás irányadóvá vált, s az említésre méltó vajdasági emlékművek ettől fogva nem „bárhová elhelyezhetők”, hanem a környezettől függően megalkottott, és a környezettel egybeolvadó létesítmények.

Vajdaság másik részén, Szerémségben, pontosabban Mitrovicánál, Soldatovićhoz hasonlóan a Pannón alföld adottságaival élt Bogdan Bogdanović építész, az emlékterek kiváló tervezője. A *Nekropoliszt*, több mint 12 000 áldozat örökös nyugalóhelyét a béke és az elmélkedés oázisaként alakította ki, és a lehető legjobb módon a tájékba szötte. Az őskori dombsírokat használta metaforaként, amelyek a vajdasági síkságból kinőve a halál misztikumát árasztják, s mindig is nagy hatással voltak az itteni emberek képzeletére. A mitrovicai sírmezőn a dombsírok felfoghatatlan gonosztertekről beszélnek, ám paradigma-hegyekként, bronztűzzel a csúcukon azt is bizonyítják, hogy az élet erősebb a halálnál. Bogdanović szinte észrevétlenül vezeti a szemlélőt a tömegsírok közé, ahol nyoma sincs a feszélyező monumentalitásnak, ahol nincs pátosz. Az ártatlan áldozatok kínhalálának színhelyén a dombsírok ritmikus hullámsága az élettől való megválás titkairól s ugyanakkor az életbe vetett hitről beszél.

Ez a nekropolisz nem mesterkélt monumentális emlékmű — szerényen beolvad környezetébe. A sírdombok és a tűzek szimbolikája a feliratokkal együtt a kegyelet érzését kelti a szemlélőben.

Soldatović és Bogdanović alkotásai ugyan a művészi kifejezőmód mérőben eltérő példái: az egyik antropomorf szobor, a másik metaforikus építmény, mégis számos közös vonásuk van. Azonos természeti adottságokból fogantak, azonos természeti adottságokat tisztelnek, és végeredményben azonos hatást érnek el. Érthető, emberléptékű formába öntötték általános érvényű humánus üzenetüket — emlékműveik időálló értékek. Soldatović antropomorf formát követő emlékműve a „representatív” művészethez tartozik, amely az alkotás plasztikai jegyeinél sokkal inkább kihangsúlyozza a tematikus rétegeket. A figurális szobrok felismerhetőségük folytán látszólag közelebb állnak a képzőművészeti képzettséggel nem rendelkező szemlélőhöz.

A másik emlékmű a „prezentatív” művészet, illetve a primer struktúra példája, „... az építészet elsődleges szoborformaként jelentkezik és fordítva”. (M. B. Protić) Az ilyen, általában „absztraktnak” nevezett építészet semleges, egyszerű és öntörvényű. „A prezentatív szobor általános, egyedülálló és elsődleges jellegénél fogva sokkal könnyebben be-

illeszkedik környezetébe, természetesebb és teljesebb, mint a reprezentatív.” (M. B. Protić)⁵

A tematikus rétegektől mentes archaikus formák szuggesztív erejéről tanúskodik az, hogy a művészek követendő példaként tekintenek az ősi kőoszlopokra és sírkövekre, amelyek az időtől, a társadalmi koroktól függetlenül túlnőtték keletkezésük eredeti indítékait, alkotóikat és megrendelőiket, kizárólag „az élet mulandóságát és a végtelen világ örökkévalóságát érzékelő szobrászi tudat jelzései” maradtak. (M. B. Protić)

Mint hogy minden emlékmű az örökkévalóságnak készül, keletkezésének minden tényezőjét foglalkoztatja az, hogy az emlékmű egy adott történelmi pillanat társadalmi szükségszerűségének jelzéséből hogyan válik időálló művészi alkotássá.

A sajkási emlékmű ugyan a „reprezentatív” művészetbe sorolható, de tematikus rétege olyan nyílt jelrendszer, amely közel áll ahhoz a megrázó, humanus üzenethez, amelyet a mitrovicai nekropolisz áraszt.

Mindkét emlékmű a hatvanas évek elején készült (a mitrovicai 1960-ban, a sajkási 1962-ben), és arról tanúskodik, hogy a társadalom most már az alkotói szabadság mindenfajta korlátozása nélkül támogatja a művészi törekvéseket. Nyilvánvaló, hogy az egész társadalom előrehaladásával együtt a közösség képzőművészeti kultúrája is fejlődött.

Ez a két emlékmű körvonalazta a vajdasági emlékmű-szobrászat lehetőségeit. Soldatović antropomorfizmusa és Bogdanović lapidáris építészete között sikertalan sikeres és kevésbé sikeres mű sorakozott fel. Világszínvonalú alkotások is vannak közöttük.

A törökkanizsai emlékművet park övezi, háttérében a szeszélyes Tisza folyik. A népfelzabadtató háború elesett harcosainak és a terror áldozatainak emlékére emelték. Méretei szerények, szinte túl szerények. Aleksandar Zarin vajdasági származású szobrász 1964-ben alkotta meg, és a *Harcosok* elnevezést adta neki.

A pályázati követelményeknek megfelelően két bronz emberalakot állított a talapzatra. Művét jelképeisége emeli ki a hasonló alkotások sorából.

Zarin, aki Adán, Kikindán és az ország más részein is tervezett emlékműveket, Törökkanizsán a leíró formát a jelképes dinamikus alakzatok erőteljes ritmusával váltotta fel.

A harcosokat, illetve a harc erőteljes lendületét választotta témául. Élesen kirajzolódó kontraszthatásokat alkalmazott. Kidomborodó, belső hévtől feszülő felületek és titokzatosan sötét bemélyedések váltják egymást. A felületek simaságát durván kiképzett élekkel, a feszülő vertikális húrokat pedig ívekkel ellensúlyozza. Az igen kis alaplóból kifejlesztett dagadó tömeg a két harcos felsőtestében terebélyesedik ki. Erőteljesen megnyilvánul a fény és az árnyék ellentéte. A két stilizált alak

⁵ Miodrag B. Protić, *Obliti i vreme*, Nolit, Belgrád, 1979., 310. old.

Aleksandar Zarin: Harcosok

azonos irányba tekint. Egyikük büszke vertikális, a másik a megfékezhetetlen roham ívébe hajlik. Mindkettő építőművészeti konstrukció, de felismerhetően emberalakok — jelképpé kristályosodó tiszta formában.

Valamivel később keletkezett Zarin *Kezek* elnevezésű ciklusa, amely a munkának szentelt kiváló krusevacsi emlékművet eredményezte (1971).

Törökkanizsai emlékművének alakjai már jelzik azt a törekvését, hogy autochton formájú kristályokba sűrítse mondanivalóját. Az emlékmű tömege nagy feszültséget áraszt, erőteljes lendületet és rendíthetetlen szilárdságot fejez ki. Az anyag formájával, a fény és az árnyék játékával árasztja univerzális jelképes üzenetét. A művész tehát a közvetlen vizuális kifejezőmód helyett a pszichológiai kivetítést választotta a humánus, szabadságszerető közösség eszményeinek ábrázolására. Emlékműve időszerű is, időálló is.

A következő kiemelkedő alkotás Glid Nándor szabadkai emlékműve, az *Akasztottak balladája* (1967). Az 1941. november 18-án felakasztott kommunisták és hazafiak emlékére emelték az egykori veszthelyen.

A szobor nem rendelésre, nem pályaműként készült — korábbi vázlatában a művész az emberi szenvedés komor balladájaként határozta meg. A megpróbáltatások apoteózisát a modern szobrászat eszközeivel szimbolikus, beszédes vertikálisba öntötte. Glid, aki egy ideig emberi jegyek nélküli puszta számként fogolytáborban raboskodott, megmenekülése után szabad választás méltóságával partizánharcos lett. A felakasztottak között közeli barátai is voltak.

A felszabadulás után szobrászvesővel váltotta fel a puskát, hogy formába öntse szörnyű tapasztalatait és a második világháború esztelenségének legszégyenteljesebb pillanataihoz fűződő érzelmeit.

(Még el sem ült a csatazaj, amikor az egész világ elszörnyedt a fasizmus gazzetteiről készült dokumentumok láttán. A megrázó felvételek motívumai túlszárnyalták a dantei pokol vízióját. A világ még így nem látott halott és félholt testeket. Nemzedékek tudatába vésődtek a mauthauseni, dachau, auschwitzi, trebinkai és jasenovaci haláltáborok holtest-raktárai. A felvételek iszonyatos gyöngyfűzerekként dagadt csuklójú, bőrrrel bevont, megnyúlt csontvázakat ábrázoltak. A művészi képzelet sem alakíthatta ki a reménytelenség és a szenvedés borzalmasabb és tragikusabb vízióját. A valóság utólérhetetlenül túlszárnyalta a művészi képzelőerőt.)

A művészetnek küldetése van, a plasztikai kifejezőmódnak megvan a törvényszerűségei, formái, ritmusai, számolnia kell az anyag feszültségével.

Glid hivatásul választotta az emberi történelem sötét koráról való kreatív tanúságtételt, művészi kifejezésformáját pedig arra a döbbenetes képre alapozta, amely kortársainak tudatába vésődött. Nagyon nehéz utat választott, felhasználta a naturalista látványt, de szembe is szegült vele.

Glid Nándor: Akasztottak balladája

Cizellált, nyújtott elemekre egyszerűsített formáit a fájdalmasan éles peremek kidudorodásaival kapcsolta egymáshoz. Letisztult plasztikus elemei a szobrászati kifejezőeszközök együttesében a formák sajátos el-lentétét és harmóniáját adják. A kompozíció életritmusát a formák és az üregek drámai ritmusával hozta létre. Az elnehezült és felfüggesztett elemek függőleges elhelyezésükkel, enyhe hajlataikkal a halálra utalnak, ám maguk a szobrászati elemek életszerűek, s ez az ellentét kihangsú-lyozza az élet és a halál dualizmusát.

A füves síkon elhelyezett alkotás a leigázatlanság vertikálisaként emel-kezik a magasba, de karcú fűzfára is emlékeztet, ami az ember szá-mára a bánatot jelképezi. A napsugarak körülfonják a gazdagon ki-dolgozott térszerkezetet, és drámai párbeszédre készítetik az árnyakat a közbezárt térrel. Ha fáradt madár áll meg itt szárnyát pihentetni, az emlékmű borzalmas középkori akasztófává — figyelmeztetéssé válik.

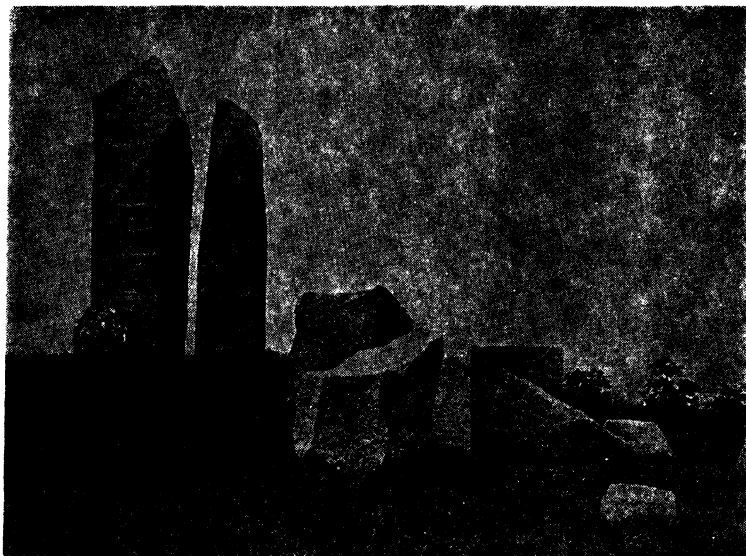
Az idő múlása mindinkább az emberi szenvedés univerzális jelképévé változtatja az emlékeinkben most még oly közeli, fájdalmas képeknek ezt a lidérces jelzését. Mert semmi sem szavatolja, hogy az ember meg-szabadul majd emberiségének tragikus vonásától, a szenvedéstől. Amit a művész nem tudna szavakba önteni, azt alkotása mondja el hallgatás-sal, annál szuggesztívebben, minél inkább távolodik keletkezésének köz-vetlen indítékától. Az alkalmi jelentés idővel elmosódik, ám a műalko-tás univerzális motívuma antropológiai dokumentumként időálló.

Az univerzális jelet kutató vajdasági emlékmű-szobrászat elvetette az antropomorfizmust, és jó néhány figyelemreméltó, érdekfeszítő alkotást adott. Ilyen emlékművet láthatunk az E5-ös nemzetközi autótűz mel-lett Szőreg közelében. A halmon (a dombsíron) néhány durván meg-munkált gránittömb áll, a legmagasabb, égbe fúródó szürke kő men-hirre, ősrégi faragatlan kőoszlopra emlékeztet bennünket. A rejtélyes menhirek a kőkorszakból származnak. Máig sem tudjuk, hogyan tudták őseink technikai segédeszközök nélkül felemelni ezeket a jelzéseket. És vajon miért emelték őket?

Több ezer éves rejtély ez, de kétségtelen, hogy a menhirek az em-berré válás és az emberi létezés ősidőktől tartó folyamatába szövődő emberi jelzések.

Pavle Radovanović újvidéki szobrász Szőregen, a telepések falvában a kolonisták két hazájának szimbólumait foglalta szintézisbe. Termékeny síkságba építette az őshaza köveit.

1941. április 13-án a széthullófélben levő jugoszláv hadsereg egy kis-számú, de hősie tankelhárító egysége megállította a megszállók motoros hadtestének előrenyomulását, és ezért Szőreg mintegy háromszázötven ártatlan lakosa életével fizetett. A falu szélén végezték ki őket, most ott áll az emlékezés óriási kőoszlopa, ott sorakoznak a karsztos szülő-föld kövébe vésett nevek. Példabeszéd. A kolonisták keserű életének tömör meséje.

Paule Radovanović szőregi emlékműve

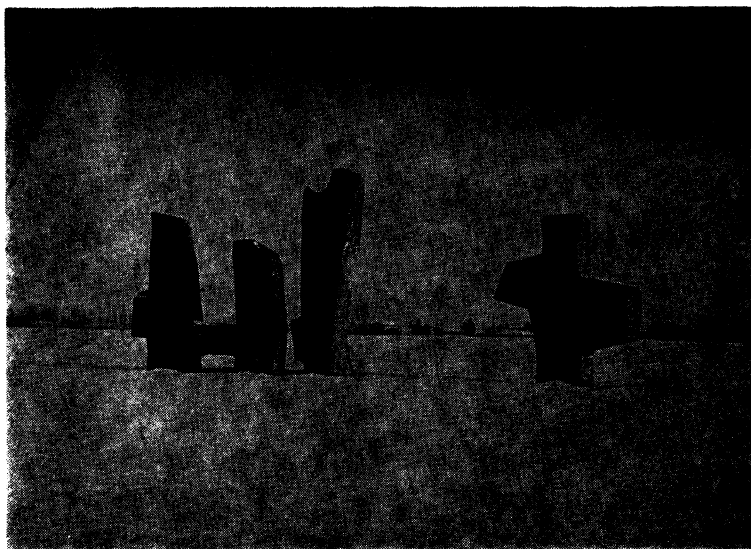
Ugyanez a művész alkotta meg az újvidéki partizánosztagnak, a már 1941 júliusában megkezdett fegyveres akcióknak szentelt emlékművet.

Az Újvidék közelében álló emlékmű szokatlan formájú, és szokatlan az anyaga is — téglá.

A téglá ezen a tájékon a nyugodt családi élet biztonságát nyújtó otthon szilárd anyaga. Téglából épültek az időrágta várfalak, a viharos múlt maradványai. A téglá ellenáll az időnek, a fagynak, az ember romboló ösztönének, megvéd a zaklatástól. A téglá a nemes anyagokban, kőben és fában is szükölködő alföld szilárd építőanyaga, a tartósság jelképe.

Az útról látható tégláemlékmű, a négy omladozó formát mutató vertikális a szántóföldön áll, közelében nincs se fa, se bokor. A kompozíció három elemét mintha falmaradványok kötnék össze, és az egész szerkezet erőszakkal lerombolt épület viharvert maradványaira emlékeztet, elhagyott otthon képzetét kelti. Csakhogy ennek a — nevezük így — romnak határozott függőleges élei vannak, amelyekből a pusztító erővel szembeni rendíthetetlen ellenállás árad.

A megművelt szántóföldből kiemelkedő falmaradványok mintha egy tanyának, az itteni emberek, a békeszerető és, mint megannyi történelmi példa bizonyítja, szabadságszerető földművesek és állattenyésztők ősi lakhelyének a romjai lennének.

Az Újvidék környéki Radovanović emlékmű

A szerző helyi motívumot választva, a romba döntött alföldi ház, a tanya formáiba öntötte művészi üzenetét. A síkságon, ahol minden függőleges vonal, a jegenyefa is, az ember is szembetűnő, a házak szolgáltak fedezékként, a hősiesség ellenállás támpontjaiként és erődítményeiként, de a házak a túlérővel folytatott harc áldozatai is voltak. Az emberek csendben mentek el az üszkös romok mellett, de messzire vitték a hozzájuk fűződő események hírét. A hősiesség számtalan példájáról, az újvidéki és más osztagok merész tetteiről, a bunker-otthonban elsáncolt harcosok és családok bátorságáról meséltek.

A lerombolt tanyák ilyképpen a szabadságszeretetet és az ellenállás jeleivé, a harcok határköveivé és a szabadság hírnökeivé váltak.

Az emlékmű a szenvedés, a lázadás és a szabadságért hozott áldozatok mély, erőteljes jelképe.

Az önálló forma, illetve a prezentatív szobrászat továbbfejlődése során az emlékmű egyre inkább egy bonyolult konstrukció — a környezet súlypontjává válik, sajátos feladata lesz az, hogy szoros egységbe kapcsolja a környezet elemeit. Ilyen követelményt támasztanak mind a természetben, mind a köztereken felállított emlékművekkel szemben.

Mindkét esetben a primer struktúrához közel álló, túlnyomórészt építőművészeti megoldásokat alkalmaznak.

Milorad Berbakov: Jabuka

A természet adta környezeti elemek összekapcsolásának kiváló példája Milorad Berbakov műépítész alkotása a Fruška gora-i Rohalj támaszpont emléktemetője — a *Jabuka* (1973).

Az emléktérre alakított erdei tisztást a környezetbe olvadó aszfaltút érinti. A tisztás közepén magányos vadalmafa áll — a felfegyverzett ellenséggel teli vidéken egykor itt tartották a titkos összejöveleket. A művésznek „éppencsak” megfelelő elemekkel kellett körülvennie a fatörzset, hogy a sírokkal, feliratokkal körülhatárolt tisztáson az ágbogas vadalmafa szimbólumként jelezze a VIII. vajdasági rohambrigád megalakításának színhelyét.

Berbakov kör alakban fahasábokkal övezte az almafát, és így a törzs körüli gyülekezések allúzióját adta meg. A kör azonban a lélek szimbóluma is. „A kör minden tekintetben a lélek egészét fejezi ki, magába foglalva az ember és a természet viszonyát is. A kör szimbóluma bárhol jelentkezik is, akár primitív napimádat vagy modern vallások összefüggéseiben, akár mítoszokban vagy álmokban, akár a tibeti szerzetesek sematikus világábrázolásában, várostervekben vagy az egykori asztrológusok ábráin, mindig az élet egyetlen és legfontosabb vonatkozására, az élet teljességére utal.” (Aniele Jaffé)⁶

⁶ Carl G. Jung, *Čovjek i njegovi simboli*, Mladost, Ljubljana, 1974., 264. old.

A központi motívumtól, az univerzális emberi szimbólumtól a szerző a többi természetbe olvadó formához, a sírokhoz és a feliratokhoz vezet bennünket. A szemlélt körülvevő beszédes jelképek harmonikus művészi konstrukció elemeiként szilárd egységgé kovácsolják a természeti környezetet. Az almafa egy érintetlen emlékműnek, a szenvedés, a csaták és a hősiesség színhelyének, a Fruška gorának a súlypontjává, a jövő jelzésévé lesz.

A közterek elemeinek ilyfajta egyesítését a becsei Felszabadulás tér, Viktor Jackiewicz műépítész és Kristina Plavska-Jackiewicz szobrász pályaműve példázza (1979).

A már korábban kialakított térbe sugarasan torkollnak az utcák. A teret XIX. századi épületek övezik: két vitathatatlan esztétikai értéket hordozó templom, a községi képviselő-testület neoreneszánsz stílusú egyemeletes épülete és még néhány festői ház. A modern áruházzal csak egyik sarkával érinti. A festői városközpont valóban rászolgált arra, hogy gyalogos övezetté nyilvánítsák, és hogy a polgárok gyülekezési helye legyen. Átalakításával külön tartalmat kapott, emléktérre vált. Elemeit a *Szabadság* emlékműve egyesíti. Jackiewicz műépítész lépcsőzetesen képpezte ki a kör alakú medencét, néhány padot helyezett el, és így a színtér—nézőtér—sétatér egyfajta együttesét alakította ki. A víz jelenléte itt nemcsak esztétikai elem, hanem a kontinentális éghajlat forró nyarainak szükségszerűsége is. A tér szintjének amfiteátrumszerű süllyesztésével elkerülte a szobor és a környező tornyok dualizmusát. A harmonikus egység tetszetős eleme a kút, amelyről a környék lakosai évtizedes szokásukhoz híven vizet vihetnek. A szokások tehát nem változtak, és a hangulatos tér nemcsak a gyülekezés színhelyévé, hanem céljává is vált. A gépkocsival is megközelíthető, korántsem elszigetelt városközpontban művelődési és szórakoztató rendezvényeket is szervezhetnek, úgyhogy Becse sokkal inkább életre keltheti főterét, mint a tartomány jó néhány másik városa.

A kiváló elrendezésnek, a kulturális (építészeti) hagyaték és a jelenkor sikeres együttesének az értékét azonban sajnos csökkenti a tér burkolata. Az alföldi város hangulatától idegen, hatalmas mennyiségű (jablanicai) kő mediterráni színezetet ad a térnek. A márványlapok helyett nyilvánvalóan téglát kellett volna használni. A téгла bizonyára harmonikusabbá tette volna a tér és a formák nagyszerű kompozícióját.

A becseihez hasonló feladatot oldottak meg a szerémségi Rumán Živojin Karapešić, Cveta Davidó és Miša David műépítészek.

A hagyományokra támaszkodva, de modern kifejezésmóddal élve teremtették meg a *Szabadság* emlékművét. Alkotásuk, amely az urbánus élet funkcionális eleme is, harmonikusan illeszkedik be az új városközpontba.

A tervezők itt is abból az általános szabályból indultak ki, hogy minden emberi településnek van olyan központja — fóruma —, amely

Viktor Jackiwicz becsei emlékműve

a közérdekű tevékenység színhelye, s egyúttal a helybeliek kikapcsolódásra, barátkozásra szolgáló gyülekezőhelye is.

A lépcsőzetesen kiképzett, amfiteátrumszerű teret a formák pihentető, esztétikai élményt nyújtó hullámváza övezi. A beton formák anyagának ridegségét a piros téglá melege oldja fel, fölöttük pedig hat óriási kültre emlékeztető fémalakzat kígyózik. A kürt metsző hangjait idézik, amellyel az ember ősidőktől fogva más embereket hívott szorongásainak, örömeinek és reményeinek megosztására.

A tervezők, funkcionális megoldásra törekedve, az emberi gyülekezés szimbólumába tömörítették művészi üzenetüket. A kürt, majd a trombita az ébredést, a munka kezdetét jelzi, rohamra szólít, hegyek és völgyek fölött rezgő hangja pedig a halott hősokeket siratja. A trombita felharsan az ünnepség kezdetén, és csendesen szól napnyugtakor.

Ruma hat óriástrombitája ugyan hangtalan, hisz nincs olyan tüdő, amely megszólaltatná őket. És éppen ezért a lehetetlenre hívnak fel, akárcsak a forradalom, amely a közösség, a testvériség és egység mérhetetlen erejével lerombolt mindent megdönthetetlennek hitt akadályt. A lehetetlenre ösztönző rumai trombiták a jövő felé fordulva állítanak emléket a múltnak.

A becsei reprezentatív szoborral szemben, (amely ellenállhatatlanul emlékeztet a samothrakéi Niké nevű görög szoborra), a rumai emlékmű reprezentatív plasztikája sokkal tágabb teret hagy az érzelmeknek, és erőteljesebben ösztönzi a képzeletet.

Az említett alkotások közös jellegzetessége az a törekvés — amely különösen a hetvenes években jutott kifejezésre —, hogy a mindennapi élet részeivé és színhelyévé váljanak. Egyaránt érvényesül ez az inkább tematikus vonásokat tükröző reprezentatív emlékművek és a kihangsúlyozottabb emberi üzenetet tolmácsoló prezentatív alkotások esetében. A *Jabuka Fruška* gora-i környezete befogadja a majálisozókat, a diákokat, a természetbarátokat, a kikapcsolódásra vágyó városi embert. Nemes törekvése az, hogy a természetben természetes kifejezőeszközökkel hívja fel az ember figyelmét üzenetének mély tartalmára. A Fruška gorával, a népfelszabadító harc színhelyével való barátkozásra szólítja fel a szemlélőt. Becse és Ruma az emberi együttlét humánus környezetének kialakításával egy szoros egység hangsúlyos elemévé tette az emlékművet. A tér építészeti értékeinek, történelmi jelentőségének és funkciójának együttesében az emlékmű a megnesesített környezet mindennapi rendeltetésének részévé válik. Az ember nemcsak a kegyeletadás és az emlékezés pillanataival, hanem hétköznapjaival kötődik az emlékműhöz.

Igy azután nem kell túl nagy erőfeszítés ahhoz, hogy a forradalmi hagyományok ápolása is a hétköznapok részévé váljon. Rumán például a forradalom emlékművének „primer szerkezetében” tartják a vajdasági zeneegyesületek fesztiválját és az egyéb rendezvényeket.

A fiatalok esti találkái, az árnyékban megpihenő öregek és a lármás gyermekhadak életet adnak az emlékműnek, amely többé nem emberek feletti monumentum, hanem az emberek gyülekezőhelye, az egyén és a társadalom egységének azokat a humánus eszméket tömörítő szimbóluma, amelyekért életetek áldoztunk, és amelyekért élünk.

Az irodalmi és zenei estek, a nyilvános történelemórák, de az intim találkák, a szerelmek és az emlékek is emberközelbe hozzák az emlékművet, megkönnyítik a műalkotás és a nemzedékek dialógusát.

Az emlékmű mindenkié, az egyének, a csoportok, az egész társadalom vizuális és emocionális tulajdona. De csak úgy válhat a mindennapok részévé, tartós emocionális tulajdonná, ha túlhangsúlyozott monumentalitás nélkül tanúskodik létrejöttének magasztos indítékáról.

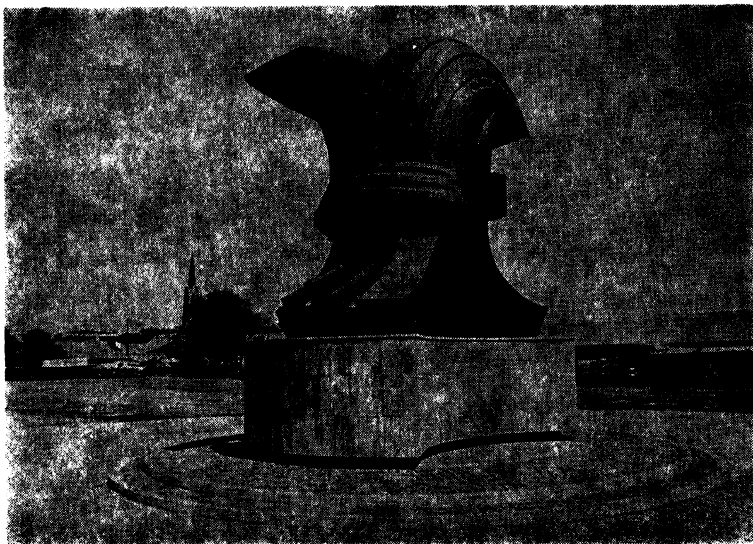
Vajon mennyire tükrözi az emlékmű a saját korát, és mennyire szól a jövőnek?

Kétségtelen, hogy a szóban forgó emlékművek egyre inkább modern gondolkodásmódot, modern ízlésvilágot és képzőművészeti tájékozottságot tükrözve szólnak a múlttól, és az egyre fejlettebb társadalom gazdasági lehetőségeivel is élnek. De vajon mennyiben olyan létesítmény az emlékmű, amely éppen a mi korunk felismerhető jelzése lesz majd az eljövendő nemzedékek számára? Mennyiben antropológiai dokumentum, amely éppen ennek a történelmi kornak a törekvéseit tükrözi?

Társadalmunknak nincs olyan univerzális jelzése, amellyel (egységesen) megjelölné a forradalom legfontosabb színhelyeit. Soha nem is akarunk ilyen jelzést kialakítani. Ilyképpen a legkülönbözőbb elképzelések tarkaságában jó néhány olyan objektum is létesült, amelyeket már a kortárs nemzedék nem tekint értékeknek, ám ez is az alkotói szabadság velejárója. A szocialista realizmus korszaka után a modernizmus első ún. naiv koncepciói következtek, amelyek később a korszerű művészi kifejezőmód tökéletes alkotásait, a mű és a környezet nagyszerű szintézisét eredményezték. Most az ún. „táj-emlékmű” az uralkodó irányzat, amelynek kiváló példája a Fruška gora-i *Jabuka*. A társadalom túlhaladta az óriási monumentumok korszakát. Ma, amikor emlékműveink első témáitól már negyven év választ el bennünket, az emlékműtől elsősorban azt várjuk, hogy a kegyelet színhelye legyen, olyan környezet, amelyben az ember gondolatokba mélyedhet, felidézheti a múltat, a történelmet, a szenvedés idejét, a forradalom hősiességét.

Nincs már messze az az idő sem, amikor az emlékműveket a szocialista öngazgatási társadalom forradalmi előrehaladásának nagyszerű pillanatai ihletik.

Ez az újabb irányvétel már nyomon követhető Oto Logo szobrász és munkatársai (Delja és Krstić) alkotásában, a *Kévében*, amelyet 1977. december 18-án leplezték le a Szabadka déli részén még épülőfélben lévő Prozivka településen. A bronz emlékmű kísérőelemei még nem készültek el. Felirata: „A szabadság szóhívatottjai poraikban is élnek.”

Oto Logo: Kéve

Tito és mindannyiunk jubileumainak éveiben beért emlékmű premiszája a szabadságért és a függetlenségért hozott áldozatok iránti mélyesen emberi tisztelet. Ez a kiindulópont az emberiség szocialista öngazgatási eszményének jelzését eredményezi, amely arra utal, hogy a társadalom és az egyén alkotó létezésének előfeltétele és eredménye, egyetlen lehetséges formája a testvériség és egység.

A művész a búzát, az élet megújulásának szimbólumát választotta. A kalász vékony szára nagyon is törékeny, ám kérébe kötve a szilárdság, a szoros egység, az összetartó közösség jelképévé lesz.

A kéve főleg hagyományos elrendezésében ismert, számtalanszor variált motívum, Oto Logo, a tiszta forma híve mégis ezt választotta. Hegel meghatározásából kiindulva („A szimbólum mindig kettős jelentésű”), Logo a búzatermő vidéken a búza sajátos emotív jelentésére támaszkodott. Az erőnek, az egységnek és az összetartásnak állított jelzést.

Oto Logo szobrai közel állnak a mai ember szenzibilitásához. Tiszta, belső feszültséggel teli zárt formák, az anyag, a csiszolt vagy érdes fém, a fa vagy a kő sajátos szépségét tükröző tökéletes mesterművek. Formáinak életet ad a homorú és domború felületek ritmusa az élek és a duzzadó, gömbölyded felületek dualizmusa. Művei a kor adottságainak,

a technika és az aerodinamika lehetőségeinek és az ember tőlük való függőségének univerzális kifejezésére törekszenek.

„A modern világ mindinkább egységesítésre törekszik. El kell érünk azt, hogy szót érthessünk mindenkivel a földkerekségen. Technikailag ez a lehetőség már adott, de a humanisztikus lehetőség még nincs meg.”⁷

Az emlékmű tehát a tájékhöz közel álló búzakéve motívumára épül, de ugyanakkor a fejlett technikai civilizáció tiszta formája. A bronztömeg vékony, kigyózó életfonala a talpazattól két oldalról látható „S” alakban hullámszik a csúcs felé. A másik két oldalról az erő megfékezett formáit látjuk. A tömeg a talpazatnál lépcsőzetesen tagolódik, hogy azután erőteljes ívben csúcsosodjék ki. A művész olyan jellé igyekszik ki-kristályosítani a formát, amely különböző asszociációkat kelthet. Lehet valamely acélgépgyár terméke, gép, küklópszi méretű gépezet alkatrésze, modern szerszám, lehet dísz vagy virág is. De lélni nem lehet. Megvan benne minden, amit látni akarunk és amit látni vélünk. Magába foglalja a bennünket körülvevő formákról alkotott tudatunk minden elemét, az ízlést, a szokásokat, az alakzatokat, a tömegek viszonyait, a ritmusokat és a feszültségeket. Felesleges a felismerés igyekezete. A forma, világunk számos jelzésének egyikeként, az anyag szuggesztivitásának, arányainak és ritmusainak öntörvényű életét éli.

Az emlékmű számos tényező autochton, harmonikus és logikus termékeként univerzális jellé, emlékezetünk ismert formájává lesz, amelyet összehasonlíthatunk az újabb, a még nagyobb tökélyre törekvő formákkal. „Semmi, ami létrejött, nem lehet számunkra annyira szent, hogy ne lehetne túlszárnyalni, és ne engedhetné át helyét annak, ami még haladóbb, még szabadabb, még emberibb!”⁸

És ha most visszatérünk a kezdetekre, ha számba vesszük emlékműveinket, társadalmi fejlődésünk tanúit, a tévelygések, melléfogások és összetűzések elkerülhetetlenségét és a modern alkotói gondolat nagyszerű előretörését — előrehaladásunknak, a társadalmi tudat és a művészetek felmelkedésének jelzéseit láthatjuk.

A zombori „Napórától” és a „Láncoktól” kezdve a batinai és a veneci emlékművön át emlékmű-plasztikánk a szimbolikus és tömör humanus üzenet művészi megfogalmazásának olyan óriási magaslataira emelkedett, amelyeket a mitrovicai Nekropolisz, a sajkási emlékmű, az Akasztottak balladája, a Jabuka, a testvériség és egység Kévéje és más, mindig újabb, mindig tökéletesebb alkotások jeleznek.

A vajdasági alkotások is megállják helyüket Jugoszlávia híres forradalmi emlékművei között, amelyeket a nemzetközi művészeti kritika is értékeknek tart.

⁷ Marija Janjion, *Romantizam, revolucija, marksizam*, Nolit, Belgrád, 1976., 236. old.

⁸ *A Jugoszláv Kommunista Szövetség programja*, Forum, Újvidék, 1977., 259. old.

Jovan Soldatović: Család

Sietségünkben és abban a sajátosan emberi igyekezetünkben, hogy el-tüntessük a kínok és a szenvedés nyomait, számos történelmi helyet meg-fosztottunk hitelességétől, szuggesztivitásától. Évtizedek kellettek ahhoz, hogy megérezzük azt az ellenállhatatlan, titokzatos erőt, amelyet az autentikus térségek és objektumok — a szabadságba vezető áldozatokkal teli út tanúi árasztanak.

A Nekropolisz, az Akasztottak balladája, a Jabukai, a sajkási és a szőregi emlékmű méltányolta az autentikus térség titokzatos és szuggesztív kisugárzását, ami roppant méretekre növeli az emlékmű humánus üzenetének hatását.

A „táj-emlékművek” esetében a hitelesség tényezője gyakran döntő fontosságú.

Az újvidéki razzia emlékére állított *Családot* bírálói túlságosan „kis” emlékműnek tartják az ottani szenvedés nagyságához képest.

Miután sikertelenül végződött a megszállók akciója, amelyben a sajkási partizánoszatot akarták megsemmisíteni, 1942. január 4-én eszterlen öldöklésbe kezdtek. Zsablya, Csúrog, Đurđevo, Sajkás, Gardinovci és Becse után a tömegmészárlást mintegy 6000 férfi, asszony és gyermek meggyilkolása tetézte be Újvidéken, január 23-án.

A Tisza és a Duna, a vajdasági történelmi folyamatok tanúi még egy

embertelenség terhét vitték tovább. A folyó és a partok, a szerelmek, a romantikus álmodozások, és az ártatlan gyermekjátékok térségei, a vajdasági halálmezők tragikus eseményeinek színterei lettek, amelyeket most a feledhetetlenség emlékművei jeleznek.

Újvidék akkor még nem terjedt a Duna-partig. A töltés túloldalán jég várakozott a fekete embersorokra, a város felé küldött utolsó tekintetek pedig néhány hófedte, földhöz tapadt házon állapodtak meg. Egy partra vont teletű bárka volt a hamarosan bekövetkező halál irtózatossághoz egyetlen emberi színfoltja.

A befagyott Duna túlsó partján, a vár falain fenyegető lőrések, a lelketlen katonaszellem jelképei.

Iszonyat! Felfoghatatlan tett — néhányan arrafelé haladtak életet remélve.

Soldatović a legmeghittebb, a legemberibb együttest — a családot foglalta az áldozatok utolsó tanújának, a péterváradai várnak a látókörében álló kompozícióba. Éppen erre — „az utolsó látásra” emlékezett. A néma tanú, a folyó túlsó partján álló jól megőrzött vár látványa vezet be a szemlélőt a méltóságteljes „táj-emlékműbe”. Nagyságát nem dimenziói adják, hanem az embernek az a készsége, hogy átérezze az emlékművel folyó párbeszédet, hogy az emlékmű és a művészi üzenet nemes rétegeinek mélyére hatoljon.

A „táj-emlékmű” és a primer struktúra irányait követve a vajdasági emlékmű-plasztika is kiindulópontjává fogadja azokat a környezetükbe olvadó ősrégi alkotásokat, amelyeknek humánus szimbolikája örökös. Az emlékművek előtt most az új formák végtelen lehetőségei állnak. „Mit érnek a múlt legkiválóbb példaképei is, ha segítségükkel nem haladjuk túl őket a kutatásban és az alkotásban? Nem is érdemelnék meg, hogy példaképeink legyenek, ha nem mentek volna egy lépéssel tovább a saját példaképeiknél.”⁹

⁹ Ivo Andrić, *Znakovi pored puta*, Belgrád, 1977., 264. old. 264. old.

TIN UJEVIĆ VERSEIBŐL

KALÁRIS

Lépdelj hát árnyaiddal,
míg dőlnek horizontok;
felhős homályaiddal
zilálj szét minden frontot.

Lépdelj sötét bűnöddel
az egyetemes éjben;
s az alvók között zengj fel,
a lelkedet tartsd ébren.

A KÉPZELET ÉJSZAKÁJA

Az ám! szótagok robbannak az éjben,
mint a bőszt mozdony vörös szikracsíkja,
s maradék árnyékom — ó, Éj, ó, Éjem! —
utolsót lobbant, gyönyörűn felizzva.

Íme hát: élő csipkebokor — égek,
én, az Új Ember, a Szentlélek versenytársa,
és száraz rózsák, tövig égett
füvek, zsombékok ropognak mögöttem.

Ó, iszonyat! ó, vég nélküli máglyám!
Messze tőlem az ember dőre célja,
nincs szem, mely testvér könnyét hullatná rám,
kezemben bot, álmomban égi létra.

Szememnek messzi látóhatár nyílik,
érzékeim csábítja üdesége,
én meg, lám, süllyedek, le, le a sírig,
elmerülök önmagam sűrűjébe.

Csak a gondolat cseng arany veretben,
és világít az álmok színezüstje:
bár térne vissza a Szent Ismeretlen!
bátorító válasz botor hitünkre!

— Idegen ablakból bámul rám vissza,
lángjaim közül, kőszobor képmásom;
és míg ajkam az éj méztejét issza,
imádsággal ámit, hogy megalázzon;

de énrám vár a Holnap, földet renget
óriás lépte, s döng, ahogy tapossa,
s én szívrepesve várom azt a percet,
mely a nekem szánt Tiszta Napot hozza.

Csobogjatok hát, éjfél kútfejének
szép hangú fényei, zenéljete csak!
hogy múljon rólam ez a rossz ígélet,
s legyek az éjben, mint az éj, süket s vak.

Mert míg várok Reményem hajnalára,
mikor majd Onjogaim kikiáltom,
álmomnak épül pompás palotája,
s addig? boldog, kit letaglóz az álom.

Áldás rátok tehát, virulók! Gyávák!
Gerinctelen, agytalan dicsőültek!
Polgárok! Rongyok! én a rözse lángját
lesem: zenéje kedvesebb a fülnek.

Ez a benső szökőkút észrevétlen
sugárcsokrokban táncolva pörög le;
az én napom, ím, fénylik a sötétben,
mint napkeleti rózsakertek gyöngye;

virrasztásom ígéret kápráztatja
 bíborával, hallgatás szítja vágyam.
 Ó, halál éje! alvások unalma!
 szétszaggatlak majd egy vad rikoltásban.

Mert szép a láz beszéde, mely tetétlen
 a részeg lélek brokátját kivarrja;
 s még forróbb, a nap félelmében, énem
 minden emberi s isteni jogarja,

minden álmom, mely indul gyönggyel, vérrel,
 Fekete- vagy Sárga-tengerre kelve;
 minden, mit szeret, s minden, mit elképzél
 szerelem lelke és a test szerelme.

Folyj csak, ó, Éj! Süketségedbe zárd be!
 Áradj sötétben és örvénylő-mélyen
 zúgó fülem szakadékába szállj le,
 takard el gyulladt szemem, hogy ne nézzen;

nyisd látásomnak új, víg tartományok
 képét, tegnapi mezsgyék túlsó partján;
 mit fül nem hallott, mit szem sose látott,
mibe már csak belehalni szabad tán.

Lángolj, tüzelj, hogy húsból kiégjen
 minden apró szenny, minden földi bánat,
 s add vissza nékem, e szép világvégben,
 láz mámorát s csillagát a magánynak.

TESTVÉRISÉG A VILÁGEGYETEMBEN

Ne félj, nem vagy magad! Sokan vannak éppolyanok, mint te,
 s bár nem tudsz róluk, ők is a te életed élik.
 És mindaz, ami te voltál, amit álmodtál, s amit érzékeidbe
 fogadtál, bennük is ugyanazzal a szépséggel fénylik.

Ne büszkélkedj! A gondolataid nemcsak a tiéd! Másokban is élnek.

Mi mind ugyanazt az utat jártuk meg, sötétben botorkálva, elvesztetten bolyongtunk, mint az anyját vesztett árva, s mindnyájunkat egyformán illet meg a dicséret.

Mindenkivel osztozol valamiben, és mind egyformák vagytok. Mióta világ a világ, így viseljük, együtt, a terhet. És ismétlődünk: úgy váltunk alakot, arcot, nagyok és tiszták egyként, mint a nevét sem tudó gyermek.

Megosztunk mindent: erőt, tudást és vétket. Honnan álmunk buzog, az is közös kútfő, és egyetlen közös tálból táplálkozik a lélek. Minden homlokon egy csúf bélyeg: az önzés.

Ember áll emberrel szemben, s mindegyik hibátlan, mindegyik a legjobb, a legszebb, hinné a zavart elme, de a vérünk, mindnyájunk veresége a gyilkolásban, mégiscsak *egyazon* lélek történelme.

Szörnyű ezt mondani a hiúság fülébe, ám igen boldogító a boldogtalanságnak, hogy mind egyformák vagyunk jóban-rosszban, s egyféle végzet súlya suvaszt le minden vállat.

Én is ott vagyok valami ismeretlenben, egy messzi csillagon, kibontva, itt meg egyetlen szálam sodorja egy holt virág, egy vad világ, mely elzúg felettem, ó, lesz-e idő, hogy igazi lényem megtaláljam?

Mert én mégis, nem létezőn is, önfejlőn én vagyok, a gyilkos lándzsa hegye, ha feláldoznak a tömegben; mindenség! mindenben én: élő és halott; testvérek tartanak fenn, névtelenül, de tartósan. Nem lehet nem lennem.

EGYMÁST KERESZTEZŐ PILLANTÁSOK

Ablakból néz az egyik.
 Az erkély-ember. Páholy-ember.
 Ül, mint a trónteremben.
 Imádja az ágyát.
 A karszékét. Diványát.
 Ő mindenképpen védett.
 Szíve jótettre érett.
 Szekrényében jó ruhák rendje.
 Jó cipők regimentje.
 Konyhájából jó illat árad.
 Ő tudja, mit nevez otthonának.
 Küszöbe előtt rebeg a hála,
 s ajtaja kulcsra zárva.
 Az utcát s az eget pásztázza
 beszédes pillantása.

A másik az utcáról néz.
 A mezőről, a parkból, a porból.
 Idegen küszöböt csókol,
 vagy oltár előtt hajbókol,
 és a szabadban, padon alszik.
 Naphosszat tanulmányozza a várost.
 Őt nem illeti a természet
 szépsége, csak az építészet.
 Nézi, nézi a tereket,
 szobrokat, hídraverzeket.
 És folyást ablakokra bámul,
 elnézi: ablak tárul, ablak zárul.
 Bűvölten néz csukott ajtókra,
 üresen ásító teraszokra.
 Neki szentek a lépcsőházak,
 és sírnál nagyobb a küszöb,
 kezében még szunnyadnak
 az építő lázak.

S találkoznak a pillantások:
 ablakból utcára,
 utcáról ablakra szállók.

Ez ám a szemezés!
Rómeó és Júlia.
selyemlétrája ide nem kell.
Összevillanó kardok
árama cikáz a tekintettel.
Egymást nézi két ember:
szűk, mint a sikkátor
és széles, mint a tenger.
S egymásba kapaszkodnak:
melyikük gyorsabb?

Egyik titok: az utak titka,
küszöb és ablak vigyáz
a másikra —
de vajon mi nyitja meg őket,
külön világban didergőket
a sétálóknak, báméskodóknak,
kiket rács, kilincs nem választ el
az élettől,
az úttól,
és egymástól sem,
mert nincs két titok: csak egy titok van.

Az utca nézi a várost egyre jobban,
s a város önmagába néz: mi volt
és mi lesz.
Nappal lesz... Világosság lesz...
És valami súlyos léptek visszhangja dobban.

ACS Károly fordításai

TUDOMÁNY ÉS KÖZÉLET

Beszélgetés a hatvanéves Szeli István akadémikussal*

BURÁNYI NÁNDOR

SZELI ISTVÁN: Ez az én rezidenciám, a dolgozó- és hálószobám egyben. Tessék helyet foglalni. Noha szűkös a tér, talán elférünk. Meg kell vallanom, hogy én önmagamról nem szívesen nyilatkozom. Mindig valahogy feszélyezett vagyok, amikor saját magamról kell beszélnem. De mivel ezt nem lehet megkerülni, igyekszem úgy felfogni a feladatomat, hogy az életemről úgy beszéljek, mint egy nemzedéknek a sorsáról, illetve ennek a sorsnak az illusztrációjáról. (...)

Ahhoz a nemzedékhez tartozom, amely közvetlenül az első világháború után született, egész gyerekkorát és fiatalságát egy egészen más világban élte le, és amikor alkotó férfikorába lépett, akkor köszöntött be az új világ, amelynek művese próbált lenni, immár kb. három és fél évtizede. Csakhogy ez a váltás nem volt éppen könnyű. Tudniillik sem a neveltetése, sem a korábbi iskolai képzettsége nem mindenben tette ezt a nemzedéket alkalmassá azoknak a feladatoknak az ellátására, amelyeket mindjárt 44-ben—45-ben vállalnia kellett. A fiatalabbak könnyebben váltottak, de az idősebbek is. Mi, mondom, 45-ben kezdtük a pályánkat, eléggé viharos esztendők után és sokszor nagy nehézségekkel kellett megküzdenuünk. Azoknak ment valamivel könnyebben ez a váltás, akik valamiféleképpen kapcsolatba kerültek bizonyos baloldali ideológiákkal, a munkásmozgalommal, és így tovább. Az én életemben volt egy olyan periódus, mintegy három esztendő, amikor ezekhez valóban közel kerültem. Ide egy kis magyarázat kell. Tudni kell azt, hogy 28—29-ben, a diktatúra idején megszűnt a főgimnázium. Alsó osztályú gimnáziummá redukálták, illetve építették le, és aki tovább akart tanulni, annak Szabadkára kellett mint a legközelebbi gimnáziumba utaznia, sőt beutaznia, mert sokan voltak olyanok is, akik nap

* Az Újvidéki Televízió 1981. január 7-én portréműsort sugárzott Szeli István akadémikusról. Az adás forgatókönyvét a műsorvezető Burányi Nándor írta, rendezte Németh Árpád. Az adásban elhangzott beszélgetés szövegét közöljük.

mint nap utaztak. Az én apámat viszont akkor helyezték nyugdíjba, amikor nekem vidékre kellett volna mennem tanulni. Erre nem volt alkalom, és így szegődtem el inasnak három esztendeig. Ott ismerkedtem meg azzal az osztállyal, a kétkezi dolgozókkal, akiknek a szolgáltatást később is igyekeztem vállalni. Ez 35 és 38 között volt. Azután, 38-ban mégiscsak sikerült Szabadkán egy olcsó kollégiumban elhelyezkedni, itt érettségiztem, majd 42-ben beiratkoztam a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára, magyar irodalom, magyar nyelv, valamint szerbhorvát nyelv és irodalom szakon. Sajnos, a háború beleszólt a tanulmányokba, nem fejezhettem be, csak jóval később. Negyvenöt júniusában, amikor hazavergődtem a „lengyelországi bujdosásom” után, rövid ideig, mindössze néhány hétig, a *Magyar Szó* szerkesztőségében dolgoztam, de a nyár vége felé már kineveztek a zentai tanítóképző tanárává, októbertől kezdve pedig a zentai gimnáziumhoz. Azóta vagyok a nemzet napszámosa, s különféle szinteken látom el ezt a hivatást.

BURANYI NÁNDOR: Hogy emlékszel vissza azokra az évekre, a tanárkodás első éveire?

Sz. I.: Az egy rendkívül érdekes és mozgalmas korszak volt nemcsak Zentán, hanem mindenütt. Az első jellegzetessége annak a periódusnak az életemben az, hogy sok mindennel kellett foglalkozni. Tehát nemcsak az oktatással kellett törődni, és nemcsak negyven órát kellett tartani hetente, ami önmagában is rendkívül megerőltető volt, hanem sok minden egyebet kellett tenni. Például analfabéta-tanfolyamokat vezetni, magyar kultúrkört szervezni, műkedvelő előadásokat rendezni. Itt kell megemlítenem Morvai István barátomat és Mucsi Józsefet, akikkel együtt szerveztük meg a Zentai Magyar Kultúrkört. Ami pedig a gimnáziumot, az oktatást, a tanítást illeti, az is egészen másfajta volt, mint ma.

Nemcsak azért, mert akkor nem voltak tankönyvek, de nem voltak tanárok sem. Abban a gimnáziumban tanított lelkes és ügyvéd, gyógyszerész és mérnök, de ilyen kvietált egyetemi hallgatók is, mint én, aki legalább elindultam a pályán, de azok soha pedagógiát nem hallgattak, a módszertannal egyáltalán nem voltak tisztában. Ezek voltak a nehéz esztendőik, amikor az ember még csak tanulta a mesterségét, de már el is kellett látni a feladatokat.

B. N.: Diákjaid rendkívül szerettek, mi mindannyian. Ennek nyilván pedagógiai elveidben van a titka. Mi az, amit akkor is vallottál és amihez még ma is tartod magad?

Sz. I.: Én nem tudom, hogy vannak-e pedagógiai elveim. Most 35 esztendő munka után is, kételkedem ebben; ha egyáltalán a tanulók, illetve a hallgatók így nyilatkoznak rólam, ahogy az imént te, nem hiszem,

hogy ennek az oka valamilyen elvekben lenne. Én azt hiszem, egy humanus magatartás, egy ilyen emberi magatartás az, amit megértének és kedvelnek bennem a hallgatók.

Negyvenötben voltak nálam jóval idősebb diákok is. Főleg a zentai tanítóképző tanfolyamon. De a gimnázium utolsó osztályában, tehát az érettségi előtt állók között is voltak velem majdnem egykorúak. Ezek legtöbbször már megjárta a szerémségi frontot, amikor beiratkozott a nyolcadik osztályba. Egyébként ennek az évnak van egy, amint az előbb mondtam, érdekes tapasztalata számomra. Kicsit anekdotaként hangzik, de hadd mondjam el: 45-ben kaptunk egy tanulmányi felügyelőt, innen Újvidékről, aki azután kétnapi vizsgáldás után, hogy úgy mondom, az Úr jobbára és baljára állította a tantestületet mondván, hogy ezek taníthatnak ideológiai tantárgyakat, amazok meg nem. És hát mivel a magyar nyelv és irodalom is az ideológiai tárgyak sorába tartozott, és úgy látszik, az inspektornak én valamiért nem tetszettem, ezért elvették tőlem a magyar nyelv és irodalom oktatását, és rám bízta a matematikát. Viszont a matematikus barátom, Erdélyi István, átvette tőlem a magyar nyelv és irodalom oktatását. Aztán, ami ilyenkor lenni szokott, ezúttal is ez következett be: ő javította az én számtandolgozataimat, én az ő magyardolgozatait, és ez így ment sokáig, jó fél évig; persze, ehhez hozzájárult az is, hogy nap mint nap instruáltuk egymást. Én készítettem elő őt a másnapi óráira, ő pedig előkészített a matematika oktatására.

B. N.: Aztán igazgató lettél a gimnáziumban. Viharos évek voltak azok, hogy emlékszel vissza, milyen volt az az idő a zentai gimnáziumban?

SZ. I.: Negyvenkilencben lettem a gimnázium igazgatója, 28 éves fejjel, és rövid megszakítással, pár hónapos megszakítással 56-ig láttam el ezeket a feladatokat. Az szintén egy olyan korszak volt, amikor még a gimnázium magyar tagozata nem konszolidálódott teljesen, és hogyha volt valami eredménye ennek az én munkámnak, akkor az az volt, hogy megizmosodott a gimnázium. Abban az időben még két gimnázium volt: egy szerbhorvát tannyelvű és egy magyar tannyelvű. Én természetesen a magyar tannyelvű gimnáziumnak voltam az igazgatója.

Ezután 56-ban fölkerültem a járási tanügyi osztályra, ahol tanfelügyelő voltam, mintegy két évig, 58-ban pedig mint ösztöndíjast küldtek fel Pestre a tanulmányaim befejezésére.

B. N.: Hát ez érdekes dolog. Akkor, már ilyen ritkuló hajjal, ültél újra az iskolapadba, közben emlitted, hogy a háború után mindjárt nálad idősebbeket tanítottál. Nem volt nagyon nehéz?

SZ. I.: Nehéz volt, abban az értelemben, hogy voltak olyan, hogy úgy mondom, szorgalmi tárgyak, amelyet egyszerűen meg kellett tanulni.

Bizonyos tapasztalatom és ismereteim voltak, nemcsak a korábban lehallgatott szemeszterek és az itt elvégzett főiskola alapján, hanem maga a tanítási gyakorlat is hozzájárult ahhoz, hogy most már nem voltam kezdő, sok mindent tudtam, és talán még jobban is tudtam, mint a standbeliek, az egyetemi hallgatók. Voltak azonban olyan tárgyak, amelyeket újra kellett tanulni. Mint például a finn nyelvet. Hiába tanultam én az öreg Kekkonen Laurinál vagy három szemeszter folyamán finnül, azt teljesen elfelejtettem, újra kellett az egészet...

B. N.: És mégis elfelejtetted azóta?

Sz. I.: ...azóta sajnós, elfelejtettem, természetesen. Na de hát, abban az időben, amikor ezeket a stúdiumokat végeztem, azért volt nehéz, mert voltaképpen még nem volt kulturális konvenció a két állam között, és így afféle úttörőként kellett ott is föllépnem. Sokáig tartott, míg megkaptam erre az engedélyt, méghozzá olyan kedvező föltételek mellett, hogy nem kellett fönt lennem, hanem egyszerűen fölutaztam. Háromszori fölutazással az összes vizsgámat sikerült letennem. Ehhez hozzájárul még az is, hogy 58 nyaratól 59 nyaráig nem is kaptam beutazási engedélyt. Úgyhogy 58 elején és azután 59 második felében tettem le ezeket a vizsgákat. Újabb nehézség volt, hogy amikor én 58-ban följutottam oda, akkor hozták meg azt a rendelkezést, amelyek értelmében a korábban letett vizsgákat nem ismerték el. Hiába volt néhány vizsgám és kollokviumom Horváth Jánosnál, Szekfűnél, Zsirainál, Pais Dezsőnél és így tovább, azokat nem ismerték el, újra kellett mindenből vizsgáznom.

B. N.: Sikerült az egyetem, az oklevél a kezekben volt, következett, azt hiszem, Újvidék, ugye, életed újabb állomása, a tanszék, a doktori diszsertáció, a Hungarológiai Intézet, a tankönyvek írása, de, ugye, az embernek van magánélete, családja is... Azt hiszem magától értetődik a kérdés: hogy lehetett ezt úgy egyszerűn megcsinálni?

Sz. I.: Akarni kellett. Sokat dolgoztam valóban. Hatvankettőben kerültem ide, Újvidékre, mert 60-ban, 61-ben, 62 nyaráig készítettem a diszsertációm, amit ezután 62 őszén védtem meg.

A 62/63-as tanévben már ott dolgoztam az egyetemen. Itt is sok mindenfélével foglalkoztam, még módszertant is tanítottam, esztétikát, stilisztikát, irodalomelméletet. Sinkó halála után pedig 67-től kezdve a 18/19. század magyar irodalmát tanítom, ennek a korszaknak a világ-irodalmával együtt. Én azt hiszem, most már nyugdíjaztatásomig, nem fogok váltani tantárgyat.

B. N.: Az utolsó 15–20 év teljesen, azt hiszem, az egyetemhez, a magyar tanszékhez és a Hungarológiai Intézethez kapcsolódik. Sokat vár-

tunk a két intézménytől. Hogyan látod ma, beváltották-e ezek az intézmények a hozzájuk fűzött reményeket?

Sz. I.: Azt hiszem, teljes mértékben. Abból kell kiindulni, hogy bizonyos történelmi okoknál fogva ennek a vidéknek nem volt fejlett iskolahálózata, különösképpen pedig nem volt semmiféle főiskolai tanszéke. Mindez csak 1945 után született meg, 59-ig az egyetemen nem is volt magyar nyelvű oktatás. Ötvennégyben az Egyetem Bölcsészettudományi Kara meghozta ugyan a határozatot, hogy a magyar tanszéket is meg kell szervezni, de nem volt tanár, így aztán az oktatás gyakorlatilag csak 59-ben indult meg. A tanszék azonban nem tudott ellátni olyan feladatokat, pontosabban: nem tudott minden olyan feladatot ellátni, ami a magyar kultúrára, a kultúra egészére, annak kutatására, fejlesztésére, ápolására tartozik. Ezért volt szükség az intézet létrehozására. Hatvannyolc nyarán kaptam a megbízást, hogy szervezzem az intézetet, és 69 február elsején az intézet meg is kezdte a munkáját. Igaz, hogy csak három emberrel. Igen sok publikációnk, kiadványunk, sőt folyóiratunk van, amely immár a 44. számnál tart. Szótárakat, monográfiákat, bibliográfiai füzeteket és egyebet adunk ki együtt a tanszékkal. Illetve, most már az egyesített intézet keretében.

B. N.: *Rengeteget foglalkozol szervezési munkával. A tudós opusa nem vallja kárát ennek?*

Sz. I.: Dehogynem. Hiszen köztudomású, hogy én a kevés könyvű emberek közül való vagyok. Ha jól összeszámolom, mindössze négy vagy talán öt könyvem jelent meg, nem számítva a tankönyveket, amelyek más megítélés alá tartoznak. Szerettem volna éppen az idén, illetve 79—80-ban kissé fölszabadulni a szervező munkák alól. Az intézet vezetését átvette tőlem Bori Imre barátom, és úgy véltem, hogy ez az úgynevezett alkotói szabadság majd hozzásegít ahhoz, hogy betakarítsam a félbemaradt dolgokat, a félig beérett termést... De hát nem nagyon juthattam ezúttal sem hozzá, mert most más feladatkört kaptam, és azt kell csinálnom.

B. N.: *Nem jelenik meg három könyved egyszerre most?*

Sz. I.: Most jelenik meg a budapesti Kossuth kiadónál egy kis könyvem, azután félig készen van egy szerbhorvát nyelvű könyvem az újvidéki Testvériség—Egység Kiadónál, és félkész állapotban, kéziratban hever itt még sok minden, amit össze kellene állítani.

B. N.: *Mondhatsz néhány témát esetleg ezekből a feldolgozásra váró nagyobb munkákról?*

Sz. I.: Ennek az utóbbinak, amit, mondom, félkész terméknek tartok, a munkacíme Közéleti napló. Ebbe szeretném összegyűjteni azokat az előadásaimat, amiket a különféle egyetemeken, tanszékeken, Csehszlovákiában, Magyarországon, Hollandiában, itt nálunk, Dubrovnikban például az Egyetem ma című rendezvényen stb. tartottam, de azután olyan kultúrpolitikai természetű írások, illetve felszólalások és cikkek, tanulmányok is megjelenének itt, amelyeket különféle alkalmak szültek, különféle tanácskozások, értekezletek, a nemzetiségi kérdés, a nemzetiségi kultúrával vagy az irodalommal összefüggésben. Ez, mondom, nagyobbára már együtt van, csak meg kellene szerkeszteni.

Ez az említett szerbhorvát nyelvű könyvem pedig egy életmű-válogatás lesz. Bányai János válogatta ezeket az írásokat, ez le is van fordítva, és ott van már a kiadónál. A harmadik, vagy elsőként említett, Budapesten megjelenő kis könyvem, tavaly, ugyancsak szerbhorvát nyelven megjelent kis könyvnek a magyar változata lesz, amit Belgrádban adott ki a Komunist kiadó. Ennek a magyar változatát készítik most Pesten.

B. N.: *Sokat foglalkoztál kapcsolattörténeti kutatásokkal. Mi volt az a döntő mozzanat, ami elindított ebben az irányban?*

Sz. I.: Mi mindannyian, akik itt élünk és itt dolgozunk, egy kicsit kapcsolattörténettel is foglalkozunk. Én már 42-ben, mint említettem, magyar—szerbhorvát szakra iratkoztam Pesten, tehát már akkor 21—22 éves koromban volt egy ilyen orientáció, ezt csináltam már akkor is.

B. N.: *És mért volt az, hogy akkor arra a szakra iratkoztál?*

Sz. I.: Úgy véltem, hogy meg kellett ismerkednem azzal a kultúrával, azzal a nyelvvel, amelynek a közegében élek. És voltaképpen ez az, ami ma is ilyen munkák végzésére serkent, indít.

B. N.: *Biztos, hogy nagyon fontosak ezek a kapcsolattörténeti kutatások, de az itt élő magyarság szellemi értékeinek a tanulmányozása, a vajdasági magyar irodalom is igényelné a te rendkívüli alaposágú és mélyreható vizsgálódásaidat.*

Sz. I.: Hát igen, kaptam rá megbízatást is, csak, megmondom őszintén, nem vagyok kritikusalkat. Valamikor, talán mondjuk 20 évvel ezelőtt, a viviszekcióval, ahogy én szoktam nevezni a kritikát, az élveboncolással is foglalkoztam, ma azonban igyekszem ezt elkerülni önmagam békéje miatt is. Valóban, elhanyagoltam ezt a területet, de hát minden területet úgysem lehet egyforma sikerrel és alaposággal felmérni, művelni. Úgy vélem, hogy a XVIII., XIX. század irodalmával való foglalkozás kínál annyi feladatot, hogy ott megtaláljam a magam tevékenységi te-

riületét. És ezért mondtam le az újabb irodalomnak a nyomon követéséről és kritikai feldolgozásáról is.

B. N.: *Szólhatnál-e valamit most kultúránk mai állapotáról, szintjéről, hova fejlődött, meddig jutott, hol áll most?*

Sz. I.: Ebben a kérdésben énnekem van egy magánvéleményem. Sokan kifogásolták, hogy voltaképpen én az úgynevezett magaskultúrát próbálom előrelendíteni, tehát a csúcscintzményeket: Tanszék, Intézet sbb., hogy általában ilyen tudományos, mélyfúrás végzek, viszont elhanyagolom a tömegkultúrát. Úgy érzem, hogy annak is megvan a maga szükségessége, de megvannak azok az intézmények és azok az emberek is, akik azt művelik. Szerintem egy kultúra megalapozottságához okvetlenül szükség van úgynevezett csúcscintzményekre. Enélkül nyilvánvalóan nem lehet sikerrel végezni még a népművelő feladatot se, az úgynevezett tömegkultúrát. Mert annak is kell egy bizonyos orientáció, megalapozottság, amit csak ezek az intézmények tudnak nyújtani. Tehát nem azt mondom, hogy nem kell foglalkoznunk, akár még többet is, mint ahogy eddig tettük, a tömegkultúrával, viszont másrészt az is igaz, hogy ezeknek a kulturális és tudományos-oktatói csúcscintzményeknek a szerepe vitathatatlan.

B. N.: *És ezek alapján szerinted mi a legfontosabb tennivaló? Mit kellene legelőbb pótolni?*

Sz. I.: Ez a magyar nyelvű oktatásnak a továbbfejlesztése, minden szinten. Középiskolában éppen úgy, mint az egyetemen, mert igaz, hogy az egyetemen sok minden történt az utóbbi években az anyanyelvű oktatás fejlesztése terén, de hát még mindig csak a kezdetnél tartunk, nem számítva a Bölcsészettudományi Kart, ahol természetesen a magyar tanszék dolgozik, és a szabadkai Közgazdasági Kart, ahol talán fele-fele arányban anyanyelven folyik az oktatás. De ugyanezt kellene elérnünk a többi karokon is, mert ezt, az anyanyelvi oktatást, semmi sem pótolhatja. Tehát ebben a pillanatban úgy látom, hogy az egyetemi és középiskolai anyanyelvű oktatást kellene valahogy előbbre vinni.

B. N.: *És gondolod, hogyha ez nem történik meg, ebből nagy károk származnának?*

Sz. I.: Az anyanyelven végzett oktatást nem lehet semmivel pótolni. Én annak idején, a háború előtt, a szabadkai gimnáziumba jártam úgynevezett „magyar” tagozatra. És ezen a magyar tagozaton a magyar nyelvet és a hittant tanultuk magyarul. Volt ugyan olyan esztendő is, amikor például a latint magyarra fordítottuk, vagy volt olyan esztendő, amikor kaptunk magyar fizikatanárt. Az összes többi tárgyat, tehát a ma-

tematikát, a biológiát, a vegytant, a fizikát, a történelmet meg a földrajzot stb. ezt mind szerbhorvát nyelven hallgattuk, és tapasztalatból mondhatom, hogy különösképpen az észak-bácskai gyerekek, akik nehezebb körülmények között tanulják a szerb nyelvet, mint az újvidékiek, ezeknek a műveltségében a sok-sok törés, hézag és hiány éppen emiatt állt elő. Ezért tartom én fontosnak ezt az ügyet előmozdítanunk.

B. N.: Itt már eljutottunk a nemzetiségi lét, a nemzetiségi kultúra alapkérdéseibe. Hogyan fogalmaznád meg a nemzetiségi kultúra lényegét, funkcióját?

Sz. I.: Erre egy mondatban igen bajos válaszolni, három mondatban is bajos, csak tanulmányokban lehet erről szólni, mint ahogy én is megpróbáltam már néhány esetben. Éppen ezért, mert definícióra vagy kíváncsi meghatározásra, annak pedig mindig pontosnak kell lennie, ezért hát engedd meg, hogy önmagam idézzem. Igyekeztem körvonalazni vagy megfogalmazni, meghatározni a nemzetiségi kultúrának a jellegét, mibenlétét, mivoltát. Talán azt a részt idézném fel, amelyben az úgynevezett kisebbségi irodalom és a nemzetiségi irodalom közötti különbségekről beszélek. „A kisebbségi irodalom egyik alapvető karakterisztikuma tehát az, hogy még ha alkalomadtán saját külön színeire hivatkozik is, lényegét tekintve az úgynevezett anyairodalom szerves részének tudta magát. Viszont a nemzetiségi irodalomban határozottan fölismerhető a disszimilációs irányzatok az anyakultúrával szemben. De nem a környezet irodalmába való beilleszkedés tendenciájával, vagy pedig az ahhoz való hasonulás szándékával, hanem nemzeti jellegét is megőrizve, hiszen nem kell frigyre, szövetségre lépnie senkivel, hogy nemzeti jellegzetességeit megőrizze és hogy nemzetivé válhasson. Tehát a jugoszláviai magyar nemzetiségi irodalom maga is nemzeti irodalom. Noha, külön akcentussal az. Mert beleépültek olyan elemek is, amelyek más magyar nyelvterületek irodalmából hiányoznak, és csak a történelmi különfejlődésből magyarázhatók. Mint például, a történelem során a magyar literatúrában eddig is jelentkeztek. Ennek a megértéséhez természetesen módosítani kell azt a nemzetképletet, amellyel ma is találkozhatunk egyes marxista elméleti írónál, mégpedig a zárttság és a kompaktság kérdésének a megítélésében. Az irodalomtudomány szinte mind e ideig csak történelmi hosszsmetszetben figyelt föl a stílus, a forma, a szemléleti tartalmak változásaira a nemzeti irodalmakban, a jövő irodalomtörténéisének viszont fokozottabban szüksége lesz a szinkronikus vizsgálat szempontjainak érvényesítésére, amely nem csupán a magyar irodalom magyarországival azonosított egyedi jelenségeire, hanem a magyar irodalom változó és többféle jegyeire is fölfigyel. Tudniillik, a magyarság egyharmada a modern politikai Európa sajátos helyzetének megfelelően nem Magyarországon él, nem ott ténykedik és nem ott alkot.”

Tehát ezek azok a gondolatok, amelyek többé-kevésbé választ adhatnak ennek a (főleg irodalmi) kultúrának a mibenlétére.

B. N.: *Huszonöt évvel ezelőtt jelent meg első tankönyved, a BEVEZETÉS AZ IRODALOMELMÉLETBE.*

Sz. I.: Az volt az első magyar tankönyv. *Bevezetés az irodalomelméletbe*, ez volt a címe, és mint ahogy ebből is látszik, irodalomelméleti kérdésekkel foglalkoztam benne, verstannal, stilsztikával, más egyéssel is, például műfajelmélettel. Ezekkel a diszciplínákkal azonban már elég régen nem foglalkozom. Nem is hiszem, hogy visszatérek hozzájuk, annál is inkább, mert még van néhány dédelgetett témám, amiből könyvet szeretnék írni. Az egyik ilyen, még nem szóltam róla, Herder nyelvi és kulturális koncepciójának történelmi sorsa Középkelet-Európában. Kissé hosszú, kissé nehézkes cím, de tekintsük ezt munkacímnek. Ebben azt szeretném megvizsgálni, hogy azok a herderi koncepciók, amelyek a XVIII. század végén s a XIX. század elején születtek meg, tehát a kora romantikában, a különféle történelmi erők folytán, hogyan módosultak, hogyan alakultak, hogyan változtak népenként, országonként, attól függően, hogy ezeknek milyen a struktúrája, társadalma, történelme stb. Azért szeretném egybevetni főleg a szlovák, a magyar és a szerb kora romantikának ezt a korszakát, közelebbről pedig ezt a témát, hogy lássam a herderi koncepció hogyan és miért módosult, milyen torzulások jelentkeznek ezen az eredeti elképzelésen.

B. N.: *Elég sok évet töltöttél el a hallgatók között, ismered őket, azokat a régieket is, a mostaniakat is. Lehet-e valamiféle párhuzamot vonni a 20 évvel ezelőtti és a mostani . . .*

Sz. I.: Itt nagyon szubjektív leszek. Az ember mindig szívesebben gondol vissza a fiatalabb korára, és azok az emlékek önmaguktól is megszépülnek, s nemcsak az emlékek, hanem az emberek is, akikkel annak idején volt ilyen diák—tanár vagy tanár—diák viszonya. Lehet, hogy ma már, ahogy öregszem, nem vagyok olyan szoros kapcsolatban hallgatóimmal, mint ahogy kellene, viszont . . .

B. N.: *Öregszel, és azért?*

Sz. I.: Én azt hiszem, hogy azért. Meg azután sokfelé elvon más munka. Azelőtt szinte együtt éltem a hallgatóimmal, sok mindenben közösen vettünk részt. Ma erre már nem nagyon kerül sor. Persze, ez nem annyit jelent, hogy én elzárkóznék a hallgatók elől, csak egyszerűen nincs alkalmam azokra a meghittebb beszélgetésekre, azokra a konzultációkra, amelyekre korábban még sor kerülhetett.

B. N.: *Pár évvel ezelőtt egyik előadásodban szóvá tetted egy nemzeti-ségi intézet létrehozásának a szükségességét.*

Sz. I.: Azt hiszem, hogy szükség van egy olyan intézetre, amely arra hivatott, hogy kizárólag ezzel a kérdéssel foglalkozzék. A szlovéneknek van ilyen intézetük, a Nemzetiségi Intézet. Hetvenhétben Zrenjaninban volt egy tanácskozás, ahol erről a kérdéstről beszéltem, és ahol megpróbáltam kifejtetni, miért van szükség erre. Úgy vélem, hogy a tudományos eredményeket nem kellő intenzitással építjük bele a politikai életbe. Tehát a tudományos kutatás sok mindent fölszínre tud hozni, meg tud magyarázni, evidenssé, világossá tud tenni, azt is, amit a politikai pragmatizmus zsákutcaiban sokszor elsüllyesztünk. Ezért kellene egy olyan intézetet létrehozni, amely a nemzetiségnek a problémakörével foglalkozik minden vonatkozásban. Persze nem nyelvi és irodalmi téren gondolom, hanem — ha kell — demográfiai, ha kell, szociológiai, vagy közgazdasági, sőt orvostudományi és egyéb szempontok figyelembevételével.

B. N.: *Közvéleményünk rendkívül jelentős eredmények tartja a Vajdasági Akadémia megalakítását. Ennek is alapítója, tagja lettél, beválasztottak az elnökségbe is. Nagyon nagy elismerés, de azon túl, hát azon túl, mit jelent ez neked, nekünk?*

Sz. I.: Hetvenkilenc december 4-én választottak levelező tagnak az Akadémián, és az öttagú elnökségbe is bekerültem, és itt egy kissé ismét azt kell tennem, amit korábban. Szervező munka.

B. N.: *Feladatok, eredmények, tettek egész sora. Így visszatekintve, mint legjelentősebbeket, melyeket emelnéd ki?*

Sz. I.: A Hungarológiai Intézetnek a létrehozása kétségtelenül az, amire hivatkozhatom e pillanatban, mint valami eredményre. Persze nem egyedül én csináltam, hanem mindazok, akik ma is az Intézetben szívesen látott vendégek vagy pedig ottani dolgozók és mai vezetők.

B. N.: *De gondolkodás nélkül ez áll az első helyen?*

Sz. I.: Gondolkodás nélkül ezt tenném az első helyre. És aztán vannak még kisebb eredmények is, kisebb-nagyobbak, de vannak kudarcok is. Vannak biztosan hiányosságok is... Tehát, mondom, én az Intézetet tartom olyan valaminek, amire talán hivatkozhatom, és amibe jó 10 esztendő munkát öltem bele. Hiszem, hogy az Intézet most olyan helyzetben van, annyira konszolidálódott, hogy most már sokkal könnyebben ott dolgozni, mint az első esztendőkből.

B. N.: *S a tennivalók közül? . . .*

Sz. I.: Személyemet illetően beszéltem ezekről a tennivalókról: néhány dolognak a megírása, és aztán, hogyha egy év múlva kb. nyugdíjba megyek (legalábbis ez a szándékom), ha ugyan merek egyáltalán nyugdíjba menni, mert hát ijesztgetnek nyugdíjas ismerőseim és barátaim, akkor viszont sor kerülhet arra, hogy pótolhassam azt, amit menet közben elmulasztottam.

B. N.: *Mondjuk, még egy, olyan tetre, mint a Hungarológiai Intézet, nem gondolsz már?*

Sz. I.: Azt hiszem, arra már erőm nem nagyon futná, meg aztán várom a harmadik unokámat is. Most már olyan korban vagyok — hogy is mondta Voltaire? Műveljük meg kertjeinket, ugye. Nem begubózni, bezárkózni, de egy kissé magunkkal is többet törődni.

PILINSZKY JÁNOS EMLÉKÉRE

BRASNYÓ ISTVÁN

A ceruzát is elveszik.
Elvesznek mindent, ami megtorolható.
Noteszod a telefonszámokkal.
Hívhatnak. Hívnak. Minden
hiába.

VÍGEPOSZ

(részlet)

BÜNDÖR PÁL

VII. DIOMEDEA EXULANS

(Hanem most visszacsúszott lábam alá a talaj.
Mióta a kanárimadárra éhes és beszédhibás macska,
a rajzfilmhős SILVESTRO is kultúrélményemmé lett.)
(Ez a „vígeposz-fázis” meg aztán végképpen nem volt hiába, ha
végképpen hiába volt, akkor még leginkább mégsem.)
(Meg az, hogy ambicionált a főhős nevének, mondjuk így:
irodalmi patinája.)
(Következetesség a következetlenségben, hogy
most ebben a d o l g o z a t b a n
a cím a legfontosabb: albatrosz. Pedig ha valamitől,
ettől szerettem volna megszabadulni.)
(Ez most annyira őszinte, hogy nincsen rá példa,
— a közelmúlt eposzirodalmában meg semmiképpen.)
(És mégis... Optikai csalódás, hogy züllik ez a vígeposz,
mert miként hogy környezetvédelmi újságcikkéből is
annyi van, mint a s z e m é t... nem, nem ezt
akartam mondani.)
(Hanem most visszacsúszott lábam alá a talaj, s úgy
tetőzőm ezt az örületet, hogy újramezdem ezt a
h á r o m n e g y e d n a p o t.)

1. *Írtam egy wakát:*

A végtelent is
addig kalapálgattuk
minden oldalról

hogy nincsen olyan mondat
ne férne bele százszor.

2. *Szilveszter, első mondat először:*

Kiszólna: Sándor, álljál odébb,
eltakarod előlem a Napot,
de hát ahogy kinéz, nincsen itt
semmi Sándor, semmilyen más despota,
és Nap sincs.

Két cégérfestő kisinas, új kor új gyerekei,
most keveri ki a festéket,
készíti az ecseteket,
méregeti, hová pingálja a Napot,
hogy sugarai megfelelő szögben ériék
a hűvös sivatagot.

— Ébresszettek fel, ha munkáttal készen léztek
és mégis idetéved valaki — morogja bosszúsan.

— Ébresszettek fel, hogy elmondjam,
amit el kell mondanom.

3. *22. km autóbuzson:*

Kanyar után meg-
álló. Megálló után
még kétszáz lépés.

Még néhány füleddt járat
véget ér ez a — ezt most
t é n y l e g nem tudom befejezni.

A *nap* kevés, úgy értem a szótagszám
nem jön ki, meg különben is.

A *század* megfelelne formailag, viszont
erőltetettnek, érzélgősnek találom.

Az *élet* szintúgy patetikus, meg minek
az ördögöt a falra festeni.

A hónap kispolgári életvitelünket
leplezné le, ezt meg el szoktuk hallgatni.
Útról lévén szó, a befejezetlenség nem is hiba,
hozzáadhat e néhány sorhoz valami
metafizikai bájat.

4. *Aperitif:*

Itt jártak az összeírók. Meg-
ittak egy-egy pálinkát, ebédidő előtt voltunk,
és mindent összeírtak.
A szobát, a konyhát, a fürdőszobát.
Iskolai végzettségünket és a baromfit.
Mindent, mindent.
Szilveszterről is kérdezősködtek.
Nem kell beírni — mondtam —,
halott már régen,
és nem sikerül életre keltenem.
Még egyszer körülnéztek, és elmentek.
Már kifordultak az utcánkból,
mikor észbe kaptam, nem írtak össze ezek semmit.
Szerelmes, szép szavak
nem férnek már versbe, nem a statisztikákba.
— Csillagom, add a kabátom, ebéd előtt
járok egyet és gondolkodom.

5. *Lakoma:*

Add a fűszeres húsokat, a húsos répát,
a sűrű leveseket.
Ha erősek nem lettünk, legyünk
nehezek. El-
mozdíthatatlanok. Földhöz ragadtak, szó szerint,
a bácskai sárba térdig. Ha megjelenne,
el se tudjunk szökni az ellenség elől,
ott szuszogjunk szembe vele az első sorban,
mint a hősök,
mint az eleinek
minden időben.

6. *Agfa, Kodak, Orwo etc.:*

Valahogy majdnem egyidőben
készült rólam ez a két fénykép.
Az egyik a személyi igazolványba kellett,
a másikat valami költészeti antológiába szánta
az ihletett fotós.

Egyik sem én vagyok.
Sem a hivatalnokképű,
sem a távolba merengő.
Az az igazi pornográfia lenne,
attól félek.
Vagy a hústól megfosztott koponya
kéjtorz mosolya.

7. *Szilveszter délutáni álma:*

én vagyok.
Vén kéjenc, a napsütötte korzón sétálok.
Nyolcvanöt múltam a nyáron,
tökkelütött trotykos, nézem a lányokat,
és szebb napokat remélek.
Úgy általában.

8. *Egy vígeposz nem végződik be ekképpen:*

Egy vígeposz tulajdonképpen nem is kezdődhet így.
Még kevésbé folytatódhat ilyesfélén.
Csupán a szerelem és a forradalom
kezdődhet és végződhet
mindenféléképpen.
Lettek légyen így a poézis örök tárgyi.
S ha meggondoljuk, hogy a szerelmi gyakorlat
mily semmi százalékának
születik, hogy úgy mondjam, kézzel fogható eredménye,
be kell vallani, nem is áll rosszul az emberiség
a forradalmakkal.
Lehet ennek a rengeteg, mindenféle sorsú
népnek reménykednie, a valószínűségi számítás
reális esélyekkel kecsegtet.
És az eldöntetlen sem ritka eredmény.

9. Szilveszter tiszavirág rengeteg:

A disznó szerszáma nem olyan csavaringós,
mint a mi észjárásunk.

A jéghegy hátán is meg tudunk lenni.

Tengni-lengni.

10. Hallották-e hívét?

Szilveszter álmatlansággal küzd ellenem.

Ez a nap múltában is ellenem van.

Hab a kádban, jégkockák a teában.

Ha bevallom, hogy alig értettem valamit az egészből,
az nem ment fel semmiképpen.

Mindenki tegye azt, amit tennie kell.

Úgy is elalszom.

Ha majd egyszer megáll a vér is
az ereken, hazajáró lélek szeretnék lenni.

A végtelen vízre hulló levél árnyéka.

Az is vagyok, átkos koncentráció.

Hányszor leselekedtem a varázsló után.

Figyeltem minden mozdulatát.

Vártam a szavait.

Kapkodtam a fejem ide-

-oda, nem voltam benne biztos,

melyik is ő néhányuk közül. Egyszer ezt figyeltem,
máskor azt.

Végül magamat.

Nehéz megmondani,

túl későn vajon,

vagy sem.

Biciklizni szerettem és Berzsenyit olvasni fennhangon.

Semmi sem tart rövidebb ideig a halálnál,

csak hát az nem jelent éppen semmit.

11. Café Centrál:

Öt (5) szótag legyen

az első sor, majd hét (7) és

öt (5) szótagos sor

következik — ezekkel
felel kétszer hét (2 . 7) szó-

tag, de lám, ebből sem sikeredett waka,
egy szótaggal túllőttem a célon.

Végeposznál nem ilyen szigorú a regula,
néhány szóval vagy korsó sörrel több
még nem borítja fel teljesen a rendet.

Igaz, a másnapok szinte kibírhatatlanok!

Számozatlan mellékadal,

vagy a szereplők bemutatása színre lépési sorrendben:

Elsőnek Á. Ébred, hajnali háromkor-négykor.

Vidáman mászik ki ágyából, örül az életnek.

Mindenkit felébreszt, erre visszaviszik az ágyába,
és lekötözik. Kétéves lesz, és rossz néven veszi
mozgásszabadságának e durva korlátozását.

Esetleg újra elalszik és kioldatik.

Leginkább nem alszik el, és szintén kioldatik.

Mindenki felkel, kivéve Cs.-t.

Kilencéves, az alvajáró álmodozó

és haszonleső csörtető fura ötvözete.

A., rosszkedvűen ugyan, már szedi ki a mosógépből

a ruhát, tereget, locsolja a virágokat,

vagy más hasonló hasznos tevékenységet fejt ki,

így szerző hajnali merevedését nem realizálván,

meglehető morózan ténfereg a lakásban.

Megérkezik nagyanya, szerző édesanyja, —

A. férjestől el munkába.

Már említett 22 km, mit, az anyagiakat

figyelembe véve, a középkorú házaspár olykor

autóbussszal, másszor személygépkocsival tesz meg,

ezrek statisztálása mellett a közúti forgalom című

jelenetet játszva el.

Dráva filter, gyufa.

Két perccel, joghurt.

Magyar Szó, és véle a világ jókora szeletje.

Különböző módon, közvetlenül vagy közvetve,

annyian bonyolódnak bele a cselekménybe,

hogy úgy fél nyolc után már lehetetlen követni

színre lépésük sorrendjét.

12. *Diomedea exulans*:

kínjába
 mint kígyó
 a saját farkába
 harapna az albatrosz
 önnön húsába

tépi vijjogva szárnyalását
 harapja szaggatja csak fékezi
 csak kivérzi se mást
 halálra se magát
 nem mérgezi

13. *Képviasat: diomedea exulans*:

Fent az ég, lent a föld, tökéletes egyensúly.
 Az égen az izzó napkorong, méregfogakkal bezárt tér.
 Szent állat. Undorító hulló.

Mintha lenne,

albatrosz az nem kígyó,
 és már nem az égen,
 lent a földön tárta ki szárnyait,
 ott, ahol nem szárnyalhat.
 Méregfogak híján
 most ebben a dolgozatban
 csupán annyi mozdulna,
 ahogy néhol hozzáér,
 tavakat fodroz a szél
 a lomha folyón.

Lúdbőrző szigeteket
 agyvelődön wakám

ha hagyna
 kör bezárulna
 albatrosz gurulna.

VÁROM UDVARIAS LEVELÉT
THOMAS MANN

VESZTEG FERENC

Az újban csak a legrégebb a jó.
(Paul Valéry)

mit látok mit hallok

merev síkban lapra lap
keményen szavam elé vágnak
szajkóznak
mintegy vezényszóra magukból kikelve százan
hogyan satnya verslábakba rokkantam

herr zauberer

éppen éppen
protokolltudó
mítoszhumanizáló
polgári józan virrasztó

mit hallok mit látok

megilletődötten köszöni leveletemet
s wassermann szavaival kérdezi
„valóban így van”
nem erős túlzás ez

de ha így is volna
az ön számára
akkor is szép maradna

máskülönben miért miért miért küldené vissza
rimbaud
kafka
eliot leveleit azzal
hogy meghatottan olvasta őket
hálóját fejezve ki
amiért jót tettem hitemmel
szép szeretetemmel és tiszteletemmel
(megint csak a szegény wassermann-nak)
elfogadván nem csekély értékű tulajdonként
az ő szavait
melyek ezenkívül is
feljegyeztettek valahol
(holtbiztos lehetek benne)

mert a világ helyzete
(diadal és párját ritkító hőstette az emberiségnek)
mérhetetlen
ahogyan az a neutronbomba-féltékenység gyanánt
(amit jól észrevett és észbe vett)
holmi egyensúlyra semlegességre vigyáz
s az érdek
minden szellemi tisztességtudást
sutba vető
szemérmetlen eluralkodásában
örömét leli

az manapság megtalálja a számítását

de remélem
ha majd az élére állított helyzet
kis szünetet tartat velem
felismerés-jelentéseimet én is
750 oldalas zárófejezetekkel fejezem ki

ahogyan ön mondaná

távoli témájú ócskaság
de azért meglehet
hogy mégis belop
némi magasabb rendű derűt
ebbe az egész komor

életbe

másformán
olyaténképp jellemezve (látszólagos) állásfoglalását
— csupa közhelyszerű általános semmitmondásokban tobzódva —
misperint az elkülönülő
tudatos vagy öntudatlan individuum egyrészt
(az ön játékossága ezt engedi)
kora és kortársai életét is éli
feltéve ha természetes
okvetlen adottságnak vesszük
az egzisztencia általános és személytelen alapjait
(amiben semmiképp se oszthatom a véleményét)
másrészt
ha nem is áll olyannyira távol öntől
a kritikátlanságnak
azaz a kritikának még a gondolata is
(a là hans castropjától fiatal korában)
én még akkor sem
az általánosságba vesző (nagy kezdőbetűs) Kort
hibáztatnám
látszólagos mozgalmasságaiért
reménységnek kilátásoknak hiányával
hanem magát az embert
kontár szabóját
ki aprólékos pedantériával cicomázza
cirkalmazza a büszke polgárt

„most fölhúzza eszének óráját: mindjárt ütni fog”

ezért inkább mellőzzünk mindenféle tudálékos premisszát:
„erkölcsi önállóságot”
„közvetlenséget”
„robosztus életerőt”
miket ön mindenkor dédelgetett előszeretettel használ

hagyján
mennyre bénító lehet az ilyen hatás
letális állapot
nem vitás
amennyire ön időben-térben
szívvel-lélekkel osztozik
(persze az ironia leplebe csavartan)
középszerű „hősei” lelkiismeret-furdalásaiban
a fodros
képek és látomások ijesztő boldogságába vegyülve
lehetőkönnyű
hozzáadással-elcsippentéssel kozmetikázva
egyébként is burkolt mondanivalója
(velős kijelentésekben gazdag)
olvasatainak
semmi esetre se végérvényes optálásait (optálásait!)

oeuvre-je nini
fakultatív jelenséggé nőtte ki magát
européer exkluzivitássá
valóságos hottentotta áriává
amit azonban korunkban megtanulni
gyakorolni
ajánlatos kívánatos

herr zauberer

éppen éppen
protokolltudó
mítoszhumanizáló
polgári józan virrasztó

hogyan
jól látok jól hallok
hát lehetséges
hogy a nyájas olvasóval (együtt) szöveget üt a fejében
ha már rimbaut-t kafkát eliotot
pimaszul
féktelen szilajsággal tegezni mertem
miért
miért tesztek önnel pont kivételt

hova gondol
 merev herr zauberer
 hisz lejárt már a farsangok idillje
 még véletlenül se lehet
 költőileg
 szólni holmi civilizálatlan
 rejtett ingerek kielégítésére

maradjunk ezért a művelt nyugaton
 s a világpolitikában mindéig
 csakúgy használatos
 megszólítási formánál
 amint ez a nemzetközi jog szerint is
 szuverén idegenek között dukál

„Üristen, hol a nevetésem . . .!”

stille kuvikszó
 stille tücsökcirpelés
 pszt
 csitt
 hush
 ezeregy árgus szemmel gusztálnak
 birnami erdőket mozgató
 matrachajú balekok

„. . . De mi lelt,
 Nagy király, mért vagy oly levert?”

pourquoi des paroles
pourquoi parler
parler . . . (kom'il'fo'-mi'ko'fo') pauvre affaire

wassermann wassermann
 békamáj és cinegeháj
 a világot nem a gondolat kormányozza
 egészen más
 vagy inkább semmi
 alakul magától
 ímmel-ámmal indulatok és vágyak viharában

kezdi-e végre sejteni álmodni
közös ébrenlétünket
hol most vagyunk
hol most nem vagyunk

első boszorkány: kép
második boszorkány: kép
harmadik boszorkány: kép

együtt: kép szemének kín szívének
jőjj be árny és menj ki lélek
„hova vesztetek drága idézőjelek”

adrian zenét hint a levegőbe

fagyhullám
tükörmorajlás
térhez időhöz nem kötött szellemállapot
csapott vállú ébrenlét-kijózanodás
zárj magadba képzeletszabadság

zárj magadba cafrang
hogy „accidenti!”
s finom mosolygás
(érvényesítve ösztönt mértéket válogatást üdvösséget)
eltüntesse létünk nyomát
érvelések terjengős kinyilvánítását

herr literaturpolitiker
herr konjunktur-ritter-glücklicher
herr rabulistiker

mindazonáltal hogy-hogy-nem
egyéni méltányosság
artificiális affinitás
búvár-munkabírása iránti hódolat helyett
belőlem mintha valami pézsmaszagú
szellemi sivárság áradna
infertilis
kataleptikus

nyomatékosan képviselve imígyen
 akár betegségnek balgaságnak
 akár egészségnek értelmességnek
 (tetszés szerint választhat belőlük)
 szinte „teurgias” párosulását

hogyan köznapian fejezzem ki magam:
 „hőseinek” kitérülése
 „témáinak” kerekded kibontása
 szájalom- és undorkeltő hatással van rám
 (mit részletezzem)

az idegeimre megy az a nagystílusú pallérozottság
 luxuriózus visszafogottság
 miközben nyimnyám rendszeretével
 módszeresen előkészíti a „talajt”
 hajjjaj

addigra én már ... (életteret hagyva alantas indulatnak)

de hát kár a gőzért
 magának még a legszebb hímrinyó se dughat
 tüzes taplót a fülébe

 ugye ordenáré
 mélyütés
 s legvalószínűbb hogy az is marad
 még ha a továbbiakban
 körütekintő indoklással
 merő ellentétét is be sikerül bizonyítanom
 mert ezt egyenesen megköveteli
 galád jussául az élet
 (fiatalnál könnyen áll az ítélet)
 s ha történetesen elbíbelődök is vele
 mi jöhet ki számomra belőle
 ha eszeveszett vágatásban
 ép bőrrel maradok szájtáti szemtanúja
 az elmaradhatatlan enyészetnek

mert vettem én már pofafürdőt
fecsegésből hallgatásból
s jól tudom mit ér egyik is meg másik is
ha megannyiszor fontolom is
különbözőségük páros két oldalát

minek szépítsük
ugyanúgy ide tartozik
s ideig-óráig csak úgy szabadulhatunk tőle
ha a maga módján kiöklendezzük

máskülönben valóban
reked minden a régiben
kísérteties finomságba
sápadtságba oldódva
s kapaszkodónak
nem lesz még egy VONAL sem
amelyet a szem
határozottan követhet
vagy megrajzolhat esetleg
itt és most
a semmivé váló
fölismerhetetlen tájban

horhó
vattázott nesztelenség kísért
sürget visszavonni a visszavonhatatlant
megmásítani
elúsztatni
köddé-füstté változtatni
az eszmélet körvonalait
az elképzelhető
legteljesebb magányt

tompultság
koszlott napi mámor
„tűnve megálló pillanat”
(megállva tűnő pillanat)
zákonyság
enfin

enfin seuls
 föltétlenül
 fulmináns időbelem
 perfekt
 egyedi
 ez igazán
 minden tekintetben
 helyes
 (mint megannyi kintről érkező hasbeszélő költői mondás)

mi még

eklampszia
 kotnyeesség
 (hóka-tarka-opálos holdkőfény)
 ahogyan keletkezik
 ahogyan elhal a néma varázslat
 halkan suttog ugye álmában thomas mann
 hull alá a meredélyben
 lisztes-selyempuha meredélyben
 fantom homokóra szűk nyakán át
 az előre sejthető
 belső reménytelenség és ízléstelenség ingoványába
 mert
 a veszett fejsze nyele menthetetlen
 a baljósan felgyülemlett tompultság és ingerültség
 nyilván
 újra fülsiketítőn robbanni fog

ó
 tetteink mitikus szerepmeghatározásai

ó
 árnyékbiztonságunk szégyene
 thomas mann
 várom hova
 merre késik udvarias levele

SÉRELEM

N É M E T H I S T V Á N

Rossz kedvvel ébredt. Ült, csak ült az ágy szélén, a szoba szokatlan csendjét épp csak érzékelte, mintegy félálomban. Aztán kábultan tapogatózni kezdett maga körül, mintha a csöndet próbálta volna elcsípni, tenyerével a gyűrött lepedőhöz szorítani, mint egy fáradtan rebbenő molylepkét. Az ébresztőóra süketen meredt rá az éjjeliszekrényről, elszórt, színes orvosságbogyók közül, szinte megmeredve, pontosan tizenkettőt mutatott. „Ez éjjélkor megállt, pedig az este fölhúztam... mintha fölhúztam volna.” Föl-emelte, megrázta. Járni kezdett. Visszaállította a helyére.

— Mária! — kiáltotta rekedten, erőteljesebben megismélte: -- Mária!

Fölemelkedett, magára rángatta gyűrött, gyümölcslé pecsétes pantallóját, ragadós és nyirkos volt, mintha egy nedves, hűvös odúba bújt volna, megborzongott. Az előszoba nagy faliorája negyed tízet mutatott. „Elaludtam”, állapította meg duzzogva, „de nem értem, miért nem ébresztett föl Mária?”

Legyintett, még csak rágódni se érdemes ezen. Máson se. Semmin. „Azzal, hogy megszülettünk, tulajdonképpen semmit se nyerünk.” A nyitott ajtón át kilépett a lugasba. Az októberi délelőtt érett, nyugodt fénye öntötte el a kertet, a kőfalakat, a faragott kőoszlopokat, Mária agyonápolta virágait. Sohasem köpött, ennek még a gondolatától is undorodott, ha mégis köpnie kellett, elfordult; elfordult, akkor is, ha egy lélek se volt a közelében, s arcát a zsebkendőjébe rejtve kitörölte, mintegy kicsente a szájából a nyálat, s zavart pillogások közepette rejtette el a zsebében. Szerinte csak a hegyeken túli dohánysvercerek és öszvérhajcsárok köpködnek. No meg, persze, a rendőrök. Őt köpni még senki se látta, esetleg csak imitálta a köpést, ezt is csak akkor, ha valamiről igen lesújtó volt a véleménye. Puttyant egyet a szájával, üres szájával,

s ezzel egyúttal visszavonhatatlan véleményét is kifejezte a világ dolgairól. „És azzal, hogy meghalunk, valójában semmit se veszünk.”

— Te kivel beszélgetsz?

— Hol vagy? — fordult az öregember a hang felé. — Kereselek.

— Itt vagyok — mondta Mária. Gyöngéden rámosolygott a férjére; nagyon vigyázott rá, el ne árulja előtte magát: megindult aggodalmát.

— Elaludtam — mondta ingerülten az öregember. — Hogy hogy nem ébresztettél...

— Aludtál, mint a tej. Nem volt szívem...

— Ez még sose fordult elő velem, föl kellett volna, hogy ébressz...

— Ne izgasd föl magadat. Nem késtél el sehonnan.

— Dehogynem. Toncsival megbeszéltük...

— Mit beszéltetek meg? — Mária már ott állt az öregember előtt, kezében egy törött szárú georginával.

— Az utat.

— Azt holnapra beszéltétek meg. — A georginával meglegyintette férje arcát. — Elaludtál, igaz, de azért nem aludtál át egy teljes napot. Ej, ej... Kihozzam ide a reggelidet? Áldott nap-sütés...

Az öregember arca hirtelen földerült, hegyezni kezdte a fülét. Sarkonfordult, s bekocogott az öreg távcsőért. A magas kőfal elé sietett, fölhágott a kőpadkára, a távcsövet a fal tetejére helyezte, elébe görnyedt. De hiába kémlelte a messzi tengert, nem fedezte föl rajta a hajót, amelynek távoli kürtjét mintha hallani vélte volna. Elszontyolodva tért vissza a lugasba. Mária már megterített.

— Elkerülnek bennünket. — Az öregember hangja fősajgó sérelem. Beleereszkedik a fonott székbe, gyümölcslé pecsétes pantallójára asztalkendőt terít. Mária mozdulatlanul áll fölötte. Szeretné a vállát megérinteni, csak biztatásként vagy hogy megnyugtassa őt, hogy egy mozdulattal kifejezze iránta azt, amit semmi mással nem tudna kifejezni, a hozzá való ragaszkodását, rebbenő aggodalmát, fölhullámzó félelmét, rátörő balsejtelmét, mindazt, ami az utóbbi időben nyugtalanítja. Mi ez? Félelem? Fél? Mitől fél? Édó, az ő drága, kedvesen mogorva Édjója még itt van. Akár a vállára is tehetné remegő kezét...

Az öregember eltolta maga elől a kávéscsészét.

— Elkerülnek bennünket — ismételte —, nem úsznak be többé a csatornába, úgy látszik, jobb nekik kint, túl a szigeteken.

— No azért a mieink beúsznak — próbálta engesztelni Mária. Ismét mosolygott, örült, hogy Édója mind megitta a tejeskávét. Mintha tükör előtt állna, néhány mozdulattal igazított hófehér fürtjein.

— Nagy ritkán — sóhajtott az öregember. — És csak némelyik. Akikben maradt még némi tisztelet ez iránt az átkozott kapitányfészek iránt. — Hirtelen hátraszegte a fejét: — Tudod, hogy nem szeretem, ha a hátam mögött állsz. Nem látlak, nem látom az arcodat.

Mária elnevette magát:

— Láttad már eleget.

Az öregember, csak úgy ültében gyöngéden megragadta Mária sovány karját, s leültette maga elé egy székre.

— Így — mondta. — Szeretem, ha mellettem vagy. Szeretem, hogy ilyen nyugodt vagy. Meg kell mondanom, hogy tulajdonképpen én téged mindig szerettelek.

— Bolondokat beszélsz — nevetett Mária, de a szeme bepárásodott. — Bolondokat beszélsz . . .

— Végül is ki kell mondanunk bizonyos dolgokat — folytatta az öregember — bizonyos dolgokat, amelyek évek hosszú során érlelődnek bennünk.

Mária tekintete elkalandozott. Hosszú, sovány karját az asztalra fektette, az üres csésze mellé, a keze fejére, mint egy nagy, megbarnult szőlőlevél, arany fényfolt hullott. Errébb a lugas nagy kőkockáira is. A vasrácsos kapu keskeny nyílásán túl a tenger nyugodt ringása. „A *nyugalom* nyugtatja meg — szorult el Mária toroka. — A *nyugalom*.”

— Azonnal jövök — mondta az öregember s fölkel. Egy szivarral tért vissza. Előkészítette, majd meggyújtotta. Kifújta a füstöt. Ő csaknem szembe ült a rácsos vaskapu keskeny nyílásával, így messzire elláthatott a tengeren, amely most valóban nyugodtan ringott, jobban mondva folyt; folyt a végtelenből a partok felé.

— Láttad, ugye, azokat a ciprusokat? — szólalt meg, a hangját szinte suttogóra fogta.

— Melyikeket? — csodálkozott rá Mária.

— Nem akarok kiabálni — suttogta —, tudod...

— Nem tudom, szívem.

— Dehogy nem! — lobbant föl. — Már hogyan tudnád. Ott fönt, az úton túl, a nyaralókban.

Mária sóhajtott: — Nem bírnám ki sírás nélkül, így inkább föl se megyek oda. Amióta az utolsó parcellát is eladtuk, nem jártam az olajfák közt. Tán nincs is ott már olajfa.

Az öregember gyanakodva fürkészte Mária megszorodott arcát.

— Sose beszéltél róla — mondta szemrehányóan.

— Minek arról beszélni... Te beszéltél róla? De én legalább hallottam a sóhajaidat, te az enyéimet sohasem hallottad? Láttam a megvert tekintetedet, ahogy dúlsz-fúlsz magadban és nem találsz a helyedet a saját házádban. — Hirtelen elcsendesedett, könnyörgő tekintetét az öregemberre függesztette: — Ne haragudj, hogy így rádszakadtam...

— Nem azért haragszom, hanem azért, mert mindent elfelejtesz. Hányszor mondogattam neked, mert kinek másnak mondhattam volna, hogy minden követ megvesznek már alólunk, betörnek az udvarunkba, alkudnak a házainkra, lesik, mikor pusztulunk el, hogy itt mindenre rátegyék a kezüket.

Szegény Édó... Mária fájdalmas, mindent megbocsátó, megértő mosollyal csüngött rajta, talán a mosolya meg fogja nyugtatni, le fogja csillapítani. Mert hiába is próbálná meggyőzni, hogy neki ilyesmiről sohasem beszélt, esetleg önmagának panaszolta föl ezeket a dolgokat, mint néha ő maga, meg bizonyára a legtöbb helybeli is, akik egy szép napon arra ébredtek, hogy idegenekké válnak ebben a nagy nyaralóhellyé duzzadt színes, eleven, hangos, lüktető kavargásban.

— Ne izgasd föl magadat, szívem, a világ halad a maga útján.

— Tudom — mondta az öregember —, de ha már annyira kedves nekik ez a hegyoldal, legalább megtanulnák tisztelni az itteni hagyományokat.

— Szűz Máriám! — csapta össze a tenyerét és kacagott fel szívből az asszony. — A saját gyerekeid se tisztelik ennek a hegyoldalnak a hagyományait, magát a hegyoldalat se, mert mind elmenekült innen, szétszóródtak az országban, a nagyvilágban.

— De mi itt maradtunk — mondta komoran, már-már fenyegetően az öregember.

Elhallgattak. Kósza szél szökött a lugasba, megzörgette a leveleket. Egy pirosra érett szőlőlevél csörögve végigsiklott a fényesre koptatott kövezeten. Aztán megint olyan csönd lett, mintha örökre az is akarna maradni. A tenger áramlása is megszűnt, egy helyben ringott, finom lélegzettel, könnyű selymekendő alatt.

Az öregember mintha elbóbiskolt volna ebben a páratlan fényben. A mellén keresztbe font kézzel, lehunyt szemmel ült, vállán, sötét mellényén egy aranyló, aranyfüstös napfolttal. Mária az öregember arcát nézte, ezt a sértődött, világtól elfordult fáradt arcot, amelyen, az orvos baljóslatú fejcsóválása óta, egyre gyakrabban rajtafelejt a tekintetét. Hajnalban, ha előbb fölébred, félkönyökre dőlve lesi férje alvó arcát. És hangtalanul siratja.

— Szóval nem láttad még azokat a ciprusokat? — szólalt meg az öregember, de a szemét nem nyitotta föl.

— Melyik ciprusokat? — rebbent föl tűnődéséből Mária.

— Amelyekről beszélek.

— Nem mondtál még semmit.

Szopora pillogások közepette hirtelen fölegyenesedett.

— Most hallottam vagy csak álmodtam, hogy dudál a hajó?

— Biztos csak álmodtad... mert nem dudált.

Nem is várta meg a választ, sarkonfordult, kocogott be az öreg távcsőért. A kőfal tetején át kémlelni kezdte a tengert. Kis idő múltán csalódottan jött vissza.

— Mégiscsak álmodtam... — Közel hajolt Máriaéhoz, halkra fogott hangon mondta: — Minden új villa, nyaraló, vityilló meg számaristálló kertjébe ciprusokat ültettek. Némelyikbe hármat is. Versengenek, hogy kinek a háza előtt legyen több. Odamentem az egyikhez és megkérdeztem: tudod te, hogy ez milyen fa? Nem tudja. Valami fenyő-féle. Hol láttál te ilyen fát? Tele van vele a temető, meg a kolostor környéke. Máshol nem láttál? Nem. Miért csak azokon a helyeken láttál ilyen fákat? Azt ő nem tudja. Majd én megmondom neked és aztán tovább mondhatod a szomszédaidnak, mindenkinek, aki itt ciprust ültetett a háza elé. Mert ciprusfának hívják őket. Ezek a fák őrzik a temetőinket. Sírkertjeink komor díszei. Megannyi sötét fenség. Csak megszentelt hely illeti meg őket. Vagy tielőttemek már semmi sem szent? Hogy megmondogattam neki, leteremtettem és otthagytam.

— Jól tetted! — mondta Mária megjátszott, diadalmas mosollyal a szemében. — Jó tetted, hogy végre megmondtd. Legalább most már tudják.

— Azért is mondtam meg nekik — suttogta elégedetten az öregember és visszaült a helyére. De aztán maga is elbizonytalanodott: csakugyan megmondta-e vagy csak szerette volna megmondani? Ebben egyedül csak Mária volt bizonyos.

TARI ISTVÁN PRÓZÁI

EBBEN A LAVÓRBAN

— Ebben a lavórban van a tenger, és én fellököm a tengert — visong egy kislány az ezredfordulón. Szavait tett követi.

Fellöki a tengert!

A tenger fura állatok képét bontakoztatva folyik szét az udvar száraz betonján.

— Nézd csak ezeket az állatokat! — örvendezteti meg az apja.

— Mesélj nekem róluk! — kérleli a kislány.

— Nem mesélek — komorodik el a férfi zavarában (mondott volna inkább növényeket) —, mert félni fogsz tőlük.

— Én máris félek — szepeg a gyerek a vakítóan fehér lavóra pislogva, mely mind kisebb lesz a szétfolyó állatokhoz (növényekhez?) viszonyítva.

A szellemek palackjához hasonlít ez a lavór.

— Palack... és lavór?...

De hát a lavór sokkal nyitottabb a palacknál!

Mi legyen az ő nyitottságával?

Semmi...

Mert legfeljebb ezt a nyitottságot, a palackéval szemben a lavór nyitottságát hozták, hozhatták a századok — állíthatná valaki némi malíciával.

A többi a mesék, azaz a meséket tápláló szorongás vagy sivárság dolga — ahogyan a „bátrabbak” fogalmaznának.

A FELKÉPELT VÁZA

A mester, kit elfogult ifjak istenként tiszteltek, bágyadt volt, és valljuk be, nyelve is akadozott a temérdek ital következtében, melyet műhelyében fogyasztottak el azon a túlfeszített délutánon.

Maradt még egy megmunkálásra váró agyagcsomója, s miután távozott a virgonc társaság, gyér fényű műhelyében ösztönösen korongolni kezdett.

Az anyag, sajnos, nem engedelmeskedett szétcsúszó ujjainak, ez hozta ki sodrából a mestert. Mérgében lekevert néhány taslit a korongon forgó vázának, és kábultan a részeg álom vermébe zuhant.

Másnap reggel, immár józan fejjel, mosolyogva bámulta a megfenyített vázát.

Őt, kinek kezét eddig hibátlan darabok hagyták el, mélyen meghatotta a felképelt váza látványa.

Ki kéne égetnem, így, ahogy van — morfondírozott —, hisz ennél a darabnál semmi sem adhatná vissza hitelesebben az elmúlt nap emlékét, mely számomra annyira kedves és maradandó. De vajon az én magánügyem fontos-e csodálóim számára? Megsejthetik-e ők eme szabálytalan darabról, hogy nem véletlenül, tévedésből hagyta el műhelyemet?

Hogy vélem nem akkor történt valami egészen rendkívüli, mikor is felképeltem, hanem amikor úgy döntöttem, hogy ez a váza, így, ahogy van, elhagyhatja műhelyemet.

Végül is, nékem, a mesterek mesterének, jogomban áll tévedni — ez nem a középszer, csak a legjobbak kiváltsága —, és már gyűrte is össze vívódásának tárgyát, a felképelt vázát.

„Jeruzsálem — dűnnyögte a zsoltárt, miközben korongjára csapta az összegyűrt agyagcsomót —, ha elfeledkezem rólad, száradjon el a jobbom!”

PIHEGÉSE PARÁJAVAL

A mesebeli táj azért mesebeli, mert a tévelygő vadászokon kívül alig jár arra valaki.

A mesebeli tájon nyulak és őzek iramodnak. Nyomuk gyorsan felszáll, felszárad, mint a harmat. — És a bokrok között, a cserjésekben, a vér cserjéseiiben máris nyugodtabban kalimpál a szív.

A mesebeli tájon tető nélkül, fedetlen fővel áll egy tanya. Dacol, ahogyan a romok dacolnak. Azt sepegik azok a falak a kíváncsi szempárnak: kerülj beljebb. Kihúlt konyhánkából az ég mérhetetlensége, zuborgása csillapítja majd éhséged.

Az ember azonban csak legyint egyet, majd rágyújt, és a vadnarancsok ragyás arcába fújja a füstöt.

Túl a vadrózsabokrokron egy puha vízű kút bugyog.

Egy — a mesebeli tájra tévedt vadászok elől — menekülő őz halálfélelme dörömböl fényes patácskáival az ajtón. Bebocsátást nyer.

Légszomjában is elegáns.

Az előszoba tükréhez szökell, annak csillámába fürdeti remegését.

Nedves orrával az üveget érinti. Pihegése párájával.

Összeroskadása, -sucklása előtt éberül tanulmányozza a tükörből azt a valakit, kinek öröme nem fogalmazódhat meg a tülekedő szólamoktól.

Az a valaki nyomorúságosnak érzi tehát örömét, miközben az is megfordul fejében, hogy egy disznó például sohasem lehet ennyire elegáns.

Miért, miért... Bonyolult kérdés ez, legalábbis annyira bonyolultnak tűnik, amennyire bonyolultak a világ fontosabb kérdései.

MIT IS KOCKÁZTATSZ!

— Vetessenek le a kanommal! — toppan a faluban kószáló, nagy susmust keltő riporterek elé egy bekecsez ember.

Az ételszagú eseményekre pícéző riporterek bólogatva összenéznek, és hamarosan egy túlfűtött kiskonyhában nyugtatgatják a háziakat, kik az idegességtől vagy örömtől elcsukló, lámpalázás hangon mindenért bocsánatot, elnézést kérnek.

— Mi is ilyen helyről jöttünk, itt otthon érezzük magunkat — vágnak egymás szavába a riporterek.

A gyerekek a szobára nyíló ajtó üvegén leselkednek.

Kenyér, frissen köpült vaj kerül az asztalra.

A sparhelt szélén tojás héja reccsen, jó szagú sístergés a folytatása.

— Mindjárt jön a tojás meg a kolbász. Addig tesszen egy kis vaj! — mosolyog a kis termetű asszonyka.

— Megvárjuk, míg megpuhul.

— Ez nem bóti! Ez nem puhul meg — így a férje.

— Ez csak megizzad — hozza helyre a tévedést egyikük, a gyöngyöző vajra pillantva.

Az asszonyka csutkával fogja meg a sparhelt ajtajának áttüzedett fogantyúját, férje bort tölt a poharakba.

— Na, hol is az a kan? — türelmetlenkedik a fotós.
 — Arra még ráérnek. Előbb egyenek, biztosan éhesek, és igyunk is! — emeli a gazda koccintásra poharát.

— Csak tudnám, miféle kanról beszél — súgja a fotós.
 Míg a riporterek lakmároznak, a ház urából dől a panasz. Az asszonyka felhős képpel a háttérből figyel. Szigorú tekintetével időnként megfenyegeti a szobából leselekedő gyerekeket.

Az ablak beizzadt üvegén túl az udvar maszatolódik.
 A riporterek cuppogva hallgatják a megkeseredett szavú férfit, itt-ott a fejüket csóválják, bort isznak rá, ígérni semmit sem ígérnek.

Aztán kimennek az udvarra. A gazda kinyitja az ól ajtaját, a kan döcög ki. Megáll a hófolton, vizel.

— Várjon még! Na most fényképezzen! — rivall a fotósra a ház ura, öklét a kan szájába dugva.

Újból kattan párat a masina.

A riporterek távozóban.

— Mondja — szólal meg a fotós a kapuban —, nagy dolog az, ha valaki egy kan szájába teheti az öklét?

— Hűűűűű!... — szörnyed el a gazda. — Az rettenetesen nagy dolog — folytatja kisvártatva, nagyokat nyelve, reményét veszve. Szeme fátyolos.

— Sokat ittál apus — karol bele gyengéden a felesége.

— Hát maguk nem tudták?

— Így van ez apus — szól fejét ingatva, borúsán az asszony.
 — Te szemük láttára tűzbe rakod a kezed, ők meg nem tudják, mit is reszkírozol!

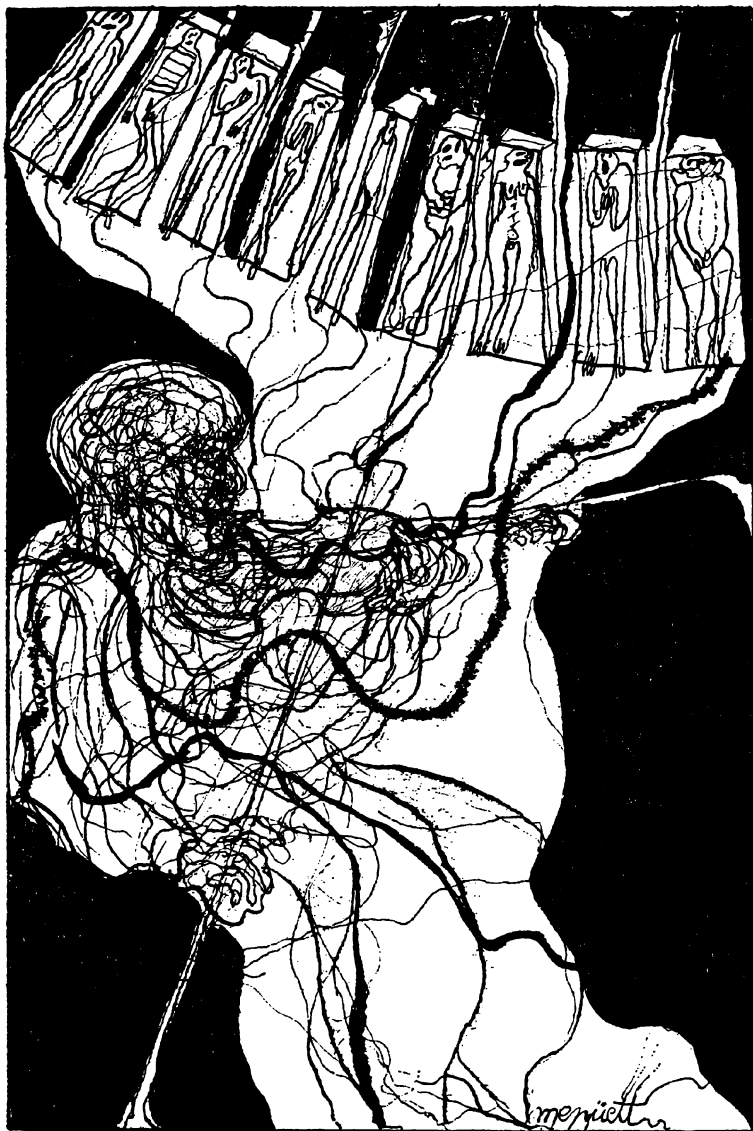
HIÁBA BUGYBORÉKOLTÁL

Ballagsz a se vége, se hossza sugárúton, és egy gyönyörű, fekete rádióra gondolsz, mely felváltaná azt a régit, ott a kredencen.

— Nincs annak semmi baja — mondogattad az asszonymak —, biztosan a központban nem stimmel valami.

— De hát mindenütt recseg — erőtlenedett el a feleséged, s akkor beláttad, neki van igaza. Hogy nem lehet mindegyik állomás egyidőben zavaros.

Amikor gyufaszálakkal pöckölted ki fényehagyott rádiótok csontszíniú billentyűit, rövid időre meg is szűnt a recsegés, aztán

Maurits Ferenc szövegrajza

megpattant benne valami. Hiába tekertétek a kereső gombját, a a mutató nem moccant. Megállt egy idegen adóállomáson, hol feltűnően sokat szövegeltek.

— Egész nap süket vagyok — rágta a nyakadat a feleséged.

Akkor beszéltétek meg részletesen, hogy sztereo lesz.

Ballagsz a sugárúton, kisüt a nap, ragyognak az üvegajtók. Ha most be kéne térned az üvegajtók egyikén, bizonyára elpirulnál. Érzed, ebben a világosságban is tapogatóznod kellene, hogy ne nyúlj a kilincs, a fogantyú mellé. A tapogatózástól paprikavörösen, határozottságot színlelve nyitnál be.

Fejed az üvegen koppanna, mint egy dongó — akkor vennéd csak észre a feliratot: VUCI (HÜZD), amitől még jobban zavarba jönnél. Az egyenruhás portás mosolya csak tetéznéd zavarodat. Fel-felé haladva a lépcsőn nyugodnál meg kissé, tudván azt, ezután termék következnek jól öltözött, feltűnően komótos tisztviselőkkel, akik mindenhez hihetetlenül gondterhelt képet vágnak. Kifeszelt télikabátod láttán tán még tegeznének is, ami nem zavarna, mert te csak ámulnál azon, hogy *gurulós székeken lökdösi magát a generációd*. Néha körülményesen az egyik asztalhoz ballagnak, a a kancsóból vizet töltenek maguknak, és olyan nyugodtan isznak, toporgásunkat semmibe véve, hogy azon már fel sem lehet habo-rod-ni, csak ámuldozni lehet. Mint ahogy a bátyád gyereke is ámuldozott, ha nagy ritkán, spicces állapotban luftballont vittél neki, hogy azt mekkorára fel lehet fújni, melynek persze egy nagy durranás és szentségelés lett a vége.

Ballagsz a sugárúton, és az öreg, gyufaszálakkal kipöckölt rádióokra gondolsz. Apádéktól kaptátok. El kellett volna mesélned a feleségednek, miért is ragaszkodtál annyira ahhoz a régi ládához.

Az ötvenes években te voltál az a kisfiú, aki állandóan egy rádióról álmodozott.

Ha előttek játszottak a gyerekek, a nyitott ablak függönye mögött énekeltél, hangodat mélyítve idegen nyelveken beszéltél, doboltál, bugyborékkoltál szobátokban, hadd higgyék, már nektek is van rádiótok.

És hiába áriáztál, hiába bugyborékkoltál, képzeletbeli rádiótok gombját csavargatva, a gyerekek nem figyeltek fel arra, amire akkor okvetlenül fel kellett volna figyelniük.

A rádiót apád hozta haza, biciklijének csomagtartóján.

Gyönyörű délután volt.

— Mindjárt bemelegszik! — mutatott az öreged a közepére, ahol titokzatos zöld fény gyulladt.

— Szól! — nyögted ki, és muzsikával lett tele a szoba. — Szól! — reszkettél legbelül, és tudtad, hogy nem kell többé énekelned, hangodat mélyítve bugyborékolnod.

Hát igen, az a zöld hunyorgás!

Legszebb estétek volt. Az asztalt körülülve hallgattátok a rádiót, nézésével nem tudtatok betelni.

Aztán eloltottátok a villanyt, és az ágyban is a rádiót hallgattátok. Varázsszeme zölden parázlott.

Abban a gyönyörű, zöld hunyorgásban aludtál el.

Gombjai közül ki kéne piszkálni a gyufaszálakat — bámulsz a magasban oszladozó kondenzcsíkra.

CINI-CINI MUZSIKA

Ünnep volt.

Mi patológusok akkoriban még benn laktunk a klinikán, s az ünnepek jóleső csendet, nyugalmat hoztak magukkal. Lefekvéshez készülődtünk éppen, amikor azon a késő éji órán muzsikaszó ütötte meg fülünket.

— Ki az isten lehet! — képedtünk el mindhárman, s keresni kezdtük a hang forrását.

A kihalt folyosókon kísértetiesen csikordultak lépteink: Mozart oly könnyű és derűs menüettje akkor fullasztó volt, és mázsányit nyomott.

A hullaház előtt gyökerezett földbe a lábunk. A menüett ugyanis, minden kétséget kizáróan, onnan jött. Ha valaki nem, hát mi nem féltünk a halottaktól, de akkor inunkba szállt a bátorságunk. Percekig álltunk egymásra meredve, majd miután összeszedtük magunkat, óvatosan benyitottunk.

Péter bácsi, a hullamosó ült a terem közepén.

A hullamosók rendszerint idősebb emberek, és valamennyien ragaszkodnak, szabad így mondanom: hivatásukhoz. Kivétel nélkül vicces, jópofa bácsikák, kik feszt beszélgetnek a halottakkal. Tegeznek, okítják őket, zsémbelnek rájuk.

Nos, Péter bácsi a terem közepén ült, a koporsókat mind körbe felállította (majd kibuktak belőlük a hullák), és önfeledten hegedült.

A halottaknak muzsikált teljes belefeledkezéssel.

Elgömbült jelvényedről — a felállított koporsókra nyilván az emlékeztetett — jutott eszembe mindez.

Hogy milyen súlyos és fullasztó lehet egy légiesen könnyed, felettébb derűs menüett . . .

(EFFEKTUS: BOMBA LE-FÖL)

(Rádiójáték)

FÜLÖP GÁBOR

(Meztelen láb szalad a homokon. Gondtalan női kacaj. Hullámverés. Férfikacaj. Meztelen láb szalad a homokon. Katonabakancsok hangja a köveken. Egyhangú, fegyvercsörgéssel kísért menetelés. Lassan leblendelni.)

I.:

(tárgyilagos, elbeszélő hangon) Egyszer betétem egy kocsmába. Ittunk. Sokat. Ki-be jártak az emberek. Éjfél már rég elmúlt, amikor hirtelen bekerült a kocsmába egy tehen. Talán valaki hülyéskedni akart ezzel: Mindenki röhögött. Dugókkal dobálták a tehenet, aztán üres poharakkal, végül székekkel böködték. Az álmából riasztott állat eleinte tehetetlenül bóklászott a kocsmában, aztán egyre inkább megzavarodva és mind gyámoltalanabbá válva földöntött egy asztalt. Mindenki röhögött. Aztán az emberek megvadultak. Nem tudom, ki bökte először bicskáját a tehenbe. Amint kifröccsent a vére és az állat kimeresztett szemmel üvöltöni kezdett, rengeteg bicska mártózott meg a tehenben, s egyre több lett a vér és egyre több a jókedv.

(Kiskocsmai mulatós-zene, röhögés, üvegcsörömpölés, kétségbeesett tehenbögés, asztaldöngetés. Az asztaldöngetés hangja lassan kivá-

lik, ritmusa egyre gyorsabb lesz, dobpergésbe megy át, majd hirtelen elvágvá — csend.)

I.: A tehén néhány perc alatt kimúlt, és elcsendesedett a vértócsa közepén. Ekkor a vendégek letörölték a vért bicskájukról, összecsuhták a bicskát, kifizették számlájukat, és lassan hazaszállingóztak.

(„Bécsi” hangulatot idéző bálterem. A Kék Duna keringő, kacaj, hangzavar, tánc.)

(Hirtelen félbeszakad. Csend.)

(Katonabakancsok hangja a köveken.)

(Bálterem ismét. A Kék Duna keringő befejeződik, nevetés, taps, újabb valcer kezdete, lassan leblendelni.)

(Koccintás.)

HEINRICH: *(kifulladtan)* Hát, öregem, rég forogtam ennyit! Olyan az egész, mint egy álom.

BEB: Ring!

HEINRICH: Mi?

BEB: Ring! Ring: ringlispil!

(Bálterem. Irreális zenebona, kacagás, koccintás, vásári verklizene, amely végül elnyomja a többi effektust, s megmarad a következő rész alatt.)

BEB: Fogd!

HEINRICH: Ó!

(Második hangtérben: óriási robbanás.)

(Beb örült kacaja.)

HEINRICH: Elvétettem, Beb.

BEB: *(kacag)* Elvétted, Heinrich.

HEINRICH: A katonabakancsok egymáshoz koccanása, Beb.

BEB: Igen.

- HEINRICH: A trombitaszó, Beb.
 BEB: Igen.
 HEINRICH: A koktélparti a győzelem után.
 BEB: Igen. *(Felkacag, majd hirtelen.)* Fogd!
(Bombafütyülés. Első hangtérben óriási robbanás. Csend.)
- BEB: Heinrich?
(Óratiktakolás.)
- BEB: *(felbuggyanó nevetéssel)* Heinrich?!
(Óratiktakolás.)
- BEB: *(most már örülten kacagva)* Elkapta...
(Az örült kacaj hirtelen vágással megszűnik. Meztelen láb szalad a homokon. Gondtalan női kacaj. Hullámverés. Férfikacaj. Meztelen láb szalad a homokon.)
(Katonabakancsok hangja, ezúttal sárban.)
- HEINRICH: Amint eltűntek,
hiányukból érzed
 messzi tárgyait jelenlétét.
 Játszol a *lehetőséggel*,
 sorba rakod őket,
 gondolatban
 kitapintod szögletes-domború
 vonalát valahánynak.
 Sorszámot adsz mindegyiknek,
 hogy megtaláld,
 helyére tehesd,
 ha visszakerülsz közéjük.
(Gong.)
- ÉVA: Szeretsz?
 ADÁM: Szeretlek, persze.

ÉVA: Akkor miért nem láthatlak?
 ÁDÁM: Mert láthatatlan vagyok.
 ÉVA: És mikor láthatlak?
 ÁDÁM: Ha majd ismét láthatóvá válok.
 ÉVA: Mikor?
 ÁDÁM: Ha majd ismét láthatóvá válok.
 ÉVA: Mikor?
 ÁDÁM: Ha majd (*robbanás*)
 ismét (*robbanás*)
 láthatóvááááá

(Az utolsó szó visszhangban vibrálva elúszik.)

ÉVA: Válsz?

(*Romantikus madárcsicsergés. Patak csobogása. Meztelen láb fut a homokon. Női kacaj.*)

I.: (*hirtelen realitással*) Aztán én is hazamentem. Megittam egy dupla feketét, megmosdottam jéghideg vízben — hogy aludni tudjak. Lefeküdtem a hófehér ágyneműbe koromfekete lelkiismeretemmel. Nem jött álom a szememre. Csak színes petárdákat láttam és örökégből karácsonyi csillagszórókat.

(*Halkan: A Kék Duna keringő.*)

I.: Nem jött álom a szememre. Csak színes petárdákat láttam. Szikrájuk összefolyt a tehénkiontott vérével.

(*Futballstadion üdvrivalgása: Gól, lelkesedés stb. kiúszik. Gong.*)

ÉVA: Szeretsz?
 ÁDÁM: Szeretlek, persze.

(*Éles lövés.*)

- BEB: Az én kezem úgy akasztották le a szögről. Kamasz voltam és teljesen otromba, mint ilyenkor illik. Szóval leakasztották a kezem, és egy rikácsoló hang azt mondta:
- RIKÁCSOLÓ H.: *(parancsolóan)* Ha már úgyis lóbálsz, legyen benne valami, amit majd elhajítasz.
- BEB: Hülye filozófia, nem? És azt mondták akkor: fogd két kezedbe az almát, kotlósként melegesd, s meglátod, vöröses héja mögül kibújik majd egy gyönyörű nő.

(Meztelen láb fut a homokon, női kacaj.)

- Egy gyönyörű nő. Fogairól tejszínhabként fröcskölnék a csillagok. A szeme — azt anyyiszor elmondták nekem — olyan lesz, akár a megfagyott vízesés. Ha kezemmel érintem — mint a ravaszt —, leolvad róla a jég.
- ÉVA: Akkor miért nem láthatlak?
- ÁDÁM: Mert láthatatlan vagyok.
- ÉVA: És mikor láthatlak?
- ÁDÁM: Ha majd ismét láthatóvá válok.
- BEB: És megszorítottam esetlen kezemmel az almát. Gömb alakú volt, és csonka kanóc lógott ki belőle. Éreztem szívdobogását.
- ÁDÁM: Felsikolt, leszalad a dombon.
Combján hosszú fűszálak muzsikálnak ciripelő rohanás-zenét,
a tóét, a holdét, a szerelemét.
Leszalad, tajtékba roppen
nyomában a fű;
vörös szemmel szalutálnak
a megriadt csillagok.
Megfordul álmában a folyó.
- HEINRICH: Megfordul álmában a folyó.

(Kiskocsmai mulatószene, hangzavar. Röhögés, pohárcsörgés, elcsukló danolászó hangok.)

- RIKÁCSOLÓ H.: *(az effektus alá mászva)* Csend!

(Az effektus folytatódik, ezért fölötte első hangtérben, hasító erővel.)

CSEND!

(Nagyon rövid motívum Rossi trombitaszólójából — A takarodó.)

RIKÁCSOLÓ H.: *(a távolba vészve, mintha szakadéka zuhan-
na) Cseeeeeeee...*

(Az elvészõ hang után — csakugyan csend.)

II.: Nem tisztelegtek kioldódott cipőpertlivel.

I.: A téhen sem akart bicska alá jönni.

II.: Most nem találok a sapkámát.

I.: A téhen is üvöltött.

II.: Üvöltött?

I.: Üvöltött, nem bögött.

(A már ismert bálterem-effektus. Az effektus eltűnését felriasztott, felröppenő madárraj hangjával keverni — mintha elrepülne.)

I.: Nem jött álom a szememre. Lefeküdtem a hófehér ágyneműbe koromfekete lelkiismeret-
temmel. Arra gondoltam, hogy a szétfröccse-
nő vérre is pernye hull. A pernyére pedig
pernye.

ÉVA: Mikor?

ADÁM: Ha majd ismét láthatóvá válok.

I.: Nem jött álom a szememre. Azzal próbáltam
megnyugtatni magam, hogy a bicska nem az
enyém volt. És a vér sem. Hiszen ott sem
voltam. Hiszen álmodtam az egészet — azért
nem tudok most ismét elaludni.

BEB: Az én kezem úgy akasztották le a szögről.

HEINRICH: A trombitaszó, Beb.

BEB: Igen.

ÉVA: Akkor miért nem láthatlak?

BEB: Igen.
HEINRICH: A trombitaszó.

(Meztelen láb fut a homokon. Női kacaj. Hirtelen zuhany hangja; ezzel egyidejűleg több borizű nevetés. Katonák fürdője. Cikként többször cikázva: magányos női — boldog — nevetés, ellentétéként több katona goromba röbeje. Csend. Hullámverés.)

BEB: A csonka kanóc oly gyámoltalan volt. Parázsra vágyott, mint a reménytelen szerelmek. A csillagok parázsára. A petárdák, a karneválok parázsára. Cigaretára gyújtottam. Sosem szerettem a tiltó táblákat. Hogyan is lehet tűzveszélyes egy alma?

*(Bombafütyülés effektusa: le-fel, mint a címnél.)
(A bomba eltávolodik, csend.)
(Visszhangzó W. C.-folyosó. Vízszugár visszahangzik egy pissoirban, csatlakozik hozzá még egy.)*

II.: A pokolba vezető út jó szándékkal van kikövezve.
I.: A tóhén üvöltött.
II.: Ki korán kel, aranyat lel.
I.: Aztán én is hazamentem.
II.: Nem mind arany, ami fénylik.
I.: Nem jött álom a szememre.
ÉVA: Akkor miért nem láthatlak?

*(Éles lövés.)
(A bálterem-effektus egy pillanatra.)*

ÁDÁM: Mert láthatatlan vagyok.
RIKÁCSOLÓ H.: Most jobbra!

(Gépfegyversorozat.)

RIKÁCSOLÓ H.: Most balra!

*(Gépfegyversorozat.)
(Csupán elkezdődik a bálterem-effektus.)*

RIKÁCSOLÓ H.: Most HASRA!

(A bálterem-effektus bombasüvítéssé válik, és eltűnik a távolban.)

I.: Aztán én is hazamentem.

ÉVA: Emlékszel, amikor felfelé rohantunk a lépcsőn?

(Ketten rohannak lépcsőn felfelé.)

ÁDÁM: Igen.

ÉVA: Emlékszel, amikor lefelé bukdácsolunk a lépcsőn?

(Ketten lefelé rohannak bukdácsolva a lépcsőn.)

ÁDÁM: Persze.

BEB: És a két lépcsősor között?

ÉVA: A két lépcsősor között fönt voltunk, egészen fönt.

(Elpattan egy hangszer húrja.)

II.: Üvöltött?

ÁDÁM: A két lépcsősor között látható voltam, mint a mesékben.

ÉVA: Szeretsz?

ÁDÁM: *(nyüszít, állati fájdalommal)*

I.: Üvöltött, nem bögött.

RIKÁCSOLÓ H.: Most HASRA!

(Gépfegyversorozat, csend. Romantikus márdárcsicsergés. Csend.)

I.: Megpróbáltam számolni magamban. De bármennyig is számoltam, nem jött álom a szememre. Végül azt játszottam, hogy tekézem és kuglibabákat döntögetek. Arra koncentráltam, hogy ledöntsem mind a kilencet egyszerre. Amikor azt hittem, sikerült, akkor volt a sikítés a lehangosabb. Üvegcserepek hullottak alá a magasból, és belefúródtak álmatlan fejembe. Aztán az emberek megvadultak. Nem tudom, ki bökte először biciskáját a tehénbe.

BEB: *(hirtelen, meg sem várva, hogy elhaljon a végszó)* Fogd!

HEINRICH: Ó!

*(Második hangtérben: óriási robbanás.)
(Beb örült kacaja.)*

HEINRICH: Ó!

(Több zuhany. Katonák goromba kórus-röhögés. Csend. Katonabakancsok a köveken. Csend. Szívdobogás. Meztelen láb fut a homokon. Női boldog, önfelelt kacaj.)

ÁDÁM: Majd ha ismét láthatóvá válok.

ÉVA: A két lépcsősor között...

(Koccintás.)

ÉVA: A vörös borral telt pohárnak más a hangja, mint a fehér borral telt pohárnak.

BEB: A fehér borral telt pohárnak más a hangja, mint a konyakos pohárnak.

ÁDÁM: A két lépcsősor között....

*(Koccintás.)
(Mélyrepülésben elszálló repülőgép erőszakos — beavatkozó — effektusa.)*

- BEB: Megsajnáltam a vergődő kanócot. Cigarettről tüzet adtam neki. Kiéhezett volt szegény és mohó. Rőgtön lángra kapott, s lelkesen vitte tovább a lángot az alma felé.
- HEINRICH: Elvétettem, Beb.
- BEB: *(kacag)* Elvétetted, Heinrich.
- HEINRICH: A katonabakancsok egymáshoz koccanása, Beb.
- BEB: Igen.
- HEINRICH: A trombitaszó, Beb.
- BEB: Igen.
- HEINRICH: A koktélparti a győzelem után.
- BEB: Igen. *(Felkacag, majd hirtelen)* Fogd!
- (Bombafütyülés. Az első hangtéren óriási robbanás.)*
- BEB: Heinrich?
- (Óratiktakolás.)*
- BEB: *(felbuborékoló nevetéssel)* Heinrich?!
- (Óratiktakolás.)*
- BEB: *(vágással)* Ekkor felvillant bennem,
- I.: mint az éjszakába mártott bicska, mint a tehén kicsorgó vére:
- BEB: Eldobtam magamtól az almát, akár egy nagy-nagy kézigránátot.
- (A bomba-effektus, de csak felfelé, s fent robban.)*
- (Egyhangú fegyvercsörgéssel kísért menetelés.)*
- (A lenti szöveg a menetelés ritmusára.)*
- ÉVA: Ádám?
- ÁDÁM: Éva?
- BEB: Első?
- II.: Heinrich?

HEINRICH: Második?
I.: Beb?
RIKÁCSOLÓ H.: Most HASRA!

(Különböző effektusok rövid ideig, mintha búcsúként megjelenének „a színpadon”: kocsmazaj, bálterem, alacsonyan elhúzó repülő stb. Végül a már ismert asztalcsapkodás, amely egyre gyorsulva dobpergésbe megy át, s hirtelen megszűnik.)

HANG: *(finom, arisztokratikus taps)* Áh, Bráfó!
Bráfó!

EMBERÉLET ÉS EMBERI ÉLET

— gondolatok az élet értékéről —

VARGA ZOLTÁN

Holmi ösztönös reflexiól vezérelve legszívesebben „izgalmasnak” mondanám a pesti képernyőn látott és hallott adást. Mármint a nálunk is jól ismert genetikus, dr. Czeizel Endre sorozatának, a Jövőnk titkainak második részét, A Taigetosz árnyékában címet viselőt. De még mielőtt e krimi-jelzőt leírnám, rádöbbenek: sokkal inkább mondható felkavarónak. Tekintettel arra, hogy azt a kérdést veti fel, mi történjen a napjainkban egyre nagyobb számban születő, jobban mondva az életképtenségük ellenére is ma mind nagyobb számban életben tartott torzszülöttekkel, azokkal a testileg és szellemileg egyaránt nyomorékokkal, akik semmiféle formában sem képesek az önfenntartásra.

Nyersnek tetsző szókimondással szólva, mozgásképtelen oligofrénekről, súlyos szellemi fogyatékosokról van szó mindenekelőtt, dr. Czeizel profiljának megfelelően legfőképpen olyanokról, akik valamilyen genetikai rendellenesség, pl. un. „nyitott gerinc” következtében lettek olyanok amilyenek, s kényszerülnek vegetálásra — „hála” az orvostudomány mai fejlettségének. Néhány évtizeddel ezelőtt ugyanis sorsuk még nem lehetett volna kétséges, nemcsak elkerülhetetlen lett volna, hanem a maga nemében „megnyugtató” is. Róluk szólva említi Czeizel Endre egy angol orvos drámái hangvételű nyílt levelét is egy ottani lapban. Azét az orvosét, aki miután hivatásának megfelelően biztosította egy ilyen szerencsétlen újszülött életben maradását, néhány év múlva viszontláthatta megmentettjét egy intézetben. Ennek hatására tette fel levelében a kérdést, helyesen járt-e el, nem a torzszülött elpusztítása lett-e volna inkább kötelessége. Lévéen a nyitott gerinccel születettek nem csupán mozgásképtelenek, s többségükben nem szobatiszták (vizeletüket és székletüket általában képtelenek tartani), hanem még értelmi képességük is többnyire idióta szinten marad csak.

Ilyenek hát, ezt tudom meg róluk az előadótól. Képet róluk nem látok, egyetlen állófotót sem. Nem „szalonképesek”, nem nyilvánosság elé valóók, mi értelme lenne a tévénezőt elképeszteni. Vagy éppen befolyá-

solni. Méginkább abba az irányba terelni az állásfoglalást, amerre a pusztza leírás is terel — alighanem mindannyiunkat. Engem is természetesen. Akkor is, ha egy bizonyos „testit” és „szellemit” nem valami tapintatosan egy kalap alá vevő kategóriába magam is beletartozom, fizikai értelemben mindenképpen önfenntartásra képtelennek minősülhetők. És talán egy pillanatnyi megtorpanásra kötelezőn is. Nem annyira belülről átélt helyzetemből fakadóan, inkább egy kívülről hallani vélt, s holmi „árulást” fejemre olvasó hang hatására csak. Hogy aki maga is beletartozik ebbe a bizonyos kategóriába, bármennyire is nem maga vont meg annak határait, annak talán mégsem „illik” így gondolkodni. Maradékitalanul egyetérteni az angol orvossal. Nem csupán kérdésfeltevését tartani jogosnak, hanem még a rá adandó válasz dolgában sem habozni. Taigetosz mellett szavazni, hogyha úgy tetszik.

Valamennyire tán Czeizel Endre ellenében is.

*

Figyelembe véve, hogy a számos írásában és előadásában gyakran „kényesnek” számító kérdéseket felvető s a művészetekben és társadalomtudományokban szintén rendkívül tájékozott genetikus álláspontja, amint az az előadás és az azt követő „kerekasztal-beszélgetés” során kitetszik, semmiképp se mondható ennyire egyértelműnek. Némileg talán a nyilvánosság szeméremre készítő hatására is, de mindenképpen mély őszinteségre vallóan, valamennyire jogosultnak mondja ugyanis az angol orvos kérdésfeltevéséhez hasonló nézetek felbukkanását, szükségszerűnek és elkerülhetetlennek is nevezve őket, alapjában véve azonban nem is annyira felemás álláspontra helyezkedik, inkább talán körültekintő. Mélységesen tudatában van a kérdés fontosságának, hogy is ne lenne, ezért is veti fel végeredményben. Meglehetősen részletezőn beszél a Taigetoszról, mindarról amit ez a szó, közvetlenül és átvitt értelemben egyaránt jelent, magával az eredeti „intézménnyel”, a nevezetes Spárta-környéki szakadékkal kapcsolatban is korrigálva eddigi tudásunkat. Elmondva róla, hogy a spártaiak valójában nem lehajtották abba az általuk életképtelennek ítélt újszülötteket, hanem egyszerűen csak idehelyezték őket, rábízva a többi a vadállatokra. Nyilvánvaló összhangban az etikai gondolkodásnak azzal a nagyon is régi jellemzőjével, miszerint az élet kioltásának passzív formája, az áldozat sorsára hagyása kevésbé elítélendő annak aktív változatánál — akkor is, ha a kettő közül az utóbbi a gyorsabb, s okoz kisebb fájdalmat. Ugyanerre a felelősségcsökkenő mechanizmusra vall azonban az életképtelennek ítélt újszülöttek köldökzsinórja el nem kötésének az a Czeizel által szintén említett gyakorlat is, ami a múltban szinte mindenütt elterjedt volt, földünk nem egy elmaradott pontján pedig ma is dívik még. Am ami e titkon mindig is létező Taigetosz esetleges „hivatalos rangra emelését” illeti, Czeizel inkább elutasító, a már említett angol orvos esetének vonatkozásában pedig elítélő is. „Megértően elítélő”, ha lehet ezt mondani egyálta-

lán, mivel végeredményben nem idegenek tőle az angol orvos szempontjai sem. Ugyanakkor azonban az emberélet feltétlen tiszteletben tartásának fontosságáról beszél, szenvedélyesen, már-már szuggesztíven is, valójában tehát kiáll annak szentsége mellett, szó szerint így, s mint ahogy ezt ennek kapcsán nyomban várom már, az általam is mélységesen tisztelt Albert Schweitzerre is hivatkozik. Hogy ezután mindjárt a genetikai rendellenességek miatt életképtelen magzatok világrajjottének megelőzését szorgalmazhassa. Mégpedig a magzat genetikai állományának születés előtti vizsgálatáért szállva síkra (amire már ma is van lehetőség), szükség esetén a művi vetelésben látva kiutat.

Két rossz közül a kisebbiket választja tehát. Magától értetődő logikából fakadóan, „elméletileg” ellentmondóan.

Sokkal komolyabb és kevésbé közhelyszerű érvelés számára kínál ugyanis így lehetőséget az emberi élet sérthetetlenségének kérdésével kapcsolatban, mint amit a korunk riasztó erőszakjelenségére való hivatkozás, az emberélet „olcsóságára” való utalás fanyarul spleenes gesztusa jelenthetne, nem kevésbé pedig a távolabbi vagy közelebbi történelmi múlt háborúinak, vérengzéseinek, népirtásainak emlegetése. Kibicsaklott okoskodás lenne is ez egyébként, felületes és igazságtalan, lévén itt szó nem a valóság állapotáról, hanem éppen azzal szemben támasztott követelményről, etikai normáról végeredményben. Biblikusan szólva a „ne ölj” parancsáról, az ötödik parancsolatról, arról az együttélési szabályról, ami minden humanizmus alapját képezi, olyképpen, hogy ha hovatartozásától függetlenül minden emberi lényre vonatkoztatva érvényesnek érezzük ugyan, ám aminek kapcsán arra sem árt utalni talán, hogy ez a parancs eredetileg összetartozók között, együttélők, közösséget képezők közt volt csak érvényben, kezdetben a törzs, a nép tagjai között, később az egy államban élőkre vonatkoztatva, pontosabban szólva azok szabad polgáira. Általános érvényűvé, de ilyenként mindig is csak a valóság fölött lebegővé, legalábbis az európai kultúrát illetőleg, a kereszténység emelte csupán, voltaképpen mai szemléletünket is meghatározva. Azt is, hogy szentségként emlegetjük, annak érezzük. Ösztönösen is viszolyogva olyan kérdés feltevésétől, hogy miért kevésbé elítélendő vajon egy minden tekintetben életképtelen „emberkezdemény” életének kioltása születés előtt, mint születés után. Vagy a magzatelhajtás általában minden életképességtől vagy — képtelenségtől függetlenül is. Miért kisebb „bűn” a csecsemőgyilkosságnál — figyelembe véve, hogy a születés előtti és utáni élet fogalmi végeredményben fokozati különbséget jelölnek csupán. Vagy akár a fogamzásgátlás. Tekintve hogy a katolikus egyház erre vonatkozó hajthatatlanul makacs, az élet és halál kérdésében minden döntést „isteni hatáskörbe” utaló álláspontja a maga nemében akár messzemenően következetesnek is tűnhet számunkra. Akkor is, ha maradéktalanul következetes mégsem lehet, s nem is lehetett sohasem, úgyhogy ezzel összefüggésben nem csupán az inkvizíció auto-

daféi, az egyház által indított keresztes háborúk, sőt az egymás ellen hadakozó világi hatalmak mindkét oldalon győzelemért könyörgő fohászok kíséretében megáldott zászlai jutnak eszünkbe, hanem ugyanilyen joggal az is felmerülhet, hogy az élet-halál dolgaiba való „be avatkozás” logikájából fakadóan, mint holmi isteni szándékot keresztező igyekezetet, az orvostudomány életmentő fáradozását is kárhozzatni lehetne. Valójában azonban nem is annyira a minden e téren való maximalizmus képtelenségét megmutatandó esett szó itt az egyház álláspontjáról, hanem inkább annak érzékeltetése kedvéért, hogy etikánk, éppen itt, az emberélet védelmének kérdésében mindenekelőtt, mennyire a vallás fogalomköréhez és normarendszeréhez, transzcendens kiindulópontra támaszkodó logikájához kapcsolódik még. Kiemelkedő értelmiségek, természet- és társadalomtudósok esetében is, amint az Czeizel fejtegetéseiből, valamint a beszélgetés több más résztvevőjének gondolataiból is kitészik. Mintegy a valóság követelményei szabta korlátokkal ütközéseiből fakadóan mutatva gyengeségeket, bizonytalanságokat és töréseket, amiért is a „Taigetosz elleni” nézetekben mintha főleg emotív természetű érvek dominálnának. Legszenvedélyesebben egy, a szóban forgó örökletes hibák folytán születetteket ápoló intézetben dolgozó orvosnő (nevét sajnos nem jegyeztem meg) álláspontjában. Ő említi ugyanis, hogy az idekerülő szerencsétlen gyermekek szülei nemegyszer szegeznek neki a kérdést, miért is tartják életben ápoltjaikat, miért nem hagyják őket meghalni, miért nem segítik át csendben a halálba őket. Érthetőnek érzem a doktornő álláspontját különben, nem is pusztán szerepből fakadóan csak, abból eredően, hogy a kerekasztal-beszélgetés szükségyszerűen feltételez egy ilyen, bármilyen alacsony szinten vegetáló emberi életet védő és azt feltétlen értéknek tekintő szerepet is. Személyének rokonszenvenessége anyásan meleg tekintete, érvelésének szenvedélyes hangja ugyanis mindenképpen mélyebb angazsáltságra vall, mint amennyi ebből a szerepből fakadna csupán. Amennyire a képernyő a szavai mögötti motivációs hátterét számomra látni engedheti, úgy érzem, munkájának értelmét, humánus tartalmát védi mindenekelőtt. Valójában akkor is, mikor bevallja, hogy az elkeseredett szülők fenti kérdéseire tulajdonképpen nem tud mit válaszolni. Azonkívül hogy visszakérdez: „Képes volna-e vajon egy életet elpusztítani?” Amennyiben jól emlékszem, így csupaszon, csak „életet” mond, bármennyire nyilvánvaló legyen is, hogy valójában emberi életre gondol. Ezért is óvakodom az „emberi” jelző elmaradását tudattalanja valamiféle árulkodó megnyilatkozásaként magyarázni. Annál inkább érzem viszont szimbolikusnak. Arra utalónak, hogy itt valóban csak így, a minden emberire utaló jelző nélküli életről lehet már szó csak, a fogalom pusztán biológiai értelmében, ami által nem csupán a minden életet, tehát az állati életet is tiszteletben tartó schweitzeri humanizmus koncepciója jut az eszembe, hanem ugyanígy a hinduizmus minden élőlénynek lelket tulajdonító ta-

nítása is. Az a minden élet kímélését követelő parancs, aminek végeredményben a hindu vallás hívei sem képesek maradéktalanul eleget tenni, és ami korunk és kultúránk aktív humanizmusa követelményeivel feltétlenül összeütközik — ezért tűnik számomra a minden élet iránti tisztelet schweitzeri ideálja is mindössze elvontan, „elvben” tisztelhetőnek, olyanféle emelkedett megnyilatkozásaként az emberi szellemnek csupán, ami előtt mindössze az elismerés zászlaját kell meghajtanunk. Akárcsak a rokonszenves doktornőnek az a már nem csupán emotív természetű érvelésnek tetsző fejtegetése is, hogy mi talán túlságosan is „szellemcentrikusan” ítéljük meg a dolgokat, amikor a szóban forgó testileg-szellemileg egyaránt magatehetetleneket „szerencsétleneknek” tekintjük, túlságosan is annak alapján ítéljük meg helyzetüket, hogyan éreznék magunkat a helyükben a saját ép tudatunkkal, életszemléletünkkel, értékrendünkkel, iszonyatosnak és elviselhetetlennek érezve, amit ők nem érezhetnek annak. Éppen szellemi fogyatékoságuk következtében. Ami mellett — feltéve hogy megfelelő ellátásban részesülnek — a maguk vegetáló módján akár boldogok is lehetnek.

És hát valóban! Miért ne lehetnének csakugyan azok?

Igen ám, csakhog... De mielőtt túlságosan is felhevülten továbbrohannék, egy-két pillanatra úgy érzem, ismét meg kell torpannom. Újra csak azzal a személyes helyzetemmel is nyilván összefüggő tulajdonságom miatt, hogy talán túlságosan is intoleráns vagyok mindenfajta vegetálással szemben, nem csupán azzal a végletesen alacsony szinten való vegetálással szemben, tehát, amelyről a tévébeszélgetésben szó esett, hanem tágabb értelemben is. Úgy is mondhatnám, hogy a negatív emberi attitűddel szemben általában, nem szólva arról, hogy magában a boldogság szóban is ott érzek holmi vegetatív kicsengést, egyfajta passzivitást, egzisztencialista szóhasználat szerinti immanenciát, bármennyire lehetséges legyen is ennek a fogalomnak egy másféle, aktív emberi magatartást feltételező értelmezése is, olyképpen, hogy éppen az aktivitásból fakadó örömet érzjük boldogság alatt. Olyasvalamit tehát, ami túl van a biológiai szükségletek kielégítése nyújtotta örömkönn, amiért is kevesek számára elérhető csupán, emellett pedig szükségképpen bizonyos kulturális fokon túl jelentkezik csak. Általában a létfenntartó szükségletek biztosítottasága esetén, néha viszont a „vegetatív szükségletek” egy részének pótlékaként szerepel, ideértve a tágabban értelmezett életörömlöket is aligha tagadhatóan a magam esetében is, mindenképpen szemléletformáló tényezőként tehát, amit még akkor sem árt tetten érni, hogyha jól tudjuk: bármely nézet rejtett lelki rugóinak kiutatása sem lehet azonos annak cáfolatával.

Ezért merem a rokonszenves doktornő rokonszenves „érzelmi humanizmusának” kiindulópontját kétségbe vonni. Annak a vegetatív boldogság-koncepciónak az értékét megkérdőjelezni, aminek kapcsán maga a doktornő is elmondja ápoltságairól, hogy minél kevésbé vegetálnak csak,

minél több jelét árulják el az értelemnek, annál inkább boldogtalanok. Más megfogalmazással élve ezt akár így is mondhatnánk: boldogságuk lehetősége fordított arányban áll szellemi képességükkel. Kérdés persze, kínálkozik erre nyomban a fanyar megjegyzés, nincs-e ez így az egész emberi nemre vonatkoztatva általában is. Ez azonban semmiképp se teheti jogosulatlanná annak feszegetését, indokolt feltétele-e az élet tisztelétének pusztán a boldogságra való képesség — akkor is, ha ennek a boldogságnak lehetősége mindössze a legszorosabb értelemben vett, emberinek már semmiképp se nevezhető vegetálásra redukálódik, s ha még ez is csak mások segítségével, mások áldozathozatala által biztosítható. És ha igen, miért csak az emberélet esetére vonatkozik ez, miért nem az állati életre is ugyanígy. Ebből a boldogságot központi érték kategóriává avató szemléletből logikusan fakadó kérdésre adandó egyik lehetséges válasz esetében ugyanis megint csak a „hinduista” felfogáshoz kerülünk közel, még ha nem is minden élőlénynek halhatatlan s mindig újból reinkarnálódó lelket tulajdonítva, de a kötelező magatartást illetőleg azonos, gyakorlatilag kivitelezhetetlen végeredménnyel.

Ez viszont már az élet védelme kötelezettsége határainak kérdéséhez visz el bennünket. Egyidejűleg pedig a humanista etika elméleti alapjainak kérdéséhez is. Annak felvetéséhez és boncolgatásához, hogy vajon idealisztikus alapon vállaljuk-e a humanista magatartás parancsát, kívülről vagy inkább „felülről” érkezettnek tekintjük-e, valamiféle isteni parancsnak, egyszer s mindenkorra meghatározottnak, érvényességének határait illetőleg változatlanoknak, vagy pedig a magunk akarata eredményének, olyan valaminek, ami felett mi emberek döntünk, mi határozzuk meg annak határait is, mindannyiunk érdekében élve, ha kell, a módosítás jogával. Nem mulasztva el azt sem megkérdezni, vajon a humanizmust egyfajta „univerzális nacionalizmusnak” tekintjük-e, szó szerint értve az emberszeretet fogalmát, mintegy az emberi faj, de csakis az emberi faj minden egyedére vonatkozóan, tekintet nélkül annak életképességére, tudattal bíró voltára, értelmességére, szocializálhatóságára, valóságos (nembeli) embervoltára. Vagy pedig ellenkezőleg, nem a zoológiai értelemben vett emberi fajhoz, a homo sapienshez való tartozást tekintjük a humanista etika alapjának, tehát az élet tisztelgetben tartása alapjának is, hanem az értelem, az agy fejlettségének egy bizonyos fokát, a tudat meglétét — akkor is, ha a kérdéses élőlény nem tartozik a homo sapiens fajhoz. Elméletileg mindenképpen, még ha nem is ismerünk más „észlelynt” az emberen kívül, s mindössze feltételezzük csupán, hogy földgolyónkon túl létezhetnek ilyenek, függetlenül attól, hogy — bármennyire a „kozmoszba” is kiléptünk már féllábbal — a velük való találkozás lehetősége, nagyon is meggyőző valószínűség számítások szerint, végérvényesen a tudományos-fantasztikus regények témája marad. Nem csupán az elképzelt velünk egyenrangúakról van itt szó csupán, annál kevésbé, mivel a „kritikus határt” semmiképpen sem közvet-

lenül az átlag alatti tartományban kívánjuk megvonni (valójában persze meg sem kíséreljük ezt), hanem messze-messze alatta ijesztő bizonytalansággal tapogatózva világosság és sötétség között egy szürke sávban, a „még tudat” és a „már nem tudat” senki földjén valahol... Ugyan hol is keressük ezt? — sóhajtának fel, miközben szinte akaratom ellenére Jane Gooddal feledhetetlen csimpánzai is eszembe jutnak. Minden gyerekeség vagy ízléstelenség látszata ellenére is megkerülhetlenné téve számomra a kérdést, nem súlyosabb eset-e az említett angol orvos elképzelésének megvalósításánál, illetve a kétségbeesett szülők kívánsága teljesítésénél egy egészséges csimpánz vagy más majomfajhoz tartozó egyed elpusztítása, akár még humánus célzattal is, kísérleti okokból. Figyelembe véve ugyanis az etológia tudományának mind elgondolkoztatóbb s a mechanikus ösztönfogalmat egyre inkább érvényteleníteni látzó eredményeit, ilyen szempontból alighanem még más állatfajták is számításba jöhetnek, hadd ne soroljam őket inkább, gondolataimat, minden látszat ellenére, mégsem állatvédelmi, hanem „embervédelmi” szempontok irányítják... Bármilyen legyen is azonban e téren az igazság, tisztán racionálisan gondolkodva feltétlenül oda jutunk, hogy az ember fogalma végső fokon elválaszthatatlan az emberi értelem, illetőleg az emberi tudat fogalmától, s ebből adódóan az ember társadalmi lényként való meghatározásától is, úgyhogy az emberélet legfőbb értéként való definíciója szintén ezzel áll összefüggésben. Végső fokon azzal tehát, amivel a szóban forgó kategóriába tartozó fogyatékosok a tudomány fejlődésének e terven felül készült homunculusi, gondolatkiváltó és vitára készítő melléktermékei nem rendelkeznek, amiért is a fentebb körülírt emberfogalmon kívül maradnak.

Mi legyen hát velük? Mi az, amire még így is kötelezhetnek? Még ha a szó igazi értelmében emberként nem is, de élőlényként legalább. Fájdalommentes eljárásra mindenesetre.

*

„A károkozásról szóló általános szabály értékelése során (»neminem laedere«) tudatában kell lennünk, hogy a szóban forgó szabály igen szigorú lehet. Ennek az elvnek a szigorúságát azonban olyan értelmezéssel enyhíthetjük, hogy az ügyfélnek mégis el kell tűnie a károkozást valamely általánosan jogvédett érdek védelme miatt. Ilyen érdek lehet pl. megengedett dolog más személy tulajdonát képező állat megölése, ha az állat elszenvedett gépkocsibaleset következtében súlyosan megsérül. A felelet abban a jogelvből van, hogy az ilyen állat megölhető, azaz a vagyont megsemmisíthető. (H. Klang: Kommentar zum Allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuch, Bécs 1951. Kommentar von K. Wolff) Ha a fájdalom elviselhetetlensége súlyosabb a halálnál, megengedett az állat megölése. Kérdés, hogy ez az elv érvényes-e akkor is, ha emberről van szó. Ha egy ember szörnyű módon szenved, úgyhogy fájdalmait pl.

égési sebek folytán, nézni sem lehet, ha elvesztette szemét, kezét és lábát, egész teste elnyomorodott, már csak a szája beszél, és kéri hogy vegyék el az életét, mert nem képes tovább élni — az, aki eleget tenne a bármilyen szörnyű módon is szerencsétlenül járt kérésének, megengedhetetlen cselekményt követne-e el? Ha ezt tagadjuk, akkor azt állítjuk, hogy a humanitás megparancsolja a könyörületesen az állat szenvedése felett, és megtiltja ugyanazt az emberi szenvedés esetén. Abban a kérdésben tehát, hogy megengedett dolog-e kárt okozni az embernek, értékelni kell azon javak és értékek fontosságát, amelyekben kárt kell okoznunk. Ennek az értékelésnek a során az a vélemény kerekedik felül, hogy az emberi élet nagyobb érték a szenvedésnél. Mégis határesetek jelentkezhetnek ilyen esetekben is, amikor felmerülhet a gyanú, hogy az élet ilyen körülmények között többet ér-e az elviselhetetlen szenvedésnél. Egy bizonyos: senki sem teheti önmagát bírónak és nem dönthet arról, hogy másnak az élete többé már nem kifizetődő, pl. mivel súlyos, gyógyíthatatlan betegség folytán közeledik a vég, ha az érintett fél megfontolt mérlegelés után nem hoz maga is ilyen ítéletet.”

Az Enciklopedija imovinskog prava i prava udruženog rada (N. I. U. „Službeni List”, Beograd, 1978.) c. háromkötetes kiadványban bukkanhatunk a fentiekre dr. Stojan Cigoj tollából. Mindenképpen nagyon is témánkba vágó soroknak mondhatók, tekintve, hogy emberi és állati élet kérdését éppúgy érintik, mint a fájdalomét, illetve a szenvedését, ezen keresztül pedig a fájdalommentességét is egyben. Akár még ellentmondást kiprovokáló megnyilatkozásaival, amilyen pl. az lenne, hogy „az emberi élet nagyobb érték a szenvedésnél” ami nyomban olyanféle „visszakérdezéseket” vált ki belőlem, hogy vajon kinek számára — lévén a szenvedő számára nyilván nem az, azért is teszi meg a szenvedő a maga módján a maga számvetését, amikor életének elvételéért könyörög, aligha „megfontolt mérlegelés” révén persze, hiszen azt elviselhetetlen fájdalmi nyilván lehetetlenné teszik számára. De még ha ezt tehetné is, megtehetné-e vajon bárki is törvénszegés nélkül, hogy segítséget nyújtson neki „megfontolt mérlegelés után” hozott döntésének végrehajtásában, amennyiben a szenvedő egyedül nem képes erre. Úgyhogy még jó, ha „felmerül a gyanú” a szerzőben bizonyos „határesetek” kapcsán. Egy valami viszont tényleg bizonyos: „senki sem teheti önmagát bírónak...” stb. stb., éppen elég szó esik erről a képernyőn is különben, anélkül persze, hogy a vitapartnerek bármiféle megnyugtató megoldáshoz is eljuthatnának. Esetünkben azonban az a kérdés, mi van akkor, ha az, akinek döntenie kellene, eleve döntésképtelen, mindig is az volt, s mindig is az marad, éppen mert az ember mint társadalmi (nembelei) lény semmiféle attributumával sem rendelkezik. Senki se dönthessen tehát? — vetődik fel a kérdés. Maga a közösség, maga a társadalom se hozhasson határozatot? Még a mindenképpen elengedhetetlennek tartott fájdalommentesség szavatolása mellett se vajon?

Szónokinak tekinthető kérdések nyilván. Akkor is, ha a jog, megfelelő szabályok meghozatalakor, sohasem mellőzheti a visszaélés lehetőségének előzetes kivédését, sőt elsősorban erre kell koncentrálnia — ebből fakadnak aztán a jogszabályok és valóság követelményei összeütközésének azok a paradoxonai, amikor a jog akkor is büntető szankciókkal kénytelen élni, amikor pusztán formális törvényszegés történt ugyan, de csak büntető bűn nélkül, mivel a törvényszegés következményei a maguk konkrétumában tulajdonképpen humánusak, követésre csábító példaként, „veszedelmes precedensként” viszont embertelenek. Végző fokon azonban nem csupán a jogtudomány, hanem az etikai gondolkodás sem mellőzheti ezeket a szempontokat.

Számomra sem egészen zárójelbe tehetően, mikor leírom: amennyiben fájdalommentesen történik, nem bűn tehát. Amit legfőképpen azért teszek, mivel a fájdalommentesség kérdése itt voltaképpen az etikailag negatív tettek, a minden vallási melléközöngye nélkül értelmezett bűn fogalmának racionális meghatározását is kínálja egyben. Olyképpen, hogy a fájdalom-, illetve a szenvedés okozását állítjuk e meghatározás középpontjába. Csakhogy amennyiben a bűn fogalmát így definiáljuk, mintegy a „bűn” és a „másoknak szenvedést okozni” közé téve ki az egyenlőségi jelet, akkor, akkor, akkor pillantásra legalábbis így tetszik) az emberélet fájdalommentes kioltása, feltéve hogy az áldozat semmit sem sejt előre, s így a halálfelelem okozta szenvedésről sem beszélhetünk, teljes egészében kívül esik ezen a definíción. Enyhén szólva ijesztő végkövetkeztetésre jutunk így tehát, ez pedig nemcsak a halál félténye feletti közömbös és felelősséget elhárító „nem szenvedett sokat”-féle megnyilatkozásokat juttathatja eszünkbe, hanem ezek „filozófiai” szörnyvetületeit is, Alfred Rosenberget például, aki könyvében, *A XX. század mítoszában*, egész népek és emberfajták kiirtását indítványozta, tőle telhetően fájdalommentes eszközök segítségével. Semmi kétség hát, nagyon is ingatag talajon botorkálunk most. De vajon elvethető-e ezert a fenti bűn-definíció, találhatóunk-e jobbat helyette? Amennyiben nem a katekizmusok általi meghatározáshoz, „a bűn Isten akaratának megszegéséhez” kívánunk visszatérni. Az emberélet sérthetlensége elvének azokhoz a gyökereihez, amelyek a tévébeszélgetés több résztvevőjénél is minduntalan előbukkannak, akár a hippokratészi esküvel is összekapcsoltam, azzal ti, hogy orvos az emberélet megmentésére, nem pedig kioltására tesz fogadalmat. Ettől a visszatéréstől azonban a magam makacs és gyakran „kérelhetetlenek” mondott racionalizmusa tart vissza, holmi elvontan „filozófiai” okokból csupán, hanem az is, hogy akarva-akaratlan, bármely kínzásról szóló hír sokkal inkább felháborít — akkor is, ha a kínzás nem végződik halállal — mint egy „gyors” gyilkosságé, ezt illetőleg azonban nem hiszem, hogy egyedül állnék, aligha lehet hát szó itt holmi etikai értelemben vett „ízlésficamról”. Meggyőződésem szerint e téren az emberek többségétől nem különbözöm.

Ugyanakkor azonban mégsem lehet kétséges: az emberélet sérthetlenségének elve nélkül semmiféle etikai normarendszer sem képzelhető el. Akármennyire is ellentétben álljon ez a gondolat a bűn fogalmának azzal a meghatározásával, amely azt a szenvedés okozásával kapcsolja össze.

Hacsak nem a szenvedésmentes halál létezését kívánjuk kétségbe vonni.

Csak hogy a szó biológiai értelmében ilyen halál nyilvánvalóan létezik, legalábbis semmi okunk feltételezni ennek ellenkezőjét. Mindaddig legalábbis nem, amíg biológiai értelemben vett halálra gondolunk csupán, s nem a „társadalmi halálra” is, annak megfelelően értelmezve ezt a fogalmat, hogy az ember — tudvalevőleg — nem csupán biológiai, hanem társadalmi lény is egyúttal. Így értelmezve ugyanis a „társadalmi halál” fogalmát, a szenvedésmentes halál lehetősége egyszeriben képtelenségnek látszik, legalábbis ha azt a „vesztésélményt” is a szenvedés egy fajtájának fogjuk fel, amelyet egy emberélet kioltása okoz. Másoknak, tehát a társadalomnak. Pontosabban szólva, az elhalálozott társadalmi szerepétől függően, a társadalom kisebb vagy nagyobb kategóriáinak, legtöbb esetben a mikrokozmoszoknak, a családnak mindenkeleltől, szubjektíve mindig az elhalálozottéhoz fűződő pozitív érzéseknek megfelelő arányban, amelyek közt persze önös érdekekhez kapcsolódó érzések is lehetnek. Ennek megfelelően azonban a „társadalmi halál” okozta szenvedés fogalma a szenvedés tárgyának megváltozását is magába rejt. Úgy is mondhatnánk, a szenvedés áttevődését. Abból a paradoxonból fakadóan, hogy a legnagyobb érték az élet elvesztését veszteségségmentésévé éppen az első számú vesztes, az áldozat nem élheti meg, legalábbis amennyiben a halál utáni életet, illetve a tudat megmaradását lehetetlennek tartjuk, semmiképpen sem. Ebből az „áttevődésből” viszont az a furcsa felismerés következik, hogy az emberélet kioltásának bűne, a fájdalommentes gyilkosság, valójában nem is az áldozattal szemben bűn, hanem a környezetével szemben az, s nem is egyforma mértékben, hanem az áldozat társadalmi szerepétől „gazdasági hasznosságától”, szeretett vagy nem szeretett voltától, hogy ne mondjuk „népszerűségétől” függően tekinthető csak kisebb vagy nagyobb véteknek. Robinsont fájdalommentesen megölni tehát a maga lakatlan szigetén, amennyiben kellő alaposággal kiderítettük, hogy senki sem várja már vissza, nem is bűn tulajdonképpen — vélhetően ennek alapján Raszkolnyikov, ugyanilyen joggal ítélve Robinsont fölöslegesnek, ahogyan az uzsorás vénasszonyt ítéli káros parazitának Dosztojevszkij regényalakja, így „ideologizálva” meg a maga tervezett gyilkosságát. Azért Raszkolnyikov, s nem én, mivel ehhez a ponthoz érkezve, a fenti gondolatok „vállalhatósága” egyszeriben nagyon is kétségessé válik számomra, olyannyira, hogy arra is gondolok már, hogy okosabb lett volna inkább

valamilyen, semmiképp sem rokonszenvesnek szánt figura közbeiktatásával kimondani csak.

Okoskodásunk végeredménye ugyanis az ember (minden ember) önmagáért való létezésének, más szóval önértékének tagadását jelentené ilyenformán, aminek kapcsán aztán két fontos konklúzióra is eljuthatunk. Arra a vereségérzetet keltő megállapításra, hogy szigorúan racionális-materialista alapon lehetetlen szilárd és egyetemes érvényű, minden kivételtől mentes etikai normarendszer felállítása, s arra a felismerésre is, hogy bármilyen kiindulópontból fakadjon is valamely etikai természetű alapgondolat, szükségszerűen önmaga ellentétébe csap át, életidegenné lesz, sőt emberellenessé válik, ha azt következetes logikával a legvégsőkéig végigvezetjük.

*

Bármennyire abszurd végkövetkeztetésre juthatunk azonban a „társadalmi halál” fogalmából kiindulva, enélkül az ember társadalmi lényként való felfogásból fakadó fogalom nélkül mégsem beszélhetünk a szó igazi értelmében emberhalálról. Ugyanakkor pedig vannak olyan — fizikailag és mentálisan egyaránt beteg és életképtelen — emberek, akik társadalmi lénynek semmiképp se nevezhetők, életük megszűnése, józan emberi számítás szerint legalábbis, senki számára se jelenthet veszteséget, sokkal inkább megkönnyebbülést, tehermenteltől való megszabadulást.

Tévébeszélgetésünk esetében a szintén résztvevőként szereplő Hankiss Elemér vállalja magára ezzel kapcsolatban annak kimondását, hogy minden, bármely célra fordítandó pénzösszeg szükségszerűen máshol jelentkezik hiányként — más, „fontosabb” (s kell-e itt az idézőjel valójában?) helyen, ott ahol a befektetés sokkal inkább meg is térülne. Efelől nézve tehát — vonhatjuk le a megfelelő következtetést — a tudomány fejlődésének ezek a „terven felül” létrejött furcsa és zavaró homunculusai nemcsak haszontalanok, hanem károsak is szegények. Pusztán mert vannak, mert olyanok, amilyenek. Még az osztársadalom vonatkozásában is, bármennyire hangsúlyozza is Hankiss ennek kapcsán, az államkassza pontosan meghatározott keretei helyett, a társadalmi összefogás rugalmasabb lehetőségeit.

Még inkább tehermentelt jelentenek azonban, ha a családon belül maradnak. Hiábavaló ugyanis itt a rokonszenves doktornőnek az a közbevetése, hogy gyámoltásuk megfigyelés szerint pozitív hatású is lehet, növeli a családon belül az egybetartozás tudatát, a kölcsönös segítségnyújtást, mintegy az irgalomgyakorlás folytán „humánus légkört” teremt stb. Félek, hogy „keresztviselőt” is egyben, jut eszembe már az adás hallgatása közben is, mivel arra gondolok, hogy az ilyen magatartás többnyire a vallásossággal áll összefüggésben, amennyiben tehát erény, s

végeredményben mégiscsak az, alapjában véve letűnőben lévő életérzéshez kapcsolódik, amit pedig később egy ismerősöm egy nálunk élő ilyen családról mesél, kérdés nélkül is megemlítve annak vallásosságát, még inkább megerősíti ezt a gyanúmat. Nem mintha ez alól a szabály alól semmiféle kivételt se képzelhetnénk el, feltételezhető egy ilyen családon belüli „humánus légkör” kialakulása pusztán a helyzet „tehetetlenségi nyomatéka” hatására is. Végső fokon azonban, amint erre a vitában szintén részt vevő dr. Buda Béla, az ismert pszichiáter nyomban rámutat (s ezt a doktornő is jóváhagyja), kivételnek mégiscsak az ilyen esetek számítanak, mivel az ilyen ápolt jelenléte a családban hatását tekintve mégis inkább romboló, szétzüllesztő, gyakran vezet a házasság felbomlásához, a család széthullásához, az áldozat szerepe többnyire az anyának jut ki, emellett pedig a központi helyet elfoglaló fogyasztóknak szentelt fokozott figyelem az egészséges testvér (testvérek) tönkremenését vonhatja maga után, ami különben William Styron e témát teljes részletességgel kibontó kitűnő regényét is eszembe juttatja mindjárt.

De mégha kimondottan tragikus következményekről nem is beszélhetünk, attól tartok, az ilyen esetekhez kapcsolódó önfeláldozás kérdését mégsem kerülhetem meg. Főleg mert az önfeláldozásról is hajlamos vagyok ugyanazt tartani, mint a bátorságról és a hősiességről: szép éretnyek, igen, de mégiscsak az a jó, ha nincs rájuk szükség, emellett pedig az a fajta önfeláldozás, amiről itt szó esik — bármennyire visszatetszést keltsen is ez a megfogalmazás — alighanem végtelen formában veti fel az önfeláldozás „kifizetődésének” a kérdését.

Lényegében azt, hogy áldozathozatal illetve önfeláldozás kapcsán a „befektetés megtérülése” kérdése két esetben vehető fel csak. Olyankor, ha az áldozatok az egyén (vagy az egyének kisebb-nagyobb csoportja) több egyénért, illetve valamilyen közösségi kategóriáért, a „haza” valamilyen formájáért hozza meg, s olyankor, ha egy egyén egy másikért teszi ugyanezt.

Közülük az első esetben a helyzet mindenképpen világosabb, egyértelműbbnek tetsző. Minél nagyobb létszámú csoportért történik az áldozathozatal, indokoltasága annál kevésbé vitatható el, nem egy esetben pedig a társadalom elvárásával is találkozik. Ezenkívül pedig az áldozathozatal értelme az áldozathozó(k) és az áldozat tárgyát képező személyes tulajdonságaitól, emberi értékeitől függetlenül is nyilvánvaló, megint csak a közösségi kategória nagyságától függően, minél nagyobb kategóriáért történik, annál inkább, méghozzá abból eredően, hogy minél inkább „tömeget” jelöl ez a kategória annál inkább „differenciálatlan” is, azaz az áldozathozónál értékesebb és értéktelenebb egyéneket is magában foglal. Bármennyire is felfigyelhetünk egy paradox jelenségre ennek kapcsán is — arra, hogy az áldozathozó, éppen mert képes az áldozatra, éppen etikai értelemben jelent a csoportnál (annak átlagánál) értékesebbet, sőt még az sem bizonyos, hogy értékei pusztán olyan

természetűek, hogy csupán az áldozathozatal gesztusában juthatnak kifejezésre. Nem szólva arról, hogy a csoport az áldozathozóval szemben nemegyszer a „csendben lapítás” ellenszenves magatartását is felöltheti, hogy utána az áldozathozó személyének képmutató elsratásába és érdemei magasztalásába csapjon át, mintegy a kollektív lelkifurdalás kellemetlen közérzetét is levezetve egyúttal. Amint azt Németh László Petőfi Mezőberényben c. drámája is példázhatja, nem egy irodalmi alkotás is foglalkozik hős és közösség kapcsolatának ezzel az aspektusával. Külön is figyelmeztetve az emotív tényezőkre arra a szerepére, amelyet azok az áldozathozatal esetében játszanak, végső fokon arra, hogy az áldozathozónak az áldozathozatalhoz a csoporttal érzelmileg kell azonosulnia, enélkül az áldozatvállalás nemcsak hogy nem várható el, hanem amennyiben mégis sor kerül rá, önfeláldozásról valójában már nem is eshet szó, sokkal inkább az egyén feláldozásáról, „áldozatul vetéséről” beszélhetünk a közösség által. Akárhogy álljon azonban a helyzet mindezzel, a kevesebbek többért való áldozata esetében a személyes tulajdonságokhoz kapcsolt emberi érték fogalma, illetve az egyének közötti értékkülönbség kérdése mindenképpen másodrendű csak. Mindaz tehát, aminek kapcsán akarva-akaratlan az értékkritériumok kérdése is nyomban fölmerül, azon észrevétel erejéig mindenképpen, hogy értéket emlegetve semmiképp sem gondolhatunk a szó laposan utilitárius értelmében vett „társadalmi hasznosságra” csak, hanem mindenekelőtt az ember önmagáért való voltát, önértékét kell figyelembe venni, még ha a pusztán vegetatív-animális szintű boldogságra való képességét nem is tekinthetjük ilyen kritériumnak. Főleg mert az ilyen szintű vegetálás semmiképp se foglalhatja magában azt az egyébként minden emberre vonatkozó egyszerűséget és megismételhetetlenséget, amit Kosztolányi Halotti beszéde így fogalmaz meg: „Keresheted őt, nem leled, hiába, / se itt, se Fokföldön, se Ázsiában, / a múltban sem és a gazdag jövőben, / akárci megszülethet már, csak ő nem.” Boldogsága ilyenformán nem ölthet a legalacsonyabb szinten sem emberi jelleget, nem válhat emberarcúvá, önmagáért való voltában nem válhat emberi értelemben belső világgá, „emberi magánvalóvá”. Mindazzá, amit, azon túl, hogy Kosztolányi verséhez hasonlóan, tétova ujjakkal körültagogatjuk csak, közelebről nagyon nehéz lenne meghatározni, vagy éppen az értékhierarchiáról is mondani valamit ezen az önértéken belül — annál is inkább, mert ha ezt a hierarchiát oly módon próbáljuk definiálni, hogy azt mondjuk, annál „magasabbrendű” az egyén önértéke, minél magasabb szinten, messzebbre hatolón és összetettebb formában képes megélni a világot, voltaképpen az önérték fogalmának mondunk ellent. Ugyanakkor azonban nyilvánvalónak tetszik: az emberi érték fogalma semmiképp sem választható el olyan emberi attributumoktól, amilyen az értelem (ami alatt itt az egyébként is igen bizonytalan valaminek tekinthető tesztekkel mérhető intelligenciánál természetesen

többet értünk), a kreativitás, az etikus gondolkodás képessége, és az érzelemgazdagság, mindazoktól az emberi tulajdonságoktól tehát, amelyek az ember autonóm személyiséggé válásának, egyéniséggé formálódásának lehetőségét a leginkább magukban hordják. Amennyiben viszont ezeket az értékfogalmakat valamiképpen az ember társadalmi hasznosságával is kapcsolatba szeretnénk hozni, elegendő talán annyit mondani, hogy potenciálisan azok mindig hasznossági értékeket is jelentenek, úgy-hogy amennyiben ezek az egyéni értékek nem állnak összhangban a társadalom szükségleteivel, illetőleg a rájuk alapozott értékhierarchia nem hozható szinkronba a társadalmi funkciók hierarchiájával, úgy a hibát nem ezekben az emberi tulajdonságokban kell keresnünk.

Ezek az értékmeghatározónak tetsző emberi tulajdonságok azonban mégis inkább az áldozatvállalás második „típusa” esetében látszanak rényleg fontosnak. „Egy az egyért” áldozathozatal esetében ugyanis a fentebbiek alapján kézenfekvőnek látszik, hogy az áldozathozó „értékben” elmaradjon amögött, akiért áldozatot hoz, ez azonban szintén, sőt méginkább az önérték fogalmával látszik összeütközni. Követelményként felállítani ezt pedig már eleve képtelenségnek tűnik, kívülálló illet éppúgy nem tehet, mintahogy maga az áldozathozatal tárgya sem várhatja el ezt, úgyhogy az értékrendet illetőleg csakis az áldozatvállaló dönthet, s dönt is, többnyire nem hideg mérlegelés segítségével, hanem érzelmi alapon, azzal, hogy az áldozat vállalja. Teljesen szubjektíven tehát, ami annyit jelent, hogy áldozathozatalának tárgya mindenkéltől neki, az áldozathozónak jelent értéket, hozzáfűződő érzelmeinek folyamányaként, amiért is ez az érték nagyon gyakran egyáltalán nem felel meg a fentebb vázolni próbált értékrendnek, s nem is várható el tőle, hogy megfeleljen. Nagyon sokszor viszont még érzelmi alapon sem lehet szó valóságos döntésről, különösen az anyai szerepkör esetében, amikor is az áldozatvállalás, éppen a szerepből adódóan, mintegy automatikusan bekövetkezik. De talán szülői szerepkörrel is beszélhetünk, ami viszont kitérőként kínálja számomra annak a régen olvasott ollózásnak a megemlítését, egy, ha jól emlékszem, dán lapból, amelyben arról esett szó, hogy a szellemi fogyatékosok szülei általában szabadulni igyekeznek gyermekeiktől, nem örülnek nekik, ha hazalátogatnak az intézetből, nyári szünidő alatt otthon tartózkodnak stb., pedig hát az a gyerek végeredményben „mégiscsak az ő gyerekük” — így a cikkíró a szülőkről, arra a megállapításra jutva, hogy manapság egyre inkább kivesz a szeretet az emberekből, s ez alól a szülői szeretet sem képez kivételt. De talán mégsem a szülői szeretet minden formája juthat erről eszünkbe, inkább csak annak egyik, kritikátlan változata, a „primitívebb”. hogyha úgy tetszik, az a fajta, amelyhez az „akármilyen, de az enyém” formulája is elegendő. Vagyis a feltétel nélküli, az „anyai típusú”, szemben az anyák esetében is mindinkább térthódító teljesítményt és sikert elváró „apai típusú” szeretettel. Amiben persze köny-

nyű felismerni korunk sikerközpontú civilizációjának hatását, vagy éppen egyfajta „adok-kapok” alapon álló üzleties szemléletet is, ahelyett azonban, hogy ezen megbotránkoznánk, elidegenülést és elembertelenedést emlegetnénk, még valamit, egy ezzel szorosan összefüggő dolgot is észre kell vennünk. Azt hogy az anya is gondolkodó lény, s minél inkább az, annál inkább megkérdőjelezi az „akármilyen, de az enyém” szeretet-formulája, végső fokon áldozatvállalása értelmét. Alapjában véve azonban mégiscsak az anyai szerepkör esetében találkozhatunk az önfeláldozás csodáival, olyan esetekben is, amikor az önfeláldozás tárgyát éppen ilyen testileg-szellemileg csak vegetáló gyermek képezi, s válik minden(ki) másnál fontosabbá, ami a kívülálló szemében mindenképpen értelmetlen majomszeretetnek hat. Ez egyébként, tekintettel az önfeláldozás tárgyának említett fontosságára, végső fokon még „homunculusaink” esetében is cáfolni látszik, amit velük kapcsolatban a „társadalmi halálról” mondtunk, ugyanakkor azonban végletes kifejelekhez is vezethet — akárcsak az értelmet, gondolkodást kikapcsoló minden más emberi magatartás. Úgy ahogyan az a már említett Styron-regényből tárul elénk, ahol a magatartatlan idióta lányán értelmetlen majomszeretettel csüggő anya magatartása okoz, tőle semmi szeretetet nem kapó egészséges lányánál súlyos személyiségtorzulásokat, s lesz oka végül, a regényben pontról pontra végigkövethető módon, a lány öngyilkosságának. Végső fokon a torz magatartás csak torz eredményeket hozhat világosan kiszűrhető tézisének megfelelően.

Feltéve, hogy az embertelent nevezzük torznak...

KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

PRO DOMO SUA, AVAGY TÍZ TÖREDÉK A KRITIKÁRÓL

VUK KRNJEVIĆ

I.

„A kritikus — mondta egykor Matoš — elsősorban művész, művész érzésében is, művész alkotásában is... A modern művész többé vagy kevésbé analízissel alkot, elemez, viszonyít, tehát kritikai módszereket alkalmaz, a modern kritikus pedig a művészi szintézishez, a művészi megjelenítéshez folyamodik.” A kreatív és a kritikai — különösen a modern művészetben — ütközés helyett inkább egybefonódik, olyannyira, hogy még az alkotás öntörvényűségének legkonokabb híveiben is gondolatokat ébreszt az alkotás kettősségéről, a különbségek dialektikus összefüggéseiről, vagyis arról, amit Matoš idejében „enciklopédikus művész alkotásának” neveztek. És amikor ma Nothrop Fry egy Palestrina-motetta vagy egy Mozart-divertimento kapcsán arról elmélkedik, hogy „ez magának a zenének a hangja: a zene azért született, hogy ezt kimondhassa”, amikor azt állítja, hogy „ez az érzés a közvetlen élmény, nem pedig a kritika tárgya, de arra a kritikai elvre utal, hogy a művészet lehető legmélyebb tapasztalatai már fellelhetőek az eddig létrehozott művekben”, akkor egy meghatározott történelmi kor kritikai tudatának kérdései a kritikai tudat kisugárzási utainak kérdéseiként vetődnek fel. Ez a tudat pedig egyénenként is különbözhet, úgyhogy nemcsak új költői formák és világok alakulnak ki, hanem olyan új műfajok keletkezésének is tanúi vagyunk, amelyek kétségtelenül a modern művészet belső metamorfózisára utalnak. Az új művészi formák előreláthatatlan metamorfózisokkal mintegy kiprovokálják a kritikai gondolkozást, egybefonják a múltat és a jövőt, és így a kritikai tudat „töltetivé” válnak. A kreatív és a kritikai azonosul. A matoši antinómiák kölcsönösen megsemmisítik egymást.

A kritika ma inkább értékelés, mintsem számonkérés.

II.

Ha az „irodalom és irodalomkritika” témájáról szólunk, akkor első sorban, sőt szinte kizárólag, a kritikáról akarunk beszélni, és éppen ebben látom azt a régi bajunkat, hogy a modern irodalomban szinte mindannyian a kritika segítségével tájékozódunk. Így azután — legyünk bármennyire a könyvek nyilvános megvitatásának hívei — ítéletünket, állásfoglalásunkat valójában az irodalomkritikára alapozzuk. Elégge elkedvetlenítő dolog ez, különösen, ha azt a többször hangoztatott tény is figyelembe vesszük, hogy a hazai szépirodalmi művek kis példányszámban jelennek meg, és nemigen jutnak el az olvasók szélesebb rétegeihez. Így tehát irodalomkritikánk akarva-akaratlan jelentős tényezővé lett a közvéleménynek irodalmunkról való tájékoztatásában. Valójában persze jóval összetettebb kérdésről van szó — az irodalom és az irodalomkritika kölcsönhatásai jóval erősebbek, mint ahogyan első pillantásra tűnne. Elmúltak ugyanis „azok a régi szép idők”, amikor Jovan Skerlić megfellebbezhetetlen ítélete határozta meg, hogy egy-egy könyv kitűnő-e, nagyon jó, jó, közepes vagy rossz-e. A tömegkommunikációs eszközök kiterjedésével a művek feletti kritikai ítélezház hálátlan feladata sokkal jelentősebbé és az irodalomhoz sokkal közelebbivé válik, mint a művek és az irodalmi jelenségek önkényes elbírálása.

Kétségtelen, hogy az irodalom közvetlen alkotásként, nálunk is, másutt is, nagy hatással van az irodalomkritikára, és hogy a kritika — miután levettközte az apriorizmust, és azt, amit egykor korzülésnek neveztek, aminek alapján akár a sajtóban, akár az egyetemi katedrálóról ítélni lehetett a művek fölött —, tehát, hogy a kritika értékek után kutatva ma már az irodalommal együtt mérlegel és értékkel. Gyakran emlegetjük folyóirataink modern kritikájának magas szakmai szintjét és a napilapok kritikájának tompaságát. Én mindkét értékelést pontatlan-nak tartom. Tudnunk kell ugyanis, hogy a kritika manapság a vizsgá-ló-dással együtt szüntelen önvizsgálatot folytat. Nemigen foglalkozhatunk ma valamely kiváló írónkkal anélkül, hogy tisztában ne lennénk a próza világfolyamataival — az ilyen kritikus könnyen nevetségessé válhat. A nevetséges kritikus pedig szánalmas jelenség. E tekintetben helytállóan tartom azt az észrevételt, hogy kritikánk túlságosan jó szándékú. Minthogy most egész irodalmunkat az útkeresés nagy forrongása jellemzi, írónk, a legkiválóbbak és a leggyengébb tollúak is, új formákat, új témákat kutatnak. A kritikának pedig, ha nem akar apriorisztikus lenni, az írókkal együtt részt kell vennie ebben a kutatásban, mert a kritika most valójában csakis az alkotással való párbeszédként lehetséges.

És itt természetesen felvetődik a marxista kritika kérdése. Ez az a kényes kérdés, amelyet legjobb a kritika nyílt problémájaként kezelni. Gyakran a műalkotásba való egyfajta szociológiai vagy ideológiai be-

avatkozásként tekintünk rá, és egy ideig nyilván az is volt, akkor, amikor a zsdanovi eszmék hatása alatt álltunk. A kritikai jó szándéknak, irodalomkritikánk jó szándékúságának manapság az irodalom mélyebb marxista megközelítéséből kellene fakadnia, abból, amely az irodalmat a teljesség vizsgálatának lehetőségeként fogja fel, és így a kritikát többé nem az irodalom kísérőjének, hanem az irodalommal alkotó párbeszédet folytató vizsgálódásnak tartja.

III.

Nagy tévedés vitáink másik szállóigeje is, miszerint a tömegtájékoztató eszközök irodalomkritikája nem a kritikai gondolkodás természetéből fakad. Tévedés, mert az újsággal együtt keletkezett, a sajtóban alakult ki és a sajtóban él tovább az, amit ma irodalomkritikának tartunk. A kritikai gondolkodásnak az a másik vetülete pedig, amelyet egykor egyetemi kritikának neveztünk, ma pedig irodalomtudománynak vagy az irodalmi mű tudományos megközelítésének, a tömegkommunikációs eszközökön kívül keletkezett és fejlődött. Kritikánknak ez a válfaja egyre fejlettebb, és fejletlenek is kell lennie, de sajnos igen keveset foglalkozik a modern irodalommal. Ereje inkább a múlt irodalmi műveinek vizsgálatában nyilvánul meg, a modern művészetrel folyó kritikai párbeszéd pedig többé-kevésbé arra a kritikára szorítkozik, amely jó-maga is közvetlen alkotás.

Franciaország alighanem a kritika korszakát éli az alkotás korszaka helyett, de nálunk a kritika az újabb kritikai elméletek hiányában íródik, több-kevesebb sikerrel tolmácsolja az elméleteket, de elsiklik közvetlen irodalmi gyakorlatunk mellett. Ilyképpen irodalmunkban csak az alkotás korszakának felvirágzásáról beszélhetünk. Ha megvizsgáljuk prózánkat, ha felmérjük vitathatatlan irodalmi értékét, újító készségét, akkor világos, hogy az ún. elméleti kritika rajta kívül áll, s tartózkodik az irodalommal való nyílt, egyenrangú párbeszédétől.

IV.

Ma már teljességgel tarthatatlan az a konzervatív gondolkodásmód, amely a kritikát szembeállítja az alkotással. Azt kell marxista művészfelfogásnak tartanunk, amit Marxtól kezdve „kritikai tudatnak” nevezünk. Nem látom, miért lenne kevésbé jelen ez a kritikai tudat egy regényben, amely új kifejezésformákat és új témákat tár fel, amelynek szerzője tudatosan elveti a regény megcsontosodott koncepcióját, és a saját koncepcióját kutatja, nem látom, miért lenne az ilyen kritikai tudat kevésbé lényeges és kevésbé fontos a művészet szempontjából, inkább hiszem, hogy sokkal fontosabb, mint a valamely más irodalomból, valamely más irodalmi tapasztalatból leszűrt irodalomelméletek tolmácsolása.

A kritika tekintélyét szerintem most már nem kizárólag az ítékezésre, hanem a párbeszédre kell alapozni, és ebben látom a kritikai megítélés és ítékezés új lehetőségeit is.

Az irodalmi alkotás különböző formáiban, és irodalmi kritikánkban is, amelyet ugyancsak alkotásnak tartok, az utóbbi húsz évben a polemia, a polemikus közlésmód hatja át a kritikai tudatot. Irodalmunk fejlődésére nézve nagyon jelentős, ha kiemelkedő íróink, alkotóink vitája olyan magas fokú kritikai tudatot tükröz, mint annak idején Oskar Davičo *Poezija i otpori* című műve, ha olyan mélyre hatolnak a saját jól átgondolt és tudatosított poétikájuk kifejtésében. A kritikának elemeznie és támogatnia kell az ilyen törekvéseket.

V.

A kritika, sajnos, gyakran túlságosan is jó szándékú párbeszéd. Még mindig úgy teszünk, mintha minden könyvre szükségünk lenne, mintha minden könyv kultúránk értéke volna. Mindez nemcsak a kritikára, hanem egész kultúránkra, egész ún. kulturális szféránkra vonatkozik. Nemcsak a kritika ügye az, hogy milyen könyveket nyomtatnak emiatt kiadóink, amelyeknek a szerkesztőségeiben kiváló írók és kiváló kritikusok ülnek, vagy az, hogy milyen könyvek részesülnek a legnagyobb társadalmi és kritikai elismerésekben. A kritika csak az egyik eleme ennek a szerkezetnek.

Az ingatag kritikai tudatot csak az irodalmi kritikának rójuk fel, pedig társadalmi tudatunk minden tényezőjében fellelhető. Jusson hát egy keserű falat a kritikai közvélemény minden elemének.

Mert a felelősség is közös.

VI.

Egy-egy író elkötelezettsége alkotásának természetétől függ. Sok olyan író van, aki nem is tud választ adni korának kérdéseire olyan egyértelmű eljárás alapján, amelyet társadalmi megrendelésnek nevezünk. Ugyanakkor Michelangelótól napjainkig számtalan példa bizonyítja, hogy megrendelésre is készülhetnek zseniális alkotások.

A mi irodalmi hagyományunkban nagyon kevés ilyen példa van.

Én egyébként a jó irodalmat tartom a társadalmi elkötelezettség leg-tökéletesebb formájának. Az alkotáson belüli elkötelezettség az alkotó és a mű egységét tükrözi. A kierőszakolt elkötelezettség akarva-akaratlan megmutatkozik a mű tökéletlenségében.

VII.

A viták többnyire monológokká válnak, vagy az ellenfél sértegetésévé fajulnak. Ám, éppen most, annak is tanúi vagyunk, hogy a polemia

poétika is lehet. Krleža *Antibarbarusa*, vagy Kiš *Čas anatomije* című polemikus könyve arról tanúskodik, hogy a vita felülmúlhatja a közvetlen indítékokat. Csakhogy ehhez szilárd meggyőződés és alapos műveltség szükségesetiek. A vita akció, az akció pedig csak úgy lehet poétikává, ha kivételes egyéniségből fakad. Csak erős egyéniségek tudják a vitát a vitatkozás és a veszekedés fölé emelni.

Az ilyesmi szerintem nem a kulturális közeg színvonalától, hanem az egyén, az egyéniség, az alkotó kritikai tudatának szintjétől függ. Mert nem mindenki tudja a vitát, amely leginkább gyűlöletből fakad, olyan alkotássá formálni, amely arról tanúskodik, hogy az eszmei álláspont fontosabb a közvetlen indítékoknál.

Az irodalomeimélet — igen bájosan — irodalmi életként jelöli meg a „kávéházi viták” fogalmát. Márpedig így nem tesz különbséget a valódi irodalmi értékek és a különböző klikkek, csoportok és egyének érdekei között, amelyeknek gyakran nem sok közük van az alkotáshoz. Néha pedig van is közük. Hiszen új, szokatlan irodalmi sajátosságokat is el kell fogadtatni a közvéleménnyel. Ezt pedig csoportok sokkal könnyebben megtehetik, mint egyének. Irodalmunk múltjából is, jelenéből is tudhatjuk, hogy az új írónemzedékek az újfajta alkotásmóddal együtt az előző nemzedékkel szembeni ellenállásban látják az érvényesülés útját.

Az ellenállás megnyilvánulhat pl. abban is, hogy az új nemzedék „valóság-hú prózáért” harcol az „esztetizált prózával” szemben, vagy „idillikus költészet” helyett „konkrét költészetet” akar érvényesíteni. Az érdekek néha túlságosan is összekeverednek, márpedig ha nem különböztetjük meg a valódi irodalmi újításokat és a magánérdekeket, akkor az ún. „kávéházi viták” alapján olyan csoportok és csoportocskák alakulnak ki, amelyek igyekeznek túlsúlyba kerülni a tájékoztatási eszközökben, a kiadóknak, a folyóiratokban, tehát mindenütt, ahol pillanatnyi erőfölényt harcolhatnak ki. A kávéházi viták így mindennél fontosabbá válnak. A mellékes dolgok kinagyítása pedig veszélyezteti az irodalom társadalmi értékelését. Mindent összevetve, a mi helyzetünket eléggé egészségesnek tartom, mert a rövid lélegzetű kisebb-nagyobb elhajlások ellenére a kritikai értékelés és a társadalmi elismerés is minden nemzedék esetében a legkiválóbb alkotókat ösztönzi.

A kávéházi viták hatalma azonnal gyengességgé válik, amint az irodalom mélyrehatóbb értékeléséről van szó.

VIII.

Már néhány évtizede esztétikai pluralizmust ápolunk, minden alkotó megtalálhatja tehát a tehetségének leginkább megfelelő alkotásformát. Így irodalmunkban csak bizonyos törekvésekről beszélhetünk. Manapság például igen sokat emlegetjük az ún. dokumentáris prózát. Ez pedig azt jelenti, hogy az írók egy része egyre nagyobb sikerrel ápolja azt a próza-

fajta, amely mindenekelőtt tényekre, adatokra épül. Az ilyen próza irodalmunknak egyfajta tényszerűség felé való, realiztikus maníroktól mentes fordulata. A középnemzedék (Pekić, Kiš, Kovač) műveivel meg-alapozott irányvételnek egyre több híve van az idősebb nemzedék körében és azok között is, akik új nevekként jelentkeznek. Nem egyfajta kötelezőnek tekintet eljárásról van tehát szó, hanem olyasmiről, ami nagyon sok alkotónak megfelel.

Ugyanígy, egészen más habitusú írók (pl. Pavić vagy Savić) ápolják a fantasztikum új formáit. És ebben az irodalmi kifejezés új lehetőségeit kell látnunk.

Ami pedig a költészetet illeti, e téren még bizonytalanabb — tehát még jobb a helyzet. Mindenféle kanonizálás lehetetlenné vált. Nincs olyan autoritás, amely irányíthatná a költészetet. A költészet a költőké.

IX.

Ahhoz a költőnemzedékhez tartozom, amelynek nem voltak nemzedéki kritikusa. Az alkotás folyamán ösztönösen ráébredtünk arra, hogy a magunk kritikusaiknak kell lennünk. Miljkovićtyal, Tahmišićtyal és Danojlićtyal együtt (hogy csak néhányat említsek) írtuk azt, amit folyamatos irodalmi kritikának és esszéírásnak nevezünk. Nem választottuk külön azt, amit Svetozar Marković „dálnak és gondolatnak” nevezett. Senki sem harcolt értünk, senki sem magyarázott bennünket. Egymásnak magyaráztuk önmagunkat. E téren más helyzetben volt az előttünk járó nemzedék, és más a helyzetük az utánunk jövőknek. Sveta Lukić egy helyütt „tartalék generációnak” nevezi nemzedékünket. A megjelölés kissé talán durva, de pontos.

Most az ún. instrumentalista kritika dívik, amely a közvetlen irodalmi gyakorlattal szemben a módszert létesíti előnyben. Az ilyen kritika kerüli az értékítéletet. És éppen ezt tartom a legnagyobb fogyatékoságának. Az irodalomtudomány és a kritika keverése olyan semlegességhez vezet, amelyben a kritikus mindig mentséget találhat ugyan, de amely cseppet sem használ sem az olvasónak, sem az írónak. A téves megítélés is jobb, mint a megítélés hiánya. A kritika a művésszel folytatott párbeszédből eredő ítélet.

A semleges kritika eszköztára másrészt vitathatatlan eredményekhez vezetett a már elismert irodalmi művek instrumentalista értékelésében. Más megvilágításba kerül ilyenképpen Crnjanski, Lalić, Popa vagy Pavlović. Az ilyen értékelés azonban inkább tudomány, mint kritika.

X.

Van-e az alkotónak joga a változáshoz? És van-e a kritikusnak? Ezekkel a kérdésekkel nemigen foglalkozunk. A „zseni-elmélet” szerint

ugyanis az alkotónak olyan „őstehetiséggel” kell rendelkeznie, amelyet nem szabad más- és másfajta tapasztalatok ismeretével megrontani. Az irodalomban jártas írók nálunk gyakran plagizátornak tartják, és tehetőségtelennek azt, aki írói módszerét tökéletesíti. A képzettség és a kreativitás kapcsolatában olyan kiváló alkotók esetében, mint Laza Kostić, Sterija, Matoš, Ujević vagy Andrić és Krleža, hogy csak a legjelentősebbeket említsen, gyakran az alkotónak az adott kor korlátozott irodalmi-kritikai tudata feletti erőszaktételét látták. Csakhogy, mint Marx mondja, „gondolataik túlnőtték őket”, és az ilyen ítéleteket már kimondásuk pillanatában megcáfolták.

„Egy-egy művészeti jelenség nagysága gyakran éppen abban rejlik, hogy határozottan el tudott szakadni a saját közegétől, közegének erkölcsi és esztétikai koncepcióitól, abban, hogy megszabadult a saját mintaképeitől, abban, hogy lázadóvá, a kor minden istenének és fél-istenének pogány tagadójjává lett. A szokástól eltérően, egy művész nagyságát nem aszerint kell megítélni, hogy mennyiben tipikus képviselője korának, hanem éppen aszerint, hogy mennyiben atipikus, mennyiben tér el a saját korának konvencióitól és butaságától” — mondja Krleža. Elgondolkodtató Krležának az a megállapítása, hogy az ilyen művészeti jelenség „megszabadult a saját mintaképeitől”. Ebben az alkotónak a belső változás iránti vágyát kell látnunk.

Az alkotás és az alkotás kritikája akkor változhat meg igazán, ha a változás valóságos belső kényszerből fakad, abból a szükségletből, hogy az alkotó túlhaladja a megvalósított, a befejezett alkotást és hogy, a kockázatot is vállalva, új magyarázatokhoz, új megoldásokhoz jusson. Ezek pedig a leggyakrabban keletkezésük pillanatában alakulnak ki.

Az irodalom az ilyen vállalkozásokban a hagyományra is támaszkodhat, de az alkotó kritikának abból a művészetből kell merítenie, amely most alakul ki, és amely alkotó párbeszédre készítet. A megítélésben rejlik a kritika lényege.

Természetesen továbbra is irányadók maradnak a kritikai gondolkodásnak azok a meghatározó jegyei, amelyek a marxista világnézetből erednek, de ezek sem lehetnek kétségbevonhatatlan szabályok. Hiszen éppen Marx mondta, hogy a meglevő megkérdőjelezése veti fel az újabb kérdéseket. A kérdésfeltevés önmagunk megkérdőjelezését is jelenti. Ebben látom a kritikai gondolkodásmód antidogmatizmusának lényegét, ami egyaránt megvan a művészetben és a művészet értelmezőjében. Önudat kérdése ez.

A MÓDSZER SZELLEME

SLAVKO GORDIĆ

Nem a vita fejleszti a kritikát. Fejlődésének logikája, akárcsak más tudományágaké, kritikai vitáinknál és megállapodásainknál sokkalta megfoghatatlanabb közegben gyökerezik. Vitáink gyakorisága, ha nem is mondható a tanácsstalanság jelének, mindenképpen egyfajta aktivista babonára utal, vagy, ahogyan a filozófus mondaná, „a remény és a logika keverésének gyümölcse”.

A viták azonban nem is hátráltatják a kritika fejlődését. És azt hiszem, egyfajta katarktikus értékük is lehet, megkönnyebbülést ígérhetnek azoknak, akik, mint jómagam is, mélyen átélt elégedetlenkedéssel és kételyekkel vizsgálják az új kritikai irányzatok és az irodalom viszonyát. Leegyszerűsítve a következőkben vázolhatnánk aggályainkat: vajon a modern irodalomtudománynak és a rokon ágazatoknak (az esztétikának, a lingvisztikának, a szemiotikának, az antropológiának) az új távlatokkal együtt okvetlenül el kell-e torzítaniuk az irodalmi kritikát olyannyira, hogy megszűnjék *irodalminak* lenni, s hogy annyira se legyen *feltáró*, mint amennyire a hagyományos kritika volt? Vagy másképpen: vajon a kritikában nem csupán azzal a beláthatatlan kockázattal uralkodhat-e el a módszer, hogy az irodalom problematikáját olyan személytelen szakvizsgálatok követelményei alapján egyszerűsítse és szűkítse le, amelyek az alkotásban a *művészet*en kívül semmit sem vesztenek szem elől? Vagy (legyünk egy kissé udvariatlanabbak): nem azoknak a menedéke-e a módszerekkel szigorúan betájolt kritika, akiket hidegen hagy vagy, ami még rosszabb, akikben szorongást kelt a művészet gyönyörűsége és komolysága, mint ahogyan a filozófia Sioran szerint „mindazok mentsvára, akik az élet feslett bősége elől menekülnek”?

Persze, nem lenne okos dolog, ha tagadnánk a módszer és a technika jelentőségét, hiszen a filozófia a lényeg és a lét fölé helyezve szinte metafizikus jelentőséget tulajdonít a *hogyan* kérdésének. Különösen helytelen lenne eszmei ösztönösséget és impresszionista „stíluszabadságot” hirdetni a rendszer követelményeivel szemben az esztétikai és az irodalomelméleti gondolkodás terén, ahol az irodalmi kifejezés művészi méltóságának legjobb védelmezője mindig is az elmélet ébersége és a módszer szigorúsága volt. Egyébként, magában a kritikában is, különösen a strukturalista kritikában, amelyet sokáig (joggal) más irányvételek fölé helyeztünk, a kritikai tudat legerőteljesebb megnyilvánulásai általában együtt jár a módszerbeli következetesség is. A modern kritikus sem juthat eredményre, ha legalább nagyvonalakban nem vázolja és nem igazolja értelmezésének módszerbeli kiindulópontjait. Meg kell ezt tennie

akkor is, ha a mű szerkezetének súlypontját adó jelentést akarja feltárni, és akkor is, ha az újabb, kiélezetten formalisztikus változatban részt akar venni a mű lehetséges jelentéseinek összjátékában.

Minden jel arra utal, hogy az irodalmi kritika kifinomult és ellentmondásos természetétől idegen az *eleve* meghatározott módszer, mert a módszer *abszolutizálásában* a saját csődjét látja. A módszer nem járhat a kritika előtt, mint ahogyan a poétika sem a költészet előtt: a kritikai módszert csak a kritikai szellem hozhatja lendületbe, mint ahogyan csak a költői tett alakíthat ki és igazolhat egy poétikát.

Miért van ez így? A válasz a fenti összehasonlításban rejlik: az irodalmi kritikát csakis az irodalommal való viszonyának tükrében magyarázhatjuk. S minthogy az irodalom emberi bonyolultságában oly mélységesen (és gyönyörűen) heterogén, nem érheti el a módszerbeli homogenitás eszményét az irodalmi mű tanulmányozására szolgáló analóg konstrukció, az irodalmi kritika sem. Nem elégíti ki tehát a módszerbeli tisztaság követelményét, s nem éri el az ítékezés objektivitását sem, mert egy egészen másfajta követelmény kerül túlsúlyba. A kritikának ugyanis semmiféle „objektivitás” sem válhat hasznára, ha nem olyan szubjektív és kreatív eljárásként nyer létjogosultságot, amely az alkotó világában az értelmező világot is tükrözi.

Amellett, hogy heterogén és szubjektív, a kritika másodlagos tevékenységként az irodalomnak még egy lényeges és „végzetes” vonását is *utánozza*. Ha ugyanis az irodalmi alkotás öntörvényű, ha meghatározza és megtestesíti a *saját* kifejezésformáját, amit úgyszólván senki sem von kétségbe, akkor kétségtelen az is, hogy a kritika elsősorban a mű sajátos, *egyedülálló* elveit vizsgálja. Ha a lényegében új alkotói kihívásra csak új kritikai hozzáállással lehet méltóképpen válaszolni, akkor az irodalmi kritika tagadhatatlanul alkotótevékenység. Alkotó, és nem alkalmazott, nem rutinszerű, nem leíró, nem felismerő és nem tájékoztató. Alkotó, mert minden tudásával együtt tudatlan és ártatlan, mert mindannyiszor tanácstalanul és csodálattal áll az értékes alkotás újdonsága előtt. Alkotó, mert mindaz, ami létjogosultságát igazolja, szükségyszerűen az *újdonság*, az *elsőség* jegyeit viseli.

Az ilyképpen megsejtett „kritikaelmélet” alapos bizonyítás és kiegészítés nélkül persze nagyon is hiányos. Először is, milyen értelemben kreatív a kritika? Azt jelentené-e ez, hogy az írói beszéd és az írói világ kritikai „lefordítása”, a fejtegetés lajstromába való átültetése „irodalmi és esszéírói nyelven” is történhet, vagy pedig elsősorban a kritikai vizsgálódás *feltárá* értéke a kreativitás? Nem kevésbé fontosak az axiológiai természetű kérdések sem. Vajon a kritikus értékítélete a mű átéléséből vagy utólagos analitikus-szintetikus átgondolásából származik-e inkább? És milyen „színezet” ad a kritikus ítéletének az a megvilágítás, amelyben a hagyomány és a fejlődés síkját szemléli? És vajon mennyiben van közük az esztétikán kívüli tényezőknek a kritikai megítéléshez?

Nyilvánvalóan széles kritikai látókörre van szükség ahhoz, hogy a módszer valóban másodlagos tényezővé váljon, és hogy kibontakozhasson a kritika alkotó jellege.

A kritika jelenlegi folyamatairól alighanem az „eszményi” kritika elméletének kifejtése nélkül is tárgyalhatunk. Ez az írás egyébként nem annyira az elméleti meghatározás szükségéből, mint inkább a kritika jelenlegi irányvétele és hordereje fölötti elégedetlenségből fakad. És, mint mondtam, nem is annyira a fejtegetés hatékonyságában, mint inkább a vallomás katarktikus gyógyerejében bízunk.

Mi aggaszt tehát kritikánkban?

A leírások. Mindenekelőtt és leginkább a leírások. Elemzések vagy értelmezések akarnának lenni, de nem hatolnak mélyebbre a *nyilvánvaló* tényeknél, amelyek az olvasó előtt már első olvasásra világosak a kritikus segítsége nélkül is. Mert mire való például Savić prózájának öt, többé-kevésbé azonos leírása több mint ötven oldalon (*Književnost*, 1978, 7—8)? Kell-e öt kritikus olyan írása, amelyek a realizmus, a fantasztikum, az irónia, a paródia, az elbeszélői álláspont és az elbeszélői távlat alapkategóriáinak síkján mozognak? Miféle tudás, és miféle hozzáértés az, amely olyasminek a részletes szemléltetésében merül ki, ami, mint Csehov mondaná, az okos előtt már ismert, a butát pedig sohasem fogja érdekelni? Vagy talán a személytelenség és a részletesség már önmagában véve is szavatolná a tudományos tárgyilagosságot, az impresszionista asszociatív tévelygések elkerülésének legjobb módja pedig a műhöz való szó szerinti ragaszkodás lenne? Ha jól meggondoljuk, az említett tanulmányok legjobbika (a szerzője R. P. Nogo költő) éppen annak köszönheti értékeit, hogy figyelmen kívül hagyja új kritikánk követelményeit: lezser kitérői, a mű valóságmezejét feltáró összehasonlításai vagy szabadabb, szellemesebb közlésmódja nemcsak tetszősebbé teszik a szöveget, hanem annak a törekvésének is értelmet kölcsönöznek, hogy a mű sajátos képmását, a „meglátás meglátását” adja.

Ha mind ritkábban emlegetjük is az ihletett kritikát, ez még nem jelenti azt, hogy kizárólag a *szorgalomban* bízunk. Krleža és Vinaver nagyszerűen ráértett arra, hogy az irodalom szuverén értelmét a *látomás, nem pedig a leírás* adja, s nyilván a kritika értéke sem a mű leírásában, hanem alkotói értelmezésében, a „meglátás meglátásában” rejlik.

A közöny. A „leíró” kritika leggyakoribb tartozéka. Néha pedig a kritikai gondolkodás figyelemreméltóbb, sajátos meglátásokkal, finom árnyalatokkal átszőtt megnyilvánulásainak a velejárója is. Mert feltehetjük a kérdést: miregre a sajátos meglátások, a finom árnyalatok, ha pillanatra sem értékelő jellegűek, ha még közvetve sincs közük az értékeléthez? Vagy talán egy irodalmi alkotást is vizsgálhatunk olyan szenvtelenül, mint egy kőzetmintát?

A rekonstrukciók. Az a meggyőződés, hogy az irodalmi mű kizárólag

a szándék, a tudatos választás eredménye, jól ismert eszközök által jól ismert anyagból létrehozott építmény, egyfajta tervszerűen és fokozatosan megalkotott *szerkezet*, amelyet azután fordított eljárással részenként „szét is lehet szerelni”. Az írás leleményesség: milyen legyen a szerzői hangvétel, milyen a hős hangja, milyen legyen az elbeszélői távlat és milyen az elbeszélés realista és fantasztikus síkjainak viszonya, a narratív és a párbeszédés részek aránya. Az írás ugyebár leleményesség, az író — mérnök, a mű — mechanizmus. A mechanizmus pedig működik, esetleg bizonyos nehézségekkel működik. (Hogy egyáltalán nem működik, olyasmit kritikusaink szinte sohasem mondanak. Ha például valami akadozik is Pekić kétkötetes *Zlatno runa*-jának párbeszédés részeiben, mentségére szolgálhat a narratív részek erőssége.)

Azt a kritikát, amely az alkotói folyamat „rekonstruálásában”, az „alkatrészek szétzerelésében” látja rendeltetését, nyilván csak a következő két „erény” valamelyike ihletheti: a naivitás vagy a cinizmus. A naivitás, ha azt hiszi, hogy az író valóban a kritika formalizált nyelvére könnyen lefordítható kompozíciós-technikai feladatokat old meg. A cinizmus, ha az ilyen kritikus a művészet „demisztifikálására” törekszik, ha a művészetet pusztá munkaként vagy termelésként akarja megközelíteni (Françoise Truffaut tagadó választ adott, amikor megkérdézték tőle, hogy vajon filmjével a filmművészetet akarta-e „demisztifikálni”. Mert, mint mondta, a repülést sem demisztifikálhatjuk a repülőgép leírásával vagy a repülés technikájának leírásával.)

A zárttság. Sokan annyira „belülről” beszélnének, s annyira közelről szemlélik a művet, hogy a mű már nem is látszik. A merev anatómiai vizsgálódás önfelcsúszás akárhogyszintre is tarthatja a narancs héját. Kekanovičić igen zavarosan Kekanovičićyal, Tribusont Tribusonnal magyarázzák. S nem hagynak rést, amelyen beszivároghatna a viszonyítás friss levegője és a fény, amelyet az irodalomtörténeti távlat vagy a legalább nagy vonalakban ábrázolt összefüggések áraszthatnának.

A terjedősség. Miközben nemcsak szellemükben, hanem külalakjukban is tudományosságra törekszenek, az új kritikai szövegek szerkezetükben és nyelvezetükben egyre inkább műszaki dokumentációra vagy törvényszövegekre hasonlítanak. A címek és az alcímek, a bekezdések betűzött vagy számozott taglalása, az algebrai kifejezések és a grafikai vázlatok alkalmazása, a merev nyelvezet — a tudományosság hideg fényével megvilágított uniformizált új kritikánk mindezen kellei eléggé megbízhatóan szavatolják, hogy az *irodalmi* szellem végleg kiveszzen irodalmi kritikánkból. Eppen csak azt nem tudni még, hogy az új kritikai „ábécé” végül is a szabályzatok és a státúumok törvényhozói stilsztikáján vagy a szögmérők és a körzők mértani retorikáján nyugszik-e.

Vajon mit mondana az új kritikus annak az óhitűnek, aki esetleg megállapítaná, hogy Borislav Mihajlović Mihiz egykor bármiféle szem-

betűnő apparátus nélkül mindössze két oldalon jóval több *ténnyel* szolgált a műről, mint az ifjú kritikus huszonkét oldalon? Az új, fiatal kritikus mindenekelőtt a vita elvi *feltevéseinek* meghatározását követelné. S ezeket képes lenne mindössze huszonkét oldalon kifejtetni.

A tévedések. Minthogy oktalanul retteg mindattól, ami a gondolkodásban és az ítélekezésben heterogén, esszészzerű és megindokolatlan, az új kritikus igyekszik formalizálni, sőt matematizálni mind a vizsgálódás tárgyát, mind magát a vizsgálódást. Az ilyen törekvésből eredő tévedések az értékelésben a legszembetűnőbbek. A kritikust boldoggá tenné, ha nem kellene értékelnie. Csakhogy, mivel ehhez még nem talált meggyőző kifogásokat, továbbra is ítélekezik. Ítéletei azonban leginkább sok fenntartással kimondott püthiai kétértelműségek, amelyeket általában a semmiféle kötelezettséget nem vállaló, ünnepélyesen fellengzős záró szakaszba foglal.

Ám ha határozott, a kritikus akkor is megtévesztő. (Ezt jómagam is tudja, s ezért ritkán határozott.) Ha netán megdicséri az író, akkor ezt a dicséretnél is alaposabb kételyek kíséretében teszi. Vagy azért dicséri, mert sikerült valahogy kikeverednie azokból a bajokból, amelyeket maga okozott a mű „épitése” közben. Esetleg a *koherencia*, az *egység* és a *teljesség* mércéihez folyamodik, amelyek (Janko Kósz meggyőző bizonyítékai szerint) rég elvesztették a metafizikus gondolkodásrendszer talaját, s amelyek egyértelműségükkel és kitágíthatóságukkal mindenféle irodalomnak, akár a legközönségesebbnek is, kedvező ítéletet biztosíthatnak.

A sémák. Zárjuk e siralmat azzal, amivel elkezdhetjük volna: siránkozunk a mindent ellepő sematizmus fölött. Ama tény fölött, hogy szinte minden kritikus szinte minden művet kizárólag formai-strukturális síkon vizsgál. Mintha az író azért írta, hogy szerkezet-elméletét, nem pedig az emberről, a világról alkotott felfogását tárgyasítsa! És mintha az *eljárásban* (amely Joyce-nál valóban a próza hőse) kellene látni minden sorozatban gyártott könyv főhősét! (Emlékezetből idéztem Džadžić két nyilatkozatát: az egyik régebben jelent meg a *Politikában*, a másik nemrég a *Književnostban*.)

S ha már Joyce-ot említettük: regényének, a *Finnegan ébredésének*, amely mint ismeretes, mesterséges, fiktív nyelven íródott, s amelynek úgyszólván nincsenek is olvasói, saját folyóirata van, amelyben a kritikusok egymással vetélkednek a feltáró értelmezésekben. Nem olyan emberként leplezi-e le az ilyesmi a kritikust, aki elsősorban azért foglalkozik az irodalmi alkotással, mert így tudásával és leleményességével tetszeleghet? Az ilyesféle kritikusi mentalitás nyomaira igen gyakran rábukkanhatunk fiatal és idősebb kritikusaink szövegeiben egyaránt. Úgy tűnik, hogy az új mű fogadására mindig készenlében állnak a régi sémák. Megható is, nevetséges is néha, hogy mennyire nem illik rá a séma a műre, bármennyire is igyekezzék a mű, szegény, alkalmazkodni hozzá.

Nemrég olvashattuk ismert kritikuskunk és irodalomtörténészünk fejtegetését Erih Koš regényéről: az ezeroldalas művet bonyolult társadalmi, erkölcsi és pszichológiai közegével együtt szűkre szabott kritikai köntösbe bújtatta, melynek címbe foglalt kulcstézise — „Az elbeszélő helye a keretregényben”!

Szeretném végül egy kis kiegészítéssel tompítani fejtegetésem élet. Mindenekelőtt beismerem, hogy szerzőjének akarva-akaratlanul része volt az itt leírt kritikátípus tévelygéseiben és illúzióiban. Ezenkívül az ékes-szólást semmiképpen sem tartja a kritikai közlésmód fölényes formájának. Az alkotó kritika melletti kiállás és az a meggyőződés, hogy nincs az a kritikai módszer, képzettség és tudás, amely eleve üdvösség lenne, nem jelenti a kritikai fecsegés tarkasága utáni nosztalgiát is. A legkevesbé sem.

AZ IRODALMI KRITIKA INVENCIÓI

SRBA IGNJATOVIĆ

Az irodalmi kritikával szemben a legkülönbözőbb igényeket támasztják. Szinte mindent megkövetelhetnek tőle, és a követelmények esetenként változhatnak is. Ha a különböző tézisek tömegében figyelmen kívül hagyjuk az alaptalan vagy a kevésbé megalapozott elvárásokat, akkor is megmarad néhány állandóan jelen levő követelmény, amelyek mintegy körülhatárolják a kritika kérdéseit.

Ilyen például az a feltevés is, hogy valamely alkotással foglalkozó kritikának mintegy azonosulnia kell a művel, vagyis a saját identitásként kell kimutatnia az adott alkotás sajátosságát. Ez alatt a kritikai szöveg meggyőző olvashatóságát értik, illetve azt várják tőle, hogy minden kétséget kizáróan bizonyítsa: éppen ezzel vagy éppen azzal a saját szerű alkotással foglalkozik, nem pedig az irodalommal általában. Ez a felfogás persze kizárja az önálló előadásmódot, azt hogy a kritika a saját világát közölje, az ilyesmit inkább az esszéírás kiváltságának tartja. De vajon mindez így van-e, és vajon mindig így kell-e lennie?

Egyelőre maradjunk csak a kérdéseknél, a válaszok később következnek.

A bizonyító identitás említett téziséhez igen közel áll az a feltevés, hogy a kritikai szövegnek szinte kizárólag közvetítő szerepe van. További redukálás következménye az az elképzelés, mely szerint a kritika elsősorban edukatív funkciót tölt be.

Másrészt pedig az irodalomtudomány és az irodalomelmélet nem is

éppen új keletű eredményei egy olyan jelentős folyamatot alkotnak, amely szinte kizárja azt, hogy az irodalmi kritika akár egyetlen pillanatra is, akár egyetlen megnyilvánulásában is pusztá rögtönzés lehessen. (A formalizmus nélkül nemigen jött volna létre a tartui iskola, és talán a strukturalizmus sem, s ugyanakkor a formalizmus nehezen képzelhető el a lingvisztikai kutatások, illetve a híres nyelvészek eredményei nélkül.) Itt tehát már egy egészen másfajta identitásról van szó. Ez az identitás már a sajátos eszköztáron s ugyanakkor a sajátos szükségleteken és érdekeken alapszik. S mindez kizárja az irodalmi kritika „magasabb” vagy pragmatista érdekeknek való alárendelését.

Alapérdeke ez esetben az lenne, hogy a gyakorlati hasznosságtól eltekintve, de ezakt módon foglalkozzon kizárólagos tárgyával, a nyelvi műalkotással. Csakhogy ezzel a felfogással nemigen találkozhatunk ilyen kategorikus megfogalmazásban. Mert itt már állandóan jelen van a kutatásnak az egyedi irodalmi műnél jóval szélesebb területe — a nyelv, s így éppen a következetesen felépített kritikai szöveg helyezi szélesebb megvilágításba a vizsgált jelenséget, vagyis éppen az ilyen kritika nem szorítkozik egyedi tényekre és indítékokra.

Ilyképpen tehát bizonyos ellentmondásosság jelentkezik, amelyhez azonban a vizsgálat tárgyának természetéből következően adva van a belső megoldás is. Az pedig már egészen más kérdés, hogy ezt a megoldást külön kihangsúlyozzák-e.

Az esetek többségében még egy elvárást támasztanak az irodalmi kritikával szemben — értékelést, értéktételeket várnak tőle, ami azután megkönnyíthetné a nem kimondottan „informatív” (illetve nem edukatív) kritika befogadjának az állásfoglalását. Az utóbbi időben azonban egyre természetesebbnek számít az a nézet, hogy az értékelés történhet impliciten, közvetett módon, az elemzés útján is, illetve, pontosabban fogalmazva, az analízis eredményei által; hogy nem kell okvetlenül külön „álláspontként”, külön „tételként” szerepelnie a kritikai szövegben. Ilyképpen az értékelés a régebbi eljárásoktól eltérően inkább folyamat, mintsem tett.

S minthogy ezek már válaszok, foglalkoznunk kellene a kritika „saját világának” fentebb említett kérdésével is.

Abból a meggyőződésből kiindulva, hogy a kritikai gondolat jogosan nyilvánulhat meg identikus formában, sőt, hogy az identitásnak nem is kell okvetlenül csupán a formára szorítkoznia, annak idején szándékosan választottam *Doba kolaža* c. könyvem mottójául egy Montaigne-idezetet („En senkit sem tanítok, én mesélek”). Ha mármost ezt a gondolatot, esetleg bizonyos leegyszerűsítéssel, az irodalmi kritika helyzetére alkalmaznánk, akkor ez azt jelentené, hogy akárcsak a próza és a költészet, az irodalmi kritika sem lehet már kizárólag sem „szórakozás”, sem „tanulás”. Mert fel kell tárnia a saját igazságait, méghozzá a „saját világa” által. Ez azonban semmiképpen sem jelenti más ágazatok ki-

zárását — ellenkezőleg: arra utal, hogy nagyon is szükség van rájuk. A kritika sem alkalmazhat kanonikus, doktrinér, egységes módszereket, nem lehet olyan amilyenek azok szeretnék, akik egységes mércékre és egységes terminológia kialakítására vágnak.

A terminológiai és egyéb zavarokat természetesen ki kell küszöbölni, de illuzórikus az az elképzelés, hogy az egységes terminológia egységes kritikai gondolkodást és értékelést eredményezhet. Ha az ilyesmi egyáltalán lehetséges volna, akkor a kritikai szövegeket nem is emberi lényeknek, hanem gépeknek kellene írniuk. A kritika számítógépekbe betáplálható anyaggá válna, és akkor azonnal felvetődne annak szüksége, hogy a kritika tárgyát, a nyelvi műalkotást is komputer alkossa meg. Így azután biztosítva lenne mind az információk pontossága és egysége, a formák szabályossága és az irodalmi „mű” üzenetének célszerűsége, mind a műről szóló „ítéletek” pontossága.

Tévedés ne essék, ezzel a rossz ízű utópiával nem akarom elvitatni a technikai-technológiai újítások szerepét sem általában, sem az egyes esetekben. Nem becsülhetjük le az információk áramlásának felgyorsítását, még ha számunkra, csupán távoli álomnak tűnik is a világ más részein már javában terjedő elektronikus sajtó. De mégis meglehetősen biztonsággal állíthatjuk, hogy mindaddig, amíg az irodalom iránt szükséglet mutatkozik, az alkotás megjelenítési és terjedési formáinak anyagi változásai nem változtatják meg lényegesen az irodalmi mű struktúráját és immanens voltát.

Mert felgyorsulhat ugyan a jelek továbbítása, gyorsabbá válhat a szöveg reprodukálása, akár a reprodukálás módja, anyagi alapja is megváltozhat, ám mindezek másodlagos jelenségek. Hatásuk természetesen van, de csak közvetett hatásról beszélhetünk.

Most pedig foglalkozzunk a kritikának még egy jellegzetességével, amelyet fontosnak tartok. A kritika azonosságának nem kell okvetlenül a *más* azonosságának lennie, illetve nem kell okvetlenül azonosulnia tárgyával. Ha szokásunkhoz híven a végsőkhig leegyszerűsíttem a dolgokat, akkor határozottan állíthatom, hogy a kritika célja, legalábbis azé a kritikáé, amelynek híve vagyok, nem kizárólag a mű diszkurzív tükrözése. Egy-egy példa alapján néha olyan dolgokra is rávilágíthatunk, amelyek nagyon is jelentősek a kritika és az irodalomtudomány számára, de amelyeknek látszólag semmilyen jelentőségük nincs az adott műre, mint egyedi nyelvi, esztétikai alkotásra nézve. Bizonyos módon megintcsak a már említett „saját világra” való joghoz jutottunk. Még tovább boncolva a kérdést úgy is mondhatnám, hogy bizonyos esetekben olyan eredményekre juthatok, amelyeknek a jelentősége elsősorban szerzői munkám szélesebb összefüggéseiben mutatkozik meg. És így már szakítottunk is a napi kritika fogalmával, a kritika így már nem használati fogalom, nem „tükrözés”, nem a tükrözés elméletének utolsó megtűrt vadhajtsáa.

Hallottam már olyan megjegyzéseket is, hogy az újabb kritika szövegei „hermetikusak”. Az ilyen bírálatokkal általában azt az elvárást igyekeznek leplezni, hogy a kritika egyfajta irodalmi ideológia, vagy ahogyan enyhébb megfogalmazásban mondani szokás, egyfajta kultúrpolitika legyen. Persze nem állítom azt, hogy az ilyen ösztönzéseket egyszerűen mellőzni kell, hogy egy bizonyos intellektuális művelettel egyszerűen törölni kell őket. Az ilyen ösztönzéseket azonban csakis a vizsgálat tárgyaként, ugyancsak nyelvi jelekbe öntött üzenetként, a világról, a kulturális és társadalmi összefüggésekről szóló információként tudom elfogadni, vagy olyan, az irodalmi mű kontextusába tartozó, de szövegen kívüli korrelatív összefüggéseknek és viszonyoknak tekintem őket, amilyenekről Lotman beszél.

Minden anyag, minden ösztönzés szükséges és hasznos. Értelmezésüknek azonban sajátos történetnek, releváns szövegnek kell lennie, amelynek sajátos jegyei külön rendszert alkotnak. És ez esetben már nem érdekel az, hogy az irodalmi kritika vajon a művészet kiegészítő része, vele egyenrangú, alá- vagy fölérendelt-e. Maga az irodalmi kritika érdekel.

Észrevettem azt is, hogy gyakran érdekesebb és jelentősebb eredményekre jutnak a kevésbé szilárdan megszerkesztett kritikai szövegek, azok, amelyek természetüknél és felépítésüknél fogva eltérnek a kritika szokásos megnyilvánulási formáitól. A formai jegyek betartása bizonyos rendszerességet, tudományosságot eredményezhet, határozottabban utal a kritika közegének rendszerére, az alaposág és a célszerűség hatását kelti, nem biztos azonban, hogy éppen az ilyen kritika a legeredményesebb. A gondolkodás, s így a kritikai gondolkodás folyamatában is az alkotóképesség, az invenció az önálló program alapeleme. És ez az invenció akár egy sajtószzerű „imagináció” terméke is lehet.

Az irodalmi alkotás egzakt vizsgálata azon a feltevésen alapszik, hogy a műben nyelve adott mindaz, amit a kritika taglalhat. Csakhogy nem csupán nyilvánvaló, hanem latens adottságokról is beszélhetünk. A kritikát pedig ilyképpen a mű olyan olvasatának is tarthatjuk, amely a legalaposabban és a legteljesebben foglalkozik mind a művészi szöveg élményével, természetével, felépítésével, keletkezésének „feltételeivel” és megvalósulásának körülményeivel, mind magával a megvalósult alkotással.

A latens vonásokról különösen a költői szöveg vizsgálatakor beszélhetünk, de erről van szó minden irodalmi szöveg költőihez közel álló hatásai és eljárásai esetében is. És az elemzéshez ezekben az esetekben már nem elegendő a kritikai eszköztár, nem elegendő az adottságok taglalása, az analízishez itt már alkotóképesség, a kritikai olvasás invenciója szükségeltetik. Egy eretnek tételt is megkockáztatnék: a művészi szöveg adottságai valóban az alkotás nyelvében, a meglátható és megfejthető formai eljárásokban rejlenek (vagy az olyan eljárásokban, ame-

lyek újszerűek ugyan, de megintcsak megfejthetőek a meglevő formai tapasztalatok, a tapasztalatok elméleti általánosítása illetve az irodalmi művek formáiról és funkcióiról szóló tudományos eredmények alapján), ám az alkotás kontextusán belüli kapcsolatok és összefüggések, valamint az alkotáson kívüli szélesebb művészi kontextus összefüggései elsősorban a kiteljesedett kritikai invenció útján tárhatók fel.

Itt lép színre a kritikai olvasat, amely, mint az olvasás általában, megvalósítja, létezővé és tevékenyvé teszi ezeket a kapcsolatokat, mert itt már olyasmiről van szó, amire nem terjed ki az az „álmateriális” sem, amelyről az irodalmi alkotás egyéb vonatkozásai esetében beszélhetünk. És, minthogy olvasatról van szó, az is nyilvánvaló, hogy ezek a kapcsolatok és összefüggések nem örök érvényűek, nem változatlanok, hogy az irodalmi alkotás esetében nagyon is hat a diákrónia tényezője, hogy az idő múlása megköveteli az irodalmi alkotások analitikus újraolvasását, nemcsak valorizálásuk miatt, hanem azért is, mert az irodalmi művek jelentéstartalma sem statikus, bizonyos módon az is változik.

A kritika is beleolvas és hozzáolvas — miért ne, hiszen ez is természetéhez, értelméhez és funkciójához tartozik. Az irodalmi alkotás és a kritika viszonya nem a feladvány és a megfejtés viszonya — úgy, hogy a rejtjeles művészi feladvány tartalmazná a megfejtés minden diszkurzív elemét.

Ha ez csupán eretnokség és tévedés volna, akkor a kritikának a már említett pragmatista és használati jellegén kívül nem lehetne semmilyen más célja. El kell ismerni, hogy a kritika részben valóban ilyen is — pragmatista és használati —, de általánosabb eredményei még így sem tűnnek el nyomtalanul, így is alakítják az irodalmi folyamatokban és történésekben részt vevő nézeteket.

Még mindig hivatkozunk Skerlić ítéleteire és álláspontjaira, ha másért nem, hát azért, hogy kiindulópontunk legyen egy másfajta ítélethez és másfajta állásponthoz azokról a szerzőkről, akiről ő írt. Ez esetben Skerlić kritikái a mai tudomány és a mai kritika szempontjából elsősorban kritikai dokumentumok, ugyanezen szövegek általánosabb eredményei azonban az említett módon részt vesznek az irodalmi folyamatok alakításában. Ugyanezt mondhatjuk az olyan esetekben is, amikor még mindig megbízhatóknak, még mindig mérvadóknak tekintjük egymás ítéleteit és álláspontjait.

Azzal a föltevéssel zárnám, hogy a kritika az irodalomtudomány tárgyánál általánosabb vagy legalábbis kevésbé „kitapintható” dolgokba is beavatkozhat. Foglalkozhat olyan dolgokkal is, amelyek nem tartoznak szorosan az irodalmi kontextusba, ha hozzájárul kifejtésükhöz. És itt nem csupán multimedialis és intermedialis kérdésekről, nem csupán a kommunikációról, hanem a lehető legszélesebb területekről van szó, azokról a kérdésekről is, amelyeknek a feltevésében az irodalomnak bár-

milyen része van, vagy amelyeket az irodalom éppen csak érint. Ám ha elismerjük is a kritikai invenció hatását, ha túlhaladjuk is a feladvány—megoldás relációt, amely állítólag az irodalmi mű és a kritikai szöveg viszonyának kulcsa, ha elismerjük is a kritikának azt a lehetőségét, hogy ne csak leszűkítse, hanem bizonyos mértékben bővítse is tárgyát, valamint azt, hogy nincs szorosan körülhatárolva a saját állandósult formáival (amelyek túlnyomórészt ún. „recenziók”, azzal hogy a megkülönböztetés az irodalomtudományi eredmények alkalmazásának mértékén és fokán alapszik), illetve, ha arra a következtetésre jutunk is, hogy az irodalmi kritika szélesebb körű, „fluidabb” jelenség, a félreértések elkerülése végett, akkor is ismételten hangsúlyoznunk kell, hogy kiindulópontjainak egzaktaknak, tudományosoknak kell lenniük, hogy élnie kell az irodalomtudomány és az irodalomelmélet eredményeivel.

Határozottan meg kell különböztetni a kritikai újítást és a pusztá rögtönzést, a megalapozott kritikát és azt, amely nem tényeken nyugszik, amely vadon burjánzik, amely végső soron nem értelemszerű, nem diskurzív. Igazán elmúlt már annak a kritikának az ideje, amely megengedhette az ilyen tulajdonságok jelenlétét sőt túltengését. Ez lenne hát a tanulság mindazon telhetetlen „szubjektivisták” számára, akik paradox módon állítólag határozott objektivitásra törekszenek, akik ezt megkövetelik a kritikától azt állítván, hogy a kritika feladata a pusztá útmutatásban, az „ez nem jó”, „ez jó” típusú mgállapításokban merül ki, a tanulság, hogy a saját meglátásuk (megismerésük és tudásuk) mércéit soha nem tehetik meg a „hermetikusság”, vagy ellenkezőleg, az „explicitás” és a valódi célszerűség mércéinek — nem csupán az egyes kritikai szövegek esetében, hanem annak a kritikának az esetében sem, amelyet ez vagy az a szerző ír.

SÁNDOROV Péter fordításai

KRITIKAI SZEMLE

K Ö N Y V E K

KETRECBEN

Pintér Lajos: *Purgatórium*, Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1981

Talán nem tűnik fellengzősnek, ha gondolatmenetünket egy axióma felidezésével kezdjük, miszerint a *műalkotás* nem más, mint *szellemi tartalmak* közlése *tárgyiasságok* formájában. A tárgyiasságok az alkotó mindenkori kifejezőeszközeinek segítségével megjelenített „tények” gyűjtőneve, amelyek fiktív voltak ellenére is a mű denotatív jelentését képezik. Egyelőre azonban tegyük félre a megjelenítés és az ábrázolás problematikáját, vessünk inkább egy pillantást a tétel másik oldalára — a szellemi tartalmakra. Egy kissé ismét el kell vonatkoztatnunk és szűkíteniünk a fogalom jelentéskörét, ugyanis a szellemi tartalmak alatt csupán az alkotó közlendőjét, valamint a megvalósítás elveit kell értenünk. Pontosabban az alkotó véleményét, viszonyulását az adott világhoz, és azokat a szerkesztési, kompozíciós elveket, amelyek alapján az „ábrázolt tárgyiasságokat” műalkotássá szervezi.

Vázlatosan sem sikerülhet így, három mondatban megragadni a műalkotás lényegét, de ahhoz talán elegendő, hogy tudomásul vegyük, a műalkotás (a regény) egyfelől „szellemi tartalmak”-ból, azaz mondanivalóbból (indítékból, véleményből, szándékból stb.), másfelől pedig „ábrázolt tárgyiasságok”-ból, egyszerűbben a mű kézzelfogható, látható, elolvasható vagy hallható részéből, tehát a megvalósításból áll.

Így kellene ennek minden irodalmi alkotás, még Pintér Lajos *Purgatórium* című regénye esetében is lennie. A regényből azonban hiányzik a szélesebben értelmezett szellemi tartalom, a valódi *ötlet*, aminek híján a nagy grand guignol lehetőségeit magában rejtő témából csupán egy látványos operettet ígérő forgatókönyvre futja a szerző tollából. Témája tehát van a szerzőnek, s jó humoristához illően vannak kész helyzetei, megoldásai, melyeket bármikor alkalmazhat, s amelyek ilyen jellegük folytán olykor felemásnak is tűnhetnek. Természetesen kuncoghataunk, sőt kacarászhatunk is a regényben szereplő figurák ügyes megjelenítésén, a sok helyzet- és jellemkomikumon, ügyesen megoldott párbeszédeken, nyelvi fondorlatokon — s mindez a *humorista* mesterségbeli

tudását dicséri. A szerző azonban alaposan melléfogott, amikor nem döntötte el előre, hogy szatirikus vagy lélektani regényt, komédiát vagy bűnügyi történetet szándékozik-e írni. Így egyik sem sikerült maradéktalanul.

Miről is van szó?

Alaphelyzetként adva van egy zárt intézet (az idegkórház E — elvonó — osztálya) s annak néhány ápolója, ápolója. Hogy egy zárt közösség milyen ábrázolási lehetőségeket rejt magában, Thomas Manntól Ken Keseyig már sokan bizonyították. (Vétek ilyen munkába fogni annak, aki nem tud élni a kínálkozó lehetőségekkel.) A *Purgatórium* első oldalaitól érezzük már, hogy ez a regény nem arra hivatott, hogy a társadalom és az egyén viszonyát boncolja, nem akarja megmagyarázni az olvasónak, hogy a társadalom önvédelme milyen konfliktusokat okozhat egyének között és az egyénben. Sőt, még színvonalas szórakozást sem ígér, mert a főhősről (Böller Géza) hamarosan kiderül, hogy idegalapi hasmenése mellett mindenféle gátlásokkal terhelt, szálnalmas, tettei alapján félnótásnak tűnő figura. Úgy lép be a regénybe, hogy előlegezőképpen megtudjuk róla, betegségét a társadalmi megkülönböztetések, emberi igazságtalanságok váltják ki — azaz reménytelenül idealista. Később a mű ilyen vonatkozásai ellaposodnak, és a hőst (meg a regényt) már nem a „morális imperatívusok” mozgatják, hanem a kalandos cselekmény, az erőltetett szituációk, melyek harsányságtól lélettelenek.

A regény epikai kerete is szűkös, ötletek és lehetőségek egymásra halmozására épül. Íme néhány a sokféleképpen kombinálható cselekmény-tenyezőkhöz közül:

1. a zárt intézet és belső törvényei,
2. az igazságtalanságokra érzékeny fiatalember,
3. az ápolók helyzetét káromkodási ingerrel terhelt nő,
4. a nimfomán és káromkodási ingerrel terhelt nő,
5. egy őriült költő, egy emlékeiből élő agg októberista,
6. néhány orvosszakértői megfigyelésen levő delikvens,
7. egy előkelő családból származó, kábítószer-élvező kiskorú szépség,
8. a szakmailag megszállott főorvos és munkatársai,
9. egy „beépülő” detektív,
10. kábítószerablás, gyilkosság, öngyilkosság...

A történetben mindenki mindenkivel konfliktusba kerül. A konfliktusok azonban kisszerűségük miatt komikusak ugyan, viszont nem indokolják a főhős „társadalmi vonatkozású” betegségét. Az igazságretterre alapozó regényindítás nyomán arra várunk, hogy az intézetben belül formálódott kis közösség valahogy a külső közösség, a társadalom párhuzamává, annak komikus megjelenítésévé, talán még szatírájává is válhat. Az olvasó ebben az elvárásban csalódní fog, éppen azért, mert a főhős jelleme egyre inkább ellaposodik, ő maga kiszorul a cselekményből, ugyanúgy, mint a szereplők nagy része, ő is elvész a sematikus,

azaz a stilizált ábrázolás útvesztőjében. A szerző mániákusan hajszolja a karakterisztikus jegyek erőteljes megjelenítését, aminek során a figurák egysíkúvá válnak, minden más (különb is hangsúlytalan) emberi vonás lehamlik róluk.

Amellett, hogy az intézet falain kívüli társadalom (görbe) tükörképét nem sikerült megalkotnia a szerzőnek, még egy nagyszerű lehetőséget hagyott kihasználatlanul, amikor hőseit durva mozgásba hozta — intézeti életbe kényszerítette, de nem mutatja be a lélek mélységeit, ami ennek a mozgásnak a hatására feltáruhatna, hanem egy erőltetett detektívtörténet résztvevőivé avatja őket. A detektívtörténet is gyenge, a legsilányabb krimifilmek mintájára épül, ahol a bűntényt magát ismerjük ugyan, de folyton mellékes szereplőket és eseményeket látunk, s a megoldásra semmiképpen sem jöhet rá a néző, mert a tettesnek semmi szerepe sincs, egész idő alatt meg sem jelenik. Az efféle megoldás nem az olvasó félrevezetését célozza, hanem a szerző tehetetlenségét, ötlet hiányát példázza. Egészséges izgalomkeltésről tehát szó sincs, hanem inkább a történet elbanalizálásáról, visszatetsző játékról, amit az író az olvasó kárára folytat. Hatvan ampulla morfium eltűnésével kezdődik a bűntény, amit szinte senki sem vesz komolyan, mindenki hajlandó lenne már napirendre térni fölötte, amikor a regény epilógusából (!) megtudjuk, hogy az önfeledt szórakozás alatt három ember életét veszítette a morfium miatt. De ez semmiképpen sem katarzis. A szerző szenttelen előadásmódja megfoszt bennünket ettől az érzéstől; nem tudunk sajnálkozni egy olyan szereplő halálán, aki a regény teljes időtartamán keresztül kómában fekszik — tehát csak hallomásból ismerjük — (hacsak végtelen humánnumunk folytán nem, de ebben a szerzőnek semmi szerepe sincs), esetleg a szerző esetlenségén sajnálkozhatunk, mert a végső megoldást csupán epilógus formájában tudta előadni, s ezzel legjobb érzésünk szerint is *kompozíciós hibát* követett el. Primitív módon elsáncolta magát az előre gyártott szituációk és fordulatok mögé, s akárhányszor olyan helyzetbe került, hogy véleményt mondhatott volna, vagy ítéletet (így az egész regénnyel is), könnyedén elsiklott felette, gyakran még azt a fáradságot sem vette magának, hogy néhány közhelyet említsen. Igaz, semmivel sem megrendítőbb számunkra a kis „narkós” halála, ha tudjuk, hogy szülei titulusa „dr. prof.” és „mg.”. Az efféle fordulat-balasztot (ami váratlanul „a vőfélyverseken nevelkedett koszorúsályné-íz-lést” idézik), sajnos, nem tudta a szerző szemlélete ellensúlyozni. Ilyen helyeken hiányzik az alkotói leleményesség a regényből, ami tovább tudná lendíteni a holtpontról.

Az említett epilógusszerű megoldás mellett más formaproblémákkal is találkozunk a regényben. Például nagyon örülünk, hogy olyan kicsi a forgalom az intézetben, mert ellenkező esetben kénytelenek lennénk még többször végigolvasni az állandó lakók nyílt titkait, amelyeket minden újoncnak külön és részletesen elmondanak. A hősök lelki élete jórészt

ebben merül ki; megszállottak módjára ideálokat kergetnek, ezerszer elmondják őket egymásnak, s ami a borzasztó, nem értik meg egymást. De mégsem a környezet az, ami lerombolja ezeket az ideálokat, hanem azoknak a rögeszme voltuk. Az ismétlések és ismétlődések természetesen esztétikai minőségek, értékhordozók, de ebben az esetben a teljes szövegismétlések feleslegesek. Egyrészt, mert az alakok már eleve minősítettek (intézetbe zártóságuk folytán és tetteiken keresztül), másrészt nagyon emlékeztetnek azokra a régi regényekre, amelyek a napilapok folytatásos rovatai számára készültek. Másutt a szerző az ilyen duzzasztások ellen-súlyozásaképpen a párbeszédet drámai formában közli.

Megpróbáljuk elkerülni az akaratlanul is felvetődő (ízetlen) játékot a regény címével, de azt mindenesetre meg kell kérdőjeleznünk, hogy ki számára lehet az ábrázolt intézeti élet purgatórium, hiszen itt mindenki nagyon is jól érzi magát. Szabadon és bátran űzheti kedvteléseit és kis üzelmeit, sőt sokkal szabadabban, mint a „falon túl”. Mindez azt jelenti, hogy az író igyekezett derűs oldaláról felfogni az intézeti életet. A mesébe beleszótt büntény, és annak erőszakos megoldása pedig azt bizonyítja, hogy nem érezte magát elég erősnek, hogy regényt kerekítsen a történetből, azaz elégtelennek tartotta az elsődleges témát is. Pedig párbeszédei, mozgalmas történetei, emberábrázolása ötletesek, könnyed és izgalmas olvasmányt ígérnek.

FEKETE J. József

„ÖSSZEGYŰJTÖTT ÍRÁSOK”

Hornyik Miklós: *Szabálytalan napló*, Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1981.

A közelmúltban egy írásomban feltettem a kérdést, hogy miért nincs utószava a vajdasági magyar könyvnek, azaz hiányoltam az indoklást, aminek alapján egy-egy könyvet kiad a Kiadó. A felvetődő (helyzetjavító) lehetőségek közül megemlítettem azt is, hogy valami formában közlé lehetne tenni azokat a recenziókat, amelyek a műveket elsődlegesen minősítik, akár mellékelve azt a szóban forgó irodalmi alkotáshoz, akár külön kötetben is. Szinte egyszerre látott napvilágot ez a kis jegyzet és Hornyik Miklós *Szabálytalan naplója* — szinte válaszként a jegyzet kérdésre és a szóban forgó hiányosság pótlásaként.

Nem szeretnék maliciózusnak tűnni, de tény az, hogy a Lektorai dősszé c. fejezet, amely a kritikákkal, jegyzetekkel szemben tényleges recenziókat tartalmaz, nagyobbbrészt tíz éve íródott már, az akkor időszere könyvekről. Ezért aztán nyilván nem a Kiadó a felelős.

Bizonyára lesznek olyanok, akik Hornyik Miklós írásainak gyűjteményét górcső alatt vizsgálják, ezámon kérnek tőle ezt-azt. Én mindössze köszönteni szeretném e könyv megjelenését, több okból is.

Az első szembeötlő vonása a könyvnek a megkésettisége. A kötetbe gyűjtött kritikák, lektori jegyzetek, interjúk nagyobb részének első közlési dátuma 1965 (!) és 1975 közé esik, 1980-as keltezésű csupán a kötet utolsó tanulmánya (Mészöly Miklós drámái) és egy nekrológszerű írás (Az író halála) visel. Furcsamód érdekes ez a kései megjelentetés, hiszen nem valószínű, hogy Hornyik fiatal író-gondolkodó ember léteére egyfajta „válogatott írások” kiadását szorgalmazta volna. Másodsorban azon irodalmi alkotások felett is már napirendre tért a közönség, amelyeket a kötet írásai felidéznek, tehát az író régi könyvekről a régi gondolatait jelenteti meg újra, nem értékeli át őket, nem vizsgálja fölül egykori véleményét, és az elfeledett vagy részben feledésbe merült könyveket sem fedezi fel újra a jelen számára. Mi indokolja mégis a kötet kiadását?

Az, hogy Hornyik Miklós tud írni.

Még hozzá nagyon is jól tud írni, megalapozott nézeteit világos, célratoró megfogalmazásban tudja közölni, ami kritikaírásunk ritkább értekei közé tartozik.

A kötet egyik fejezetcímében irodalmunk természetrajzát ígéri, ám mi mégsem a rendszerbe állított irodalmi jelenségeket, összefüggéseiket és egymásra hatásukat kérjük számon az egymás után sorjázó írásoktól, mert egyre inkább hatalmába kerít bennünket a szerző írói mértékérzéke, célirányos tárgyalásmódja, *A Szabálytalan napló* (valóban szabálytalan, mert semmi naplószerűség nincs benne) sok kritikakötettel ellentétben folyamatosan olvasható, akár egy szépirodalmi kötet, oly módon szól irodalmi művekről, hogy talán nem is érezzük az eredeti alkotások ismeretének hiányát. Az írások nem untatnak szakkifejezések tömkelegével, nem hordozzák az egészből kiszakított, értelmüket veszített idézetek és önisméltések ballasztját. A logo-zsargon kábulata helyett megkapó íráskészségével, ismereteinek, erudíciójának felvillantásával köti le az olvasóját a szerző, ami azt is jelenti, hogy nem fél könyvben feltárni önmagát, az alkotó szubjektumot. Igaz, nem ássa be magát a tárgyalt művek mélystruktúrájába, nem véres kezű tudós ő, aki a vizsgálandó artéria „érékében” megállítja a szívet, hanem bátran gondolkodó eszétéa, aki egy szellemiségi kultúra érdekében fogott tollat, ezt fedezi fel a világirodalomban, a magyar irodalomban, és ezt kéri számon a vajdasági magyar irodalom is. Nem állítja, hogy a vajdasági magyar irodalom „nagy irodalom”, sem azt, hogy „kicsi”. Dokumentumszerűen igyekszik felvázolni egy helyzetképet interjúi és könyvkritikái segítségével. Már a Bevezető helyettben (úgyszintén fejezetcím) azt a meggyőződését sugallja — idegen szerzőktől való idézetek által —, hogy ez az irodalom is ugyanolyan, mint bármely más: egyaránt szül kiemelkedő, a helyre és az időre nézve specifikus alkotásokat, de akadnak torzszülöttei is, amelyek máshol nem állnák meg a helyüket. Az effajta fércműveket pedig kíméletlenül irtania kell a kritikuskak.

Hornyik Miklós polemikus írásai erélyesen kérik számon egy-egy iro-

dalmi mű esztétikai-stilisztikai tökéletességét, legyen szó akár szűkebb-hazánk-béli, akár külföldi, idegen nyelvű alkotásról. Az alkotói világkép, a mű és a valóság viszonya még az a szempont, ami értékelésénél sokat nyom a latban. Ám a társadalommal szemben való helyes állásfoglalás nála sohasem mentség egy irodalmi mű nyelvi nyegleségeire, azaz az irodalmat a szó művészeteként szemléli, és ennek a szemléletének a jegyében is írja írásait, amelyek kritikáirásunk maradandó értékei.

Külön értéke a *Szabálytalan naplónak* és Hornyik Miklós írói művészetének az ironikus felhang, a mértéktartó jópofáskodás, amellyel a művek gyengéit veszi célba, valamint szemléleti egységessége és tájékozódásának nyitottsága, ami kötettség szervezi írásait.

FEKETE J. József

GROTESQUE MACABRE

Kornis Mihály: *Vége élsz*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1980

Mi a téma? — kérdezik pestiesen-argósan e kötet szereplői egymástól. Kornis Mihály első novellakötetének „témája”, témái így alakulnak: a *Kérvény* Tábori István részletes, minden szempontból alaposan alátámasztott igénybejelentő lapjának szövegével azonos. E kérvényben Tábori (*az, aki lesz*) a tisztelt igazgatósághoz fordul azzal a kérdéssel, biztosítson számára 1909-ben megszületési lehetőséget, tehát szülőket, nevet, majd 1970-ig egy átlagos emberi életöltőt, beleértve mindazt, ami e hatvanegy év alatt a kijelölt országban, Magyarországon lejátszódik (rendszerváltozások, világháborúk, munkaszolgálat, forradalom, felszabadulás stb.). A novella egy hivatali célra készült önéletrajz negatívja lehetne, melyben a lejátszódott élet múlt idejű összefoglalását egy lejátszandó élet forgatókönyve helyettesíti. (Hasonló volt Örkény *Egy magyar író dedikációi* c. rövidtörténete, melyben az életrajz minden lényeges elemét egy ajánlóssorozat tartalmazza.) Az *Április* című novella a Magyarországiak Kommunista Pártja megalapításáról szól. A pártot egy csomó gyerek szervezi meg, s szövetségük egyik központi célkitűzése annak megállapítása, mennyi az idő. A *Budapesti bogárballban* a papa bogarakkal táplálkozik, és bogarakat köpdös. Az *Úveges a mennyországban* Magyarország megszületéséről, valamint a világ teremtéséről szól. Az előbbit a papa, a mama és a gyerek, az utóbbit Papp Gábor úveges hozta létre. Az *István levele a korintusbeliekhez* főhőse, a Pistának, Pityu bátyámnak becézett Szent István, aki dióhéjban foglalja össze Magyarország történetét az államalapítástól 1945-ig. Az *Egy kis kannibál* a címben foglalt kis emberevő kalandjait tartalmazza. A *Halálfolklor* egy sor már nem élő visszaemlékezéseiből épül fel. Az *Apa győz* Tábori

kartárs elbeszélése életének utolsó napjáról, meghalásáról, az általa megszervezett temetéséről, eltemettetésének körülményeiről, és síron túli életéről. A kötet még néhány novellán kívül a *Halleluja* című drámaszöveget öleli fel.

Hát témák ezek? Ki komolytalankodik, kérdezheti az olvasó, a kötet szerzője, netán recenzense? A válasz az lehetne, egyik sem, ha Kornis elbeszélései nem élnének a szellemesség, a humor, a nevetetés lehetőségeivel. A felidézett témák is tanúsítják, hogy e novellákban a humortól a groteszkig, a vicctől az abszurdig, a banalitástól az irracionálisig, a mindennapitól és természetestől a riasztó morbiditásig ívelnek a szálak. Egy pillanatra sem szeretném letagadni sem azt, hogy a *Végre élsz* szövegeit hahotázva olvastam, sem azt, hogy próbára tette olvasói-irodalmi elvárásaimat és helyenként meghökkentett. Mindezen reakciók kiváltása azonban éppúgy szándékolt e művek esetében, mint az olvasói beidegződések, ízlés-normák, esztétikai érzékenység merész kihívása. Sőt, a kimozdításukra, megváltoztatásukra tett kísérletek is evidensek. Kockára van itt téve az olvasói elfogadás/elutasítás, mint ahogyan kockán forognak az elbeszélői modor, formák, nyelv, irodalmi stílus, témák kérdései is.

A groteszk ábrázolásmód vonalán Kornis bátrabban lépett előre, mint eddig bárki, Örkényt és az újabb nemzedéket, a lírát és a drámát is beleértve. Ennek az abszurdig eljutó látás- és közlésmódnak sosem volt szilárd bázisa a magyar irodalomban, mint ahogy a valódi szürrealizmusnak is csak foltnyi helyek jutottak. A modern magyar irodalom nem Lautréamont, Jarry, Bataille, Genet, Witkiewicz szellemiségén nőtt fel, s a Kafka, Beckett, Ionesco s az újabb abszurd művek hatása is mintha csak megkésve érződne itt-ott. Úgy tűnik, ellenségünk — még mindig — változatlanul a kispolgárság, ismételhetnénk meg H. E. Nossack gondolatát, a szellemi-esztétikai értelemben vett kispolgári szenzibilitás. Ennek kisugárzását tapasztalva hangsúlyozzuk Kornis eljárásának jelentőségét, melyben a frappáns és háborzongató, komikus és kísérteties, maró és játékos, szórakoztató és megbotránkozató húrokon való játék nem merül ki a polgárpukkasztásban és a hatásvadászatban, hanem rokonszenves vidámsága ellenére radikális kulturális és társadalmi bírálattá emelkedik. E kritikai alapállás azonban nem merevül retorikává, rejtett elbeszélői kommentár és elmélkedés, célzatos kétértelműségek és bonyolult utalásrendszer sem szükséges megfogalmazásához. Nyílt, közvetlen és leplezetlen társadalombírálatát maga a *rendkívül erőteljes nyelv* hordozza, melynek irodalomalattisága, közönségessége, *antiintellektualizmus*a mindaddig ki nem aknázott energiákat tartalmaz. Kornis szemléletmódja, világérzékelése, fantáziája biztos alapot szolgáltat e különös, bizzar elbeszélői világ létrehozására és mozgatására.

Kornis a negatív megítéletesnek kitett jelenségeket, történeti és nemzeti tudatferdüléseket, világszemléletet, kiürült eszméket, álságokat *önma-*

gúkeal semmisíti meg vagy teszi groteszkké. A visszasságok leleplezéséhez, komikusságuk felmutatásához elegendő, hogy széttekintsen környezetében, múltjának, jelenének tényszerűségein, adottságain, e világ alakjain, tárgyain, elegendő, ha reprodukálja beszédüket, nyelvi és nem nyelvi megnyilvánulásukat, ideáljait és céljait, vagy naplót vezet az úttörőtáborban. A novellák és a dráma anyagát ez a bázis biztosítja: mindennapi, megszokott, valós helyzetekből és eseményekből, konkrét apróságokból és banalitásokból kiindulva azonban váratlan elfordítással vált át a groteszkba és irracionálisba, a tényeket olyan dimenzióba, tér-ségbe lökve ezáltal, melyből a színe után a dolgok visszája, a valóság-tényként kezelt megszokottságok abszurditása lelepleződik. Kornis a mozgásterekben, feltételekben, életkörülményekben láthatatlanul megbúvó irracionalizmust hozza felszínre.

A nem fikciós vonulat, dokumentum érvényű beszéd mellett rendkívül fontos e szövegekben a fantázia, a fikció szerepe is, hisz, mint a témák vázolásából is kiderül, a merész képzelet beavatkozása nélkül aligha jöhetett volna létre a nagy nemzeti eszmék, történelmi tekintélyek, bálványok és steril ideálok, hőskorok és annak vélték nevetetben játékos, s ugyanakkor Genet fekete misére emlékeztető félelmetes, taburomboló, illúzió-elutasító, szatirikus (halál)tánca, mint az *Üveges a mennyországban* vagy az *István levele*... című novellákban. E szellemesen destruáló magatartás a helyrehozhatatlan történelem mellett a jelenkor megmerevedéseit sem kíméli. A Ionescóról értekező H. Mayer szerint „a társadalom eldologiasodása és értelmi üressé válása a legvilágosabban a mai emberiség *beszédében* nyilvánul meg”. Kornis „stiliztikájában” az eldurvult, lesüllyesztett, argóvá kopott városi nyelv, az utcai szleng, az aszfalt-szójáték, a reklámgyiccs, a szóvirágok, tévézsargon, a trágárságok, viccek, slágerszövegek, bibliai és művelődési jelképek, értékvesztett politikai szólások rendkívül hatásos, vulgarításában is egy különös *érzelmi-hangulati többletet hordozó ellen-irodalmi nyelvként* funkcionálnak.

Mintha a gondolkodásmód és a nyelvhasználat is egy mesterséges kollektivizáción ment volna keresztül: az egyénit a jellegtelené degradáló, sztereotípiákba és gondolatszabványokba készített kommunikációs mód elsorvasztja. Előbb a szubjektíven gondolkodót, majd az egyedi nyelvhasználót, majd a saját arccal rendelkező individuumot teszi lehetővé. E folyamatot elemi erővel mutatja fel Kornis nyelve. A hivatali nyelv bődületes mesterkélttsége a benne tárgyiasuló rendszer paródiáját képezi. E parodisztikus-kritikai viszonyulás ellenére humoros elem és effektus csapódik ki minden nyelvi gesztusból. A *Végre élsz* látásmódjának és elbeszélőmódora e kettősségének következtében a novellák hősei, az abszurd helyzetek szereplői, a kisember tipikus mentalitásának képviselői nem lesznek kiürült, elidegenedett figurák, inkább rokonszenves bohócok: a folyamodványíró Tábori, az üveges és világtéremtő Papp Gá-

bor, az államalapítás megkezdése előtt a cipőket tisztító István, az endéká turmixot vásároló és temetési bonyodalmait végigcsináló Tábori kartárs stb. Tragikomikus alakokká, bábokká a történelmi-társadalmi erők láthatatlan zsinemmozgatásai által válnak. Kornis elbeszélő művészetének egyik legmesteribb sajátága, hogy lankadatlanul sziporkázó, élőbeszédszerű modorában a reflexió tökéletes kiiktatásával közli mondanivalóját, s fura szituációi és emberei csak egy elvontabb szférában tűnnek véresen komolyaknak, ott, ahol a komikum észrevétlenül tragikumba fordul át. Kornis Mihályt e vonások a fiatal magyar irodalom egyik leghatározottabb arculatú alkotójává teszik.

THOMKA Beáta

KORTÁRSUNK, CSEHOV

Jovan Hristić: *Čehov, dramski pisac*. Nolit kiadó, Belgrád, 1981

Azzal, hogy már könyve bevezetőjének legelején leszögezi, számára mind a letűnt társadalmi rendet melankolikus mosolyú, lírai drámákkal búcsúztató, mind pedig a tehetetlen hősök elhibázott életét kegyetlen humorral bemutató Csehov-kép hamis, Jovan Hristić félreérthetetlenül előlegezi, hogy másmilyen Csehov-portré megrajzolására tesz kísérletet. Csehov, akárcsak Shakespeare, „egy világot teremtett, s ez a világ nem szűkíthető le egyetlen érzésre”, érvel Hristić, jelezve így saját szándékát is, hogy a redukált Csehov-kép helyett ő a drámaíró teljesebb portréját kívánja nyújtani. S ahogy könyve bizonyítja, Hristić nem a drámaíró fejlődésrajzát adva — bár a drámához és a színházhoz vezető utat óhatatlanul is vázolni kell — próbálja bejárni a csehovi világot, hanem a csehovi dramaturgia jellegének és sajátságainak pontos, elemző bemutatásával kívánja az opus világot és dramaturgiát teremtő voltát igazolni.

Izgalmas olvasói és vonzó szakmai kaland, ahogy a Csehov-könyv szerzője eljut, elvezet központi tétele bizonyításáig. Először is áttekintést ad az orosz drámairodalom Csehov fellépése előtti szakaszáról, miközben arra a megállapításra jut, hogy a Gribojedovtól terjedő időszakban — Bulgakovig számítva, az orosz drámairodalom arany százada ez! — Csehov nemcsak jelentős alkotó, hanem központ is. És ez a hely sajátos drámai forma teremtése folytán illeti meg. De hogy nem előzmények nélküli csodatettéről van szó, azt Hristić egyfelől Gogol egyszerű és hatásos, a szereplőket végsőkig funkcionális drámai szituációba helyező leleményében, másfelől pedig Turgenyev realista drámát teremtő kísérletében látja, ugyanakkor viszont hangsúlyozza Csehov nem csupán szintetizáló, de a szintézisben egyéni módon újat is adó tehetségét.

Az Ivanov, a Három nővér, a Cseresznyéskert, a Ványa bácsi írója alkotói elvének megfelelően nem ítélőbíróként, a társadalom fellebbezhetetlen, lesújtó véleményével közelít hőseihez, nem társadalmi előítéletek lencséjén át láttat, hanem jellegzetesen köznapi helyzetben levő „hőseit” életük pörésében ábrázolja. Csehov a hogyan élünk — „hogyan látta Csehov az emberi életet és ezt hogyan mutatta be” — kérdését elsődlegesen egyedi problémaként prezentálja, s nem mint a tézisdramák írói, felerősített társadalmi összefüggések következményeként. Nem társadalmat, hanem egyedeket mutat be. (Nézzétek, milyen bután és unalmasan éltek!) Ennek viszont a csehovi dramaturgia szerinti prezentálására kizárólag az orosz irodalomban kerülhetett sor, mert — ezt bizonyítja a turgenyevi példa — az orosz dráma a regény tözsomszéd-ságában, árnyékában élt és alakult. S az élet köznapiságát ábrázoló regénytől a csehovi dramaturgia az eddig éppen nem drámainak, nem felfokozottnak tartott élethelyzeteket vette át, tanulta meg, ahogy ezt Hristić könyve egy külön fejezetében, talán éppen a legjobb fejezetében, módszeresen kifejti. A csehovi drámai forma szükségszerűségét bizonyítandó, hogy a regény hatására a dráma a mindennapi polgári élet ábrázolásának lehetőségét kívánta Csehov előtt is birtokba venni, de mert — mint Ibsen — a rendkívüli helyzetek drámai intenzitását vallva a magánélet nemegyszer konstruált csúcspillanatait szerkesztette dramaturgiai rendszerbe, vagy — mint Strindberg — elsődlegesen a konfliktusok kihegyezésére, felforrósítására ügyelt, szándéka eleve lehetetlenné vált. Csehov korszakalkotó dramaturgiai újdonsága épp abban ismerhető fel, hogy ő nemcsak az élet fontos, hanem kevésbé fontos, sőt, teljesen mellékesnek vélt epizódjait is beépítette laza szövéssű drámáiba, s ezzel a valóság sokkal teljesebb képét sikerült megmutatnia, mint Ibsennek vagy Strindbergnek. S ahogy Csehov színpadi műveiben nincs fő- és melléktörténet, epizód, ugyanúgy, vallja Hristić, nincs fő- és mellékszereplő sem, legalábbis nem a szokványos dramaturgiai recept szerint. Csehovnál minden szereplőnek története, önálló élete van, nem staffázsként kerültek a történetbe.

Ilyen előzmények után jut el a Csehovról szóló könyv írója a klaszszikus kérdésig, amelyet egyetlen tanulmányíró sem kerülhet meg, aki a jól ismert színpadi művekkel foglalkozik: drámában, a cselekvés műfajában, alkalmazható-e a jellegzetesen csehovi „nem történik semmi”-helyzet? Sarkítva: Lehet-e drámaalkotó elem a cselekménytelenség? A válasz — legtöbbször —: nem, de Csehovnál mégis beválik. (Az újabb drámairodalomból tudjuk, nemcsak Csehovnál.) Hristić, könyve eddig ismertetett menetéből már kitűnhet, nem fogadja el a kizáró-megengedő felemás véleményt. Bebizonyítja, hogy Csehov színműveiből sem hiányzik a cselekmény. A Ványa bácsiban például az történik, hogy Szerebrjakov professzor és felesége, Jelena Andrejevna megbolygatja egy isten háta mögötti családi birtok nyugalmát és kialakult, megállapodott vi-

szonyait; emellett a tanár el is akarja adni a birtokot, amelyért Ványa nemcsak egész életét feláldozta, hanem amely megélhetésük egyetlen forrása is. A Cseresznyés kertben az történik, hogy árverésen eladják az eladósodott családi birtokot, amely minden egyes családtag számára egy darab életet jelent, szerelmek szövődnek és felbomlanak, váratlan vevőként jelentkezik az egykori jobbágy meggazdagodott kereskedő fia... Kell-e több cselekmény egy család drámában? — kérdezi Hristić, a válasz: nem, csak hogy Csehovnál nem annyira kihegyezett és láthatóvá meztelenített, mint azokban a művekben, melyekben nincs semmivel sem több cselekmény, csak jobban szembetűnő. A valódi kérdés tehát nem az, miért nincs Csehov műveiben klasszikus drámai cselekmény, „hanem: miért nélkülözhetik a klasszikus drámai cselekményt?” Mert nem csupán lényeges, hanem lényegtelen epizódok sorozatából állnak ezek a drámák, nem mindenáron drámaiak az egyes epizódok. Tétéle bizonyítását Hristić elsősorban a színművek negyedik felvonásában látja. Csehovnál ugyanis az utolsó felvonás nem klasszikus kifejtés, nem olyan befejezés, amelyben mindenre magyarázatot kapunk. Ellenkezőleg, a negyedik felvonásban a „dráma” elenyészik, eltűnik a mindennapiságban. Épp ezzel magyarázható Csehov műveinek valóságyszerűsége, amely azonban nem egyenlíthető ki a naturalisták valóságmásolásával, mert ő nem a teljes valóság, „csak” a viszonyok — ezek képezik az élet alapsztruktúráját — hű és pontos rekonstruálására törekszik.

Az általános mozzanatok jellemzését követően jut el Hristić olyan lényeges dramaturgiai összetevők vizsgálatához, mint az a drámai idő és tér, a jellemek, a párbeszéd, a jelképek. Az idő itt nem töményített, mint a hagyományos dramaturgia szerint készült művekben, hiányzik az a nagyfokú koncentrálttság, amelynek, drámaiság-fokozó szerepet tulajdonítanak. Ennek ellenére meghatározó szerepet kap Csehovnál az idő. Szereplői nem bódult legyekként kóvályognak a sűrű időben, hanem az időben élnek, nem az elmúlt percek, napok vagy évek száma a fontos, hanem az idő múlásának az átélése, maga a múlás folyamata. A Három nővérben, amely egyértelműen az idő múlásáról szól, így válik az idő mennyiség helyett minőségként fontossá. Két irányba tágtítja ki ily módon az időperspektívát Csehov: egyfelől aláhúzza a valóság látzatát, másfelől viszont lehetőséget ad az apró, mikroszkopikus lelki rezdülések megmutatására. Az időhöz hasonlóan szolgálja a színpadi realizmust a tér alkalmazása. A térnek atmoszférateremtő szerepe van, a helyszínváltozások viszont a drámaiság egyéni és közösségi megnyilatkozását segítik. A tér fontos kiegészítő elemei a hangok és a szünetek, a csend. Ezek beláthatatlanná tágtítják a szereplőket körülvevő teret. A csehovi csendben, fogalmazza meg nagyon szépen Hristić, „két világ találkozik: az ember lelkében levő csend és a bennünket körülvevő világ végtelen csendje”. Szereplői nem megemelten drámaiak, hanem egészen közönséges emberek, akiknek azonban kivétel nélkül történetük van, s

ez fontos a dráma egészét tekintve, még ha a főtörténettel nincsenek is szoros kapcsolatban. A csehovi párbeszéd a megválasztott epizódok lazaságának az elvét követi: a spontaneitást szolgálja.

Hristić, látszik könyve vázlatos ismertetéséből is, nem arra törekedett, hogy vitába szálljon az elterjedt Csehov-interpretációkkal és dramaturgiai, drámatörténeti besorolásokkal, bár ezt sem kerülhette meg, inkább a csehovi dramaturgiát vette vizsgálat alá, mégpedig elsődlegesen, ahogy az első fejezet végén megvallja, azzal a szándékkal, hogy megmutassa Csehov hozzájárulását a modern dráma kialakulásához, s hogy ezzel elősegítse meghatározni drámáinak helyét a modern dráma történetében.

Bölcs, higgadtan, világosan érvelő könyv Jovan Hristić munkája (a svájci L'Age d'Homme kiadóház Théâtre vivant sorozatában készült, felkérésre). Esszé, a műfaj legnemesebb hagyományai szerint. Nem erőltetetten szellemes vagy szellemeskedő, nem öncélúan csapongó, kizárólag a tárgyra koncentrálva vonultatja fel bizonyítóapparátusát, párhuzamait, fejt ki drámaelméleti tételeit. Nem látványos, de vonzó munka, melyet egyetlen cél irányít: a csehovi dramaturgia elemzésével bizonyítani Csehov modernségét. Közben sikerült Hristićnek megmutatnia Csehov drámapoétikát formáló nagyságát, jelentőségét. Ezt ugyan nem a monográfus teljességével, de módszeresen, kissé tanárosan pedáns alapossggal, teszi. A könyv erényei mondatják velem, sajnálhatjuk, a szerző is, olvasói is, hogy Hristić Csehov-portréjából teljesen hiányzik a megjelenítésekre való hivatkozás. Nyilván attól tartott, hogy ezáltal szétfolyóvá szélesedne munkája, ugyanakkor viszont arra is gondolnia kellett volna, hogy bizonyító eljárásához fontos adalékot nyújthatna néhány előadásrészlet felidézése. Vitatkozni is legkönnyebben úgy lehet Hristić egyes megállapításaival, ha előadásemlékeket idézünk fel. Megjelenítésekre gondolva kiderül, hogy a Platonov nem is olyan gyengécske mű, mint Hristić képzeli. (Sőt: ebből a korai műből az egész későbbi csehovi dramaturgia kiolvasható!) Továbbá, épp az előadások mutathatnák meg, hogy Osztrovskij sem csupán „ügyes melodrámaíró”. Másfelől viszont Hristić drámai időre, helyszínre, a lényeges és lényegtelen epizódok valóságkeltő illúziójára és komikumot mutató életszerűségére vonatkozó megállapításai kapnának meggyőzőbb érvelést a Csehov-művek előadásaira való hivatkozással. (Azok számára, akik ismerik Harag György újvidéki rendezéseit, ezt felesleges külön példákkal igazolni.)

GEROLD László

CÉLZATOS KÉPTELENSÉGEK

Mándy Iván: *A villamos*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1981

Mándy Iván új prózakötete ugyanazzal a módszerrel íródott, mint amit tavalyi könyvében, *A bútorok*ban tapasztalhatunk. Jelen esetben a városi közlekedés, egyik avulófélben levő, de még mindig igen fontos eszköze, a villamos képezi azt az asszociációs alapot, ahonnan különös látószögéből érhetők tetten az író által lényegesnek vélt emberi jellegzetességek. Aligha van még prózaművész a magyar irodalomban, akinek munkásságán olyan mély nyomot hagyott volna az eltárgyasodás problematikája, mint a Mándyén. A pusztá tudomásulvétel a tragikum hangneménél rekedne meg; a humoros többlet már a szellem egyensúlyt teremtő hozzáadása.

A tragikum mint minősítés azonban csak olvasói hozzáállást, magatartással kapcsolatos értékítéletet tükröz: a villamos hőseinek szempontjából ugyanis inkább nirvánáról és szorongásról, önfeledt révedezésről és eszmélkedő keresésről beszélhetünk. A meditáció, a mindenről és mindenkiről elfeledkezés állapotai ezek, amikor a mégiscsak meginduló esemény sor ontológiája független attól a tapasztalati közegetől, amit a közmegegyezés realitásnak nevez. Az alkotás logikája az első oldalon mutatkozik meg, ahol „a csöndbe” „belezsibbadt” fiú látomásának szabadsága ad legelőször furcsa mozgásteret a villamosnak. E kezdeti öncélúság — ez később derül ki — a tárgy későbbi funkciógazdagságát jelzi. A jármű tehát nem egyszerűen jelkép ebben a könyvben: inkább hiányérzetként, szándékok meghíusulásaként, mindazt a gazdagságot igyekszik felszínre hozni, amit az emberi tudat (mások számára többnyire hozzáférhetetlenül) tartalmaz.

A villamosnak sajátos helyzetei és jellemzői is vannak: a jelenség például önmagában, dologi voltától független tisztaságában is felfénylik, s a látomásban beteljesült vágyak világában önmaga ellentétévé is változik; ekkor és ezért válik emberi tulajdonságok hordozójává: „A villamos csöngetett. Csöppet se sűrgetően. Inkább kedvesen, türelmesen. Kicsit elnézően. Jó, jó, azért nem kell így rohanni.” A tárgy, valahol az álom és az értelmes gondolatok között, az emlékezés számára is teret nyit: arról a humor gondoskodik, hogy ez ne maradhasson illuzórikus menekülés. Mándy egyszerű mondatainak képtelenségévé feszített jelentése figyelmeztet a realitásérzetre, az alkotói módszer tudatosságára: „A délutánok. A villamos vasárnap délutánjai. Ahogy a futballmeccsre vitte a fiát. A lépcsőn lógva, valami olyan szédületben! Azt se tudta, hogy jutott fel. Hiszen már fűrtökben lógtak. Egy hátra ugrott fel? Elkapott egy vállat? Egy kart? Akárhogy is, de felkerült. Beleprésselve a tömegbe. Kabátok nehéz szaga. Benyomták egy zsebbe, dohányyszálak, törött gyufák közé. Egy rémületes ragacs zsebkendő.” A hatás alapvető titka

az irónia egyedi formája: a szereplők, higgadt valóságtapasztalással rendelkezvén, rögeszmésen keresik az objektív összefüggéseket, nem képesek belenyugodni képtelen helyzetükbe. Igen gyakoriak itt a filmből ismert clown-szituációk: minél nagyobb erőfeszítéssel igyekeznek a hős nyúgeitől szabadulni, annál lehetetlenebb bonyodalmakba keveredik. A prózában természetesen a műfaj hatósugarának megfelelően inkább az időtudat folyamatossága válhatik problémává. Mándy alakjai görcsösen keresnek a mélyebb és szélesebb összefüggéseket, de azok nem léteznek. (Camus szerint az abszurd lényege: az ember kérdez, ám a világ néma.)

Valószínűtlenségek között is szélsőségesnek tekinthető, mikor az egyik szövegegységben Kossuth Lajossal mint utassal, Ferenc Józseffel pedig mint villamosvezetővel találkozhatunk. Amennyiben itt annál a megállapításnál rekednénk meg, hogy a szentségtörő játék önmagában érdekes, ezért felesleges mélyebb gondolat után kutatnunk, akkor akaratlanul is az alkotótehetség felszínességére szavaznánk. A helyzet természetesen önmagában is hatásos, noha itt is, miként másutt, a lényegesebb összefüggésre kell összpontosítanunk. Mándynak e jelenetei a csak félig tudatosultan tovább élő, konzervált mítoszt karikírozzák, bár meglehetősen csupán egy-egy ötlet nőtte túl önmagát; az írónál rögeszme, illetve valamely túlméretezett tulajdonság teszi szemlélhetővé a mások előtt láthatatlant.

A villamos a múlt, a megtalált idő e meghatározhatatlan műfajú könyvben. A szolgálat állandóságát s csak ritkábban a veszély kiszámíthatatlanságát őrzi ott, ahol minden továtúnőben van és semmi sem azonos önmagával. Egy kissé annak is a szimbóluma, hogy a történelem romboló emberi (embertelen) nekibuzdulásai és lankadásai során semmi lényeges nem történik. Ezt persze sokszor elmondta már Mándy Iván, ami annak a jele, hogy — a század átlagpolgárában keresve a tipikusát — az étellel való találkozás felületeit nem tartja túlságosan jelentősnek. Az életérzésből következik számára a szerkezetet meghatározó téma hiánya, ezért szükséges a tárgyakat ellátni az emberekből hiányzó tulajdonságokkal; ezért kell a szabadságot a társadalmon kívüli világban reménytelenül keresni.

Tartalmi szempontból tehát akad önisméltés *A villamos*ban. Annak a szerencsétlen dilettánsnak a sorsát például, aki rögeszmésen keresi a megváltó szerkesztőt, a saját indulásának paródiájaként ismerjük már tőle. A problematika, az élethelyzet lényege, a stílus változatlan, csupán az ötletek, a megvalósulás formái kimeríthetetlenek. Ezekért érdemes elolvasni Mándy Ivan legújabb könyvét.

VAJDA Gábor

A GICCS MINT ANTROPOLÓGIAI JELENSÉG

Ludwig Giesz: *Fenomenologija kiča*, BIGZ, 1979

Mi már majdnem megszoktuk, hogy a giccs, illetve a közhely jelenségeire kétféleképpen reagálunk: vagy elhallgatjuk, minthogy életünk természetzerű tartozékaként nem is figyelünk fel a létére, vagy pedig nagy lármát csapunk miatta, nem gondolva meg, hogy a „rossz ízlés” gyökerei egyrészt mélyebben rejtőznek annál, semhogy a művelődéspolitikai megváltó eredményeket mutathasson fel, másrészt pedig a bírálatot a felelősség és illetékesség kitapintásának kell megelőznie. Így persze sokkal nehezebb elmarasztaló bírálatot írni.

Ludwig Giesz a mienktől különböző társadalmi feltételek mellett, másfajta célkitűzésekkel kutat, ezért a dilemmái is lényegesen eltérnek a mi kétségeinktől. Ez persze nem jelenti azt, mintha kutatásai nem lennének a mi szempontunkból is alapvetően pontosak, hiszen az „örök emberinek” a vizsgálata amennyiben nem végeredmény is a mi számunkra, de mindenképpen nélkülözhetetlen kiindulópont. Ő olyan emberi állapotokat és jellemző tulajdonságokat mutat fel, amelyeket — ha illúziótlanul szemlélődünk — a mi társadalmi viszonyaink között is bárhol felfedezhetünk. Gondolatai egyébként az egzisztencialista filozófia koordinátái között mozognak, s alaptétele szerint a giccs, a narkotikumokhoz hasonlóan, hangulat-stimuláns, s főképpen azok az emberek igénylik, akik a hét végén fellazítják, elvetik a naponta végzett munka által rájuk parancsolt önfegyelmet. A már ekképpen manipulált igényeknek megfelelően a giccs „pihenter”, passzivitásra csábít, s szellemi tekintetben kizárólag fogyasztóvá tesz.

Giesz művében a szempont, a közelítésmód rendkívül következetes. A legtöbbször antropológiai kategóriákat érvényesít, szemléletéről mégis akkor mondunk legtöbbet, amennyiben fenomenológiai megalapozását hangsúlyozzuk. Ebben, miként ismeretes, a szubjektumnak az intencionalitása elsődleges, s tulajdonképpen — esztétikai élményről lévén szó — extatikus harmónia, az ennek a világban való feloldódása a célja. Ez az állapot egyrészt irracionális (Giesz egyébként Nietzsche-re hivatkozva „az emberi totális aspektusaként”, nem egyszerű tudathelyzetként értelmezi), a kétségtelenül jelen levő érzelmi és értelmi mozzanatok összefüggései megmagyarázhatatlanok, minthogy az embernek az önmagára találása és önkívülete elválaszthatatlan egymástól; másrészt pedig a távolságtartásnak és a transzcendentálásnak a gesztusát is magában rejtji, vagyis: végső soron az intellektus ura önmagának, s az emberi valamint a végtelen egymásba olvadásának pillanatát utólagosan a főértékek (a humanitás, igazság, szabadság, szépség, boldogság) alkotásának szolgálatába képes állítani. Ahelyett, hogy itt most az arisztotelészi katarzisz-koncepció, valamint a platóni inspirációelmélet eklektikus egységesítési

kísérletéről töprengenék (noha Giesz erről nem beszél, lényegében mégis erről van szó), a giccs jelentésének fenomenológiai meghatározását emeljük inkább ki. Eszerint a giccs-élmény azt jelenti: a szubjektum képtelen kilépni önköréből, tehát tárgyra találás és szellemi distanciatartás helyett önmagában vesztegel, öntudatlanul, önelvezet formájában, önfertőzést követ el. Ennek következtében kiközösíti magát a szubjektumnak valamint az objektumnak új minőséget teremtő interakciójából.

Az eddig elmondottakból mindenekelőtt az derül ki, hogy Ludwig Giesz, a tárgykör kiemelkedő kutatóit, főleg Herman Brochot követve, műesztétikára korlátozódás helyett az emberi magatartás összefüggéseiben vizsgálja a vitatott jelenséget. Meghatározás helyett azonban óvatos körülírásokat ad, szerinte ugyanis az egyértelmű értékítéletet a szép lényege megnyugtató tisztázásának kellene megelőznie, az erre irányuló kísérletek viszont a múltban sem sikerültek, minthogy a túlsúlyban levő racionális szempontok felemás eredményű megismerésformaként rendszerint leértékelték az esztétikai élményt. Az ismeretelmélet zsákutcája helyett a tipikus tudatállapotok szerkezetét kell feltárni, az összetevőknek egymáshoz való viszonyát felmutatni. Ludwig Giesz műve lényegében tehát sajátos strukturalista vállalkozás.

Ez egyáltalán nem zárja ki nála a túlzott szigorúságot és az egyszerűsítésre való hajlandóságot. Műveltsége majdnem kizárólag germanista jegyeket mutat, részben ezért is értetlen Tolsztoj művészetélményével szemben. Köztudott ugyanis, hogy az orosz író etikai túlzásból lett művészetellenessé, következésképp a Kreutzer szonáta című műve korántsem a giccses műélmény fölött tör pálcát, hanem, az esztétikának egyik antik időkben gyökerező vonulatát követve, magát a szépélményt tartja az evilágisággal összeegyeztethetetlennek. Pozányisev, a szóban forgó Tolsztoj-hős szerint a zene „szörnyű”, s mivel „felemeli a lelket”, ezért „baldarság”. (Avagy nem Platón haragudott a művészekre akaratlan étel-ellenességük miatt?) Giesznek a „szörnyű”, jelen esetben lényegbe vágó jelző kerüli el a figyelmét. Ez ugyanis a giccs által felsorolt jellemzőivel, a ragadósággal, bensőséggel stb. ellentétben egy kevésbé manipulálható, „valóságidegen” közegbe emel, ahol — s itt jut kifejezésre Tolsztoj lekicsinylő szándéka — a zeneszerző törvényei uralkodnak. Egyébként: egyes mai esztétikai törekvések a művészetnek éppen az orosz író által is említett, az embert külön-valóságba emelő ontologikus tulajdonosságában keresik a lényegét. Meg aztán Freuddal szemben is igazságtalan Giesz. Vagy a művészi teremtőszton kompenzációs értelmezése ellenében lenne az alkotás valóságot teremtő hitelességével? Aligha.

Giesz rigorózsága mégis — etikai okokból — érthető. Hangulatellenes éberségre sohasem volt akkora szükség, mint éppen ma.

T Á J É K O Z Ó D Á S

ASSEMBLING

Assembling annyi, mint összeállítás, összegyűjtés. Egyben így nevezik az USA-ban megjelenő önálló folyóiratok egyikét, amely ezer példánnyal a művészeti folyóiratok példányszámának átlagszintjén mozog, de túl is tesz rajtuk, ha tudjuk, hogy az *Assemblinget* a szerzőktől begyűjtött eredeti alkotásokból állítják össze. Ezer példány sok is, kevés is. Ha figyelmbe vesszük, hogy a nyomtatás mikéntje a szerzők lehetőségeire korlátozódik, akkor ez a mennyiség cseppet sem kevés. Az *Assembling* ennél fogva enyhén eklektikus, amit a szerkesztők erényként könyvelnek el, hiszen amikor 1970-ben negyvenkét bedolgozó művész támogatásával a folyóirat első száma megjelent, a fő célkitűzés ebben a változatosságban, a tematikai nyitottságban, a kísérletezés serkentésében nyilvánult meg: eltérni, különbözni a hivatalos folyóiratok, irodalmi orgánumok merev, szabványosított formáitól.

Az *Assemblingben* főleg az új művészeti kifejezőeszközöket tökéletesíteni igyekvő fiatalabb alkotók kértek és kaptak helyet, hiszen a szerkesztés vezérelveinek egyikét éppen a nyitottság, a szerkesztői válogatás mellőzése képezte. A folyóirat köré tömörültek ilyképp a hagyományos irodalmi formákat és nyelvi eljárásokat valami módon elvető vagy bomlasztó ifjú írók és költők, a konkrét vizuális költészet, a konceptuális művészet, a tárgy nélküli művészet kitaposatlan útjait járó avantgarde alkotók, akik között olyan ismert neveket is találunk, mint Vito Acconci, Arakawa, Richard Kostelanetz, Edward Ruscha, Ken Friedman és Dick Higgins.

Ha a hatvanas évek alternatív művészeit a *Fluxus*-mozgalom fogta össze, úgy a hetvenes években ezt a szerepet bizonyos vonatkozásban az *Assembling* vette át. Tágabb értelemben azonban az *Assembling* eszméje már Ezra Poundnál is megtalálható, aki 1917-ben kísérletet tett olyan folyóirat létrehozására, amely — mint az általa irányított *The Exile* négy száma is bizonyítja — az elbeszélésben vagy a költeményben fellelhető egységes szervezettséget, a formai sérthetetlenséget és önállóságot igyekezett volna megvalósítani egy-egy kiadványon belül.

A Pound újításaihoz szükséges feltételek azonban csak fél évszázad múltán értek be, s elsőként a *Fluxusban* vagy az olyan alternatív folyóiratokban testesültek meg, mint a hanglemezként megjelenő *Black Box*, *Panjandrum* vagy az *Aspen*. Ezen az úton halad még a sikerült tematikai összeállításairól ismertté vált, Karl Young szerkesztette *Stations* s néhány hangszalagra és videoszalagra felvételezett, a közelmúltban napvilágot látott irodalmi és irodalomközi magazin. Ennek az új folyóirat-özönnek köszönhető, hogy az utóbbi két évtizedben több valóban jó és

érdekes időszaki kiadvány jelent meg, mint azelőtt a történelem bármely szakaszában.

Az *Assembling* kezdeményezője és szellemi atyja a több mint negyven önálló kötettel rendelkező, Amerikán túl is neves Richard Kostelanetz, valamint Henry James Korn író, akik 1970-től évente rendszeresen hatszáz alkotót kértek fel a közreműködésre a világ minden tájáról. Fáradozásuk eredménye: évente egy-egy *Assembling* s egy *Assembling-Assembling*, egy 1978-ban megjelent emlékszám, amely önmagát tűzte ki témájául. A folyóirat tizedik száma tavaly jelent meg, bizonyítván, hogy a folyóiratok ilyen önálló módozatai iránt cseppet sem csökkent az érdeklődés.

Az önálló folyóiratok szállóigéjévé A. J. Liebling 1960-ban elhangzott gondolata vált, mi szerint a sajtó szabadsága csak azoknak adatott meg, akik maguk is rendelkeznek valamilyen kiadvánnyal. Bár a hatvanas évek közepén erjedésnek indult avantgarde eszmék művészeti alakotöltése eleve kizárta a hagyományos folyóiratokkal való együttműködés lehetőségét, helytelen lenne, ha a hivatalos sajtótermékek elzárkózását csupán tematikai eltolódásokkal magyaráznánk, s nem vennénk számításba a hatalmi harcban és az üzletiesedés folyamatában felmerült nézeteltéréseket. Ilyen szempontból pedig az egészében véve maradi fel fogású amerikai folyóirat-kiadás sem képez kivételt. Hiszen T. S. Eliot már 1938-ban arra figyelmeztetett, hogy a folyóirat-kultúra kizárólag olyan időszakos kiadványokra alapozódhat, melyeket nem üzleti, haszonelvű célok vezérelnek, hanem művelt emberek kölcsönös értekezésének megtestesítőiként foghatók fel.

Az 1969-ben napvilágra került német *Omnibus* mintájára beindított multimediális vagy tematikailag szigorúan zárt önálló folyóiratok egyike sem nevezhető üzleti vállalkozásnak. Az ezer, ötszáz vagy háromszáz, néha ennél is kisebb példányban begyűjtött munkákat összefogó alkalmi kiadványok a földalatti, alternatív kultúra fő szószólóivá váltak, sok közülük pedig érezhetően befolyásolta egy-egy kultúrkörnyezet légkörét. Európai vonatkozásban például ide sorolható az olasz *Geiger*, a hanglemezeket is rendszeresítő belga *Axe*, a jugoszláv *Westeast* stb. Az *Assembling* mintáját követő folyóiratoknak nincsenek kiadói és szerkesztői, csupán koordinátoraik, kiknek személye legtöbbször egybeesik az alapítóival, a vállalkozás kezdeményezőjével.

Az *Assembling*ről és annak „törzskaráról” alkotott képünk nem lenne teljes, ha nem ejtenénk szót néhány egyéb tematikai kiadványról, melyek egytől egyig Kostelanetz keze alól kerültek ki. Közéjük sorolható a vizuális költéssel foglalkozó, 1970-ben megjelent *Visual Language*, a rövid történeteket közlő, 1974-es *Exact Change*, a negyvenperces időtartamú kazettára felvételezett *Experimental Prose* című Kostelanetz-mű, s több más kísérleti publikáció, melyeknek tematikai megoszlása valóban széles skálán mozog: a konstruktivista elbeszéléstől, az erotikus

fikciótól, a szám-irodalomtól, a nonszensz kísérletektől kezdve a vizuális esszéig, a folyamatművészeti leképzésekig és az úgynevezett lábjegyzet-irodalomig. Egy-egy ilyen kiadványért szinte csak szimbolikus árat kérnek. A bevétel éppen hogy elegendő a könyvkötészeti munkálatok és a postaköltségek fedezésére. Az így begyűlt pénz egyben az alapja az újabbnál újabb művészeti kiadványok megteremtésének.

SZOMBATHY Bálint

KRÓNIKA

TANÁCSKOZÁS A DECSANI IRÓTÁBORBAN. A forradalom győzelmével a Jugoszláviában élő albánság megalapozta nemcsak a jövőbe vezető utat, hanem lehetőséget teremtett önnön érvényesülésére és egy alapvetően más élethez. A jugoszláviai albán irodalom is sokat foglalkozik a népfelszabadító háború témájával, s ez kifejezi egyrészt a fentebb megfogalmazott történelmi tény, másrészt ennek a népnek a tiszteletét az iránt, ami kiváltotta az itt élő emberekben a forradalmi átalakulást. Ezekkel a szavakkal zárta vitáindító előadását Hasan Mekuli neves irodalomkritikus a Kosovói Íróegyesület augusztusi tanácskozásán, amelyet Decsaniban tartottak meg *A forradalom és a népfelszabadító háború Kosovo nemzetének és nemzetiségeinek irodalmában* címmel. Hasan Mekuli emlékeztetett arra, hogy a jugoszláviai albánság népfelszabadító harca szerkesztés része a hazánkban élő nemzetek és nemzetiségek harcának. A forradalom idejében kifejtett irodalmi alkotómunkának vannak ugyan erre a vidékre jellemző sajátosságai, ugyanakkor azonban internacionalista, szabadságszerető és mélységesen elkötelezett irodalom ez, ha az együvé tartozás, a testvériség és egység gondolatáról van szó. A haladó szellemű kosovói irodalomnak hagyománya van. Műveiben Esad Mekuli már a harmincas évek elején összefogásra és a más népekkel való közös harcra buzdította népének fiait. A népfelszabadító háború idején is nem egy eredeti irodalmi mű született, valamennyiének megvan a maga művészi

és történelmi értéke. Ezek között ki-magaslanak Esad Mekuli, Fadil Hoxha, Mark Krasnici, Sinan Hashani, Hivzi Sulejmani, Josip Vrel és mások alkotásai. Felmerül a kérdés, hogy a kosovói írók meg lehetnek-e elégedve eddigi műveikkel, Hasan Mekuli szerint mennyiségi szempontból mindenképpen, olyan remekmű azonban, amilyent a népfelszabadító háború témája megérdemelné, még nem született.

Fadil Hoxha, a JSZSZK Elnökségének és a JKSZ Elnökségének tagja felszólalásában emlékeztetett arra, hogy minden nép a győzelméből meríti irodalmi ihletét. Ezért ezek a művek roppant értékesek mindenekelőtt humánus mondanivalójuk révén, amely egyúttal az egész emberiség közkinccsévé teszi őket. A kosovói írókat is a győzelem, a partizánok harca és a fasizmus felett aratott győzelme ihlette meg. A forradalom meghihlette a népi alkotóművészt is, innen van az, hogy több mint száz népdalunk éneklé meg Tito alakját.

Fadil Hoxha reakciónak és dekadensnek bélyegezte azt a gondolkodásmódot, mely szerint a résztvevők már mindent elmondtak a forradalomról, s így — állítólag — a fiataloknak nincs mit mondanuk róla. Ez nem igaz, mert a forradalom résztvevői azt mondták el, amit tudtak, a fiataloknak viszont ennek meg a népköltészetnek az alapján, sajátos módon kell megszólalniuk forradalmunk vívmányairól.

Fadil Hoxha a továbbiakban hangsúlyozta, hogy az irodalom nagy-

mértékben hozzájárulhat eddigi vívmányaink, elsősorban a testvériség és egység, az együvé tartozás gondolatának érvényesüléséhez. Az időszerről politikai helyzetről hangsúlyozta, hogy az rendkívül bonyolult, de Kosovo kommunisztái, nemzeti és nemzetiségei, valamint az ország többi népe, azon fáradoznak, hogy elhárítsák a nehézségeket. Külön szólt az albániai propagandáról; elmondta, hogy az etnikailag „tisztá” Albánia létrehozása már hangot kapott az anyaországi albán írók műveiben.

Irodalmunk, amelyben az írókat a forradalom és a népfelszabadító háború eseményei ihlették meg, nagyban hozzájárul hazánk nemzeti és nemzetiségei haladó törekvéseinek valóra váltásához — mondta felszólalásában Fadil Hoxha.

TÖRTÉNELMI VISSZAPILLANTÁS SZTRUGÁN. Húsz évvel ezelőtt több macedón költő Sztrugában megemlékezett Dmítar és Konsztantin Miladinov, a modern macedón költészet úttörői halálának 100. évfordulójáról. Akkor merült fel az a gondolat, hogy azontúl minden év augusztusának végén jöjjenek össze a költők ott Sztrugában, az Ohriditő partján. A gondolatot tett követte, a költőtalálkozó évről évre mind tartalmasabb lett, az ország egész területéről jöttek a költészet legnevesebb művelői, sőt 1965-től kezdve a rendezőség már külföldi vendégeket is hívott. Sztruga ily módon a világ költészeti metropolisá lett, mivel olyan költőóriásokat látott vendégül, mint Jevtusenko, Rozsdesztvenszkij, Neruda, Alberti, Krleža, Dizdar és sokan mások, akik ebben a bizonytalan világban verseikkel vernek hidat emberek, országok, földrészek között.

Hazánkban Sztruga az egyetlen város, amelyben a költészetnek ott-hona van, nagy nemzetközi verskönyvtárral, ahol megtalálhatók a

fesztivál valamennyi eddigi részvevőjének dedikált verskötetei. Ez a virágzásnak indult város soha egy pillanatilag sem kételkedett a költészet hatalmában és jótékony hatásában, s ezért mindig tárt kapukkal fogadta vendégeit.

Azokból pedig jócskán kitellett az elmúlt két évtizedben. Hiszen a világ minden földrészéről és szinte valamennyi országából érkeztek. A statisztika szerint mintegy kétezer kültővendég fordult meg addig a sztrugai rendezvényeken, némelyikük többször is. A Sztrugai Költészeti Fesztivál krónikája szerint a rendezvény díjazottjai az Arany Koszorú eddigi nyertesei a következők voltak: Wytan Hugh Anden (USA), Pablo Neruda (Chile), Eugenio Montale (Olaszország), Fazil Hüsnü Daglarca (Törökország), Léopold Sédar Senghor (Senegal), Eugène Guillevic (Franciaország), Hans Magnus Enzensberger (NSZK), Robert Rozsdesztvenszkij és Bulat Okudzsava (Szovjetunió), Nagy László (Magyarország), Miroszlav Krleža, Miodrag Pavlović és Mak Dizdar (Jugoszlávia). Az idei jubiláris Sztrugai Fesztivál kitüntetettje pedig, mint ismeretes, Blazse Koneszki legnevesebb macedón költőnk.

PENAVIN OLGA LOTZ JÁNOS-DÍJA. A Magyar Tudományos Akadémia augusztus első felében, Budapesten nagyszabású Nemzetközi Hungarológiai Kongresszust tartott, amelyen a 22 ország mintegy 150 szakembere — köztük az újvidéki bölcsészkar Magyar Nyelv-, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetének több munkatársa — vett részt. A konferenciának két fő témája volt: a Magyarországon kívüli filológiai oktatás és a magyar vers. A tanácskozáson adták át első ízben a Lotz János nyelvtudós emlékére alapított érmet a hungarológiában kimagasló érdemeket szerzett tudósoknak, köztük

dr. Penavin Olgának, bölcsészkarunk egyetemi rendes tanárának. Ebben az elismerésben részesült még Csaplászor István varsói, Eva Matins stockholmi, Vladimír Smilauer prágai, és Szent-Iványi Béla berlini egyetemi tanár, valamint Viljo Tervonon a budapesti tudományegyetem finn lektora.

LORDAN ZAFRANOVIĆ FILMJE A PULAI GYŰZTES. A július második felében Pulán megtartott országos filmszemle legjobb alkotásával Lordan Zafranović filmjét az Olaszország bukását nyilvánították. Zafranović műve nemcsak a hivatalos zsűri, hanem a közönség díját is megnyerte, ami annak bizonyítéka, hogy ez a mű volt valóban a mezőny legszínvonalasabb alkotása. Az idei szemléről Ládi István gyorsmértékben egyebek között a következőket állapította meg: „... a tavalyi szemle óta eltelt filmév nem volt rossz, bár nem is olyan jó, mint ahogyan a fesztivál elején állították. Biztató, hogy a produkció nagyságához viszonyítva a jó filmek száma egyáltalán nem lebecsülendő. Ugyanígy örvendetes az is, hogy a szokásosnál több elsőfilmes mutatkozott be, tehát ami az utánpótlást illeti, elég ok van a reményre. Elgondolkoztató viszont, hogy a régi fogyatékoságok milyen szívósan tartják magukat. A forgatókönyv kérdése még mindig megoldatlan. Az idén is tanúi lehetünk annak, hogy sok esetben jó téma veszett kárba, csupán azért, mert felesletes, rosszul komponált, dramaturgiaiailag nem eléggé átgondolt és átfésült forgatókönyv alapján dolgozták föl a rendezők. Még a jó filmek között is vannak olyanok, amelyek egy jó dramaturg közreműködésével sokat nyerhetek volna.

Ami pedig a filmek tematikáját illeti, nyilvánvaló sokoldalúság ellenére továbbra is időszzerű a mai té-

mák feldolgozásának kérdése. A rendezőket gyakran foglalkoztatja a fiatalok útkeresésének, a társadalom életébe való beilleszkedésnek a kérdése, de ezen a kérdéskörön kívül mai tárgyú filmjeiből keveset tudunk meg társadalmi fejlődésünk jelenkori, mindennapi életünk problémáiról. A rendezők nemigen szánják rá magukat, hogy elkötelezetten beleszóljanak a problémákba, inkább az igénytelen vigjáték felé fordulnak. A múlttól szóló filmek alkotói az eseményekről egyre inkább az ember felé irányítják figyelmünket. A forradalmárok intüm dilemmáit is bele szövik a háborús események forgatagába, úgyhogy ezáltal az ilyen témájú produkciók új dimenzióval bővülnek. Másrészt az érdeklődési kör mindinkább kiterjed a győzelem utáni időszakra is. Így bizonyos vonatkozásban a múlt és a jelen között, még ha csökevényes formában is, egyfajta folytonosság fedezhető fel az évi produkció tematikájában. Elgondolkoztató viszont, hogy a mai tárgyú filmek, a kivételt leszámítva, művészi színvonalban nem érték el a múlttól szóló produkciókat.”

Visszatérve a díjakra: a legjobb forgatókönyv díját Abdullah Sidran kapta az Emlékszel, Dolly Bell szövegéért, női főszerepért Mira Banjacot, férfiéért viszont Dragan Nikolicot tüntették ki. Az előbbi a Dús lombok alatt, ez utóbbi pedig a Banović Strahinja című filmben nyújtott alakításával érdemelte ki az elismerést. A filmkritikusok díját Rajko Gilić Csak egyszer szeret az ember című alkotás kapta.

HAZÁNK ÉS A NAGYVILÁG. Ez év végéig hazánk több nagy művelődési rendezvényt szervez külföldön. Közöttük is a legjelentősebb *A jugoszláv nemzetek és nemzetiségek forradalmának 40 éve* elnevezésű kiállítás a Szovjetunióban, valamint A

jugoszláv művelődési napok az Egyesült Államokban. Ezenkívül jugoszláv kulturális napok lesznek Olaszországban és több oktatásügyi tárgyú bilaterális kollokvium a szomszédos és el nem kötelezett országokkal.

A Nemzetközi Művelődési és Tudományos Együttműködést Ápoló Szervezési Intézet mintegy száz olyan országot tart nyilván, amelyekkel hazánk kulturális kapcsolatokat tart fenn egyezmények, illetve együttműködési programok útján. Néhány ilyen programot — a Kínával, Banglades-sel, Venezuelával, Pakisztánnal és Srí Lankával való együttműködés programját — a közeljövőben kiegészülnek kiegészíteni.

Hazánk külön jelentőséget tulajdonít a szomszédos országokkal való művelődési kapcsolatoknak. Ezek igen fejlettek, s ápolásukban kimagasló szerepük van az ott élő jugoszláv kisebbségeknek, illetve a hazánkban élő nemzetiségeknek. Ezen a téren a leggyümölcsözőbb együttműködés Magyarországgal és Romániával alakult ki.

Hasonlóképpen állandóan felfelé ível az el nem kötelezett és fejlődő országokkal való művelődési együttműködésünk is, ami Jugoszlávia következetes el nem kötelezett politiká-

jának függvénye. Mintegy 80 el nem kötelezett országgal folytatunk kulturális cserét. Jugoszláviában jelenleg 45 el nem kötelezett és fejlődő országból 1100 egyetemi hallgató tanul. Ugyanakkor a művelődési segélynyújtási egyezmények alapján több mint 2000 jugoszláv szakember működik 25 fejlődő országban. Egyébként az államközi ösztöndíjazási egyezmények keretén kívül, vagyis a saját költségén, még további 4000 külföldi, főleg arab, afrikai és latin-amerikai országból való diák tanul a jugoszláv egyetemeken.

Ahhoz a törekvéshez híven, hogy minél jobb művelődési kapcsolatokat építsen ki a világ felé, hazánk a fejlett országokkal is mind jobban együttműködik. Így például tavaly létrejött az első művelődési egyezmény az Egyesült Államokkal meg Ausztráliával, pillanatnyilag pedig a konkrét programon dolgoznak az illetékesek.

Jugoszlávia külföldi művelődési kapcsolatai tehát igen szerteágazók, pedig itt csak az államközi egyezmények útján szabályozott együttműködésünkből ragadtunk néhány példát. A külfölddel való művelődési együttműködésnek a városok, intézmények, rendezvények szintjén még számtalan formája van.

KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

Az irodalmi kritikáról

- Vuk Krnjević: Pro doma sua* 1079
Slavko Gordić: A módszer szelleme 1086
Srba Ignjatović: Az irodalmi kritika invenciói 1091

KRITIKAI SZEMLE

K ö n y v e k

- Fekete J. József: Ketrecben (Pintér Lajos: Purgatórium)* 1097
Fekete J. József: „Összegyűjtött írások” (Hornyik Miklós: Szabálytalan napló) 1100
Thomka Beáta: Grottesque macabre (Kornis Mihály: Végre élsz) 1102
Gerold László: Kortársunk, Csehov (Jovan Hristić: Čehov, dram-ski pisac) 1105
Vajda Gábor: Célzatos képtelenségek (Mándy Iván: A villamos) 1109
Vajda Gábor: A giccs mint antropológiai jelenség (Ludwig Geisz: Fenomenologija kiča) 1111

T á j é k o z ó d á s

- Szombathy Bálint: Assembling* 1113

KRÓNKA

- Borbély János—Bordás Győző: Tanácskozás a decsani írotáborban; Történelmi visszapillantás Sztrugán; Penavin Olga Lotz János-díja; Lordan Zafranović filmje a pulai győztes; Hazánk és a nagyvilág* 1116

HÍD — irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat. — 1981. szeptember. Kiadja a Forum Lap- és Könyvkiadó és Nyomdaipari Munkaszervezet. — Szerkesztőség és kiadóhivatal 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić utca 1., 021/611-300, 51-es mellék. — Szerkesztőségi fogadóórák: mindennap 10-től 12 óráig. — Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza. — Előfizethető a 65700-603-6142-es folyószámlára; előfizetéskor kérjük feltüntetni a Híd nevét. — Előfizetési díj belföldön egy évre 200, fél évre 100, egyes szám ára 20, kettős szám ára 40 dinár, külföldre egy évre 400, fél évre 200 dinár; külföldön egy évre 12 dollár, fél évre 6 dollár. Diákok és egyetemisták csoportos előfizetése egy évre 100 dinár. — Készült a Forum nyomdájában, Újvidéken.